

અનુક્રમ

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

ચિત્રોનો અનુક્રમ

મુનશી દમ્પતિની કૃતિઓ:

શ્રી. લીલાવતી મુનશી:

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
કુમારદેવી
જીવનમાંથી જડેલી: ખંડ ૧-૨

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી:

વેરની વસુલાત [૨ જી આવૃત્તિ]
મારી કમલા અને બીજી વાતો „
પાટણની પ્રભુતા [૨ જી આવૃત્તિ]
ગુજરાતનો નાથ [૫ મી આવૃત્તિ]
પૃથ્વીવલ્લભ. [૩ જી આવૃત્તિ]
રાજાધિરાજ [૩ જી આવૃત્તિ]
કોનો વાંક? [૪ થી આવૃત્તિ]
સ્વપ્નદ્રષ્ટા [૨ જી આવૃત્તિ]
ભગવાન કૌટિલ્ય
કાકાની શશી [નાટક]
ધ્રુવસ્વામિનીદેવી [નાટક]
પૌરાણિક નાટકો: પુરંદર પરાજય, અવિભક્ત, આત્મા, તર્પણ તથા પુત્રસમોવડી.
સામાજિક નાટકો: વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય બે ખરાબ જણ તથા આજ્ઞાંકિત
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ [નાટક]
સ્નેહસંભ્રમ
શિશુ અને સખી
કેટલાક લેખો, ભાગ ૨-૩
થોડાંક રસદર્શનો:
સાહિત્ય અને ભક્તિનાં
આદિવચનો [પ્રેસમાં]
લોપામુદ્રા: પ્રથમ ખંડ નવલકથા
લોપામુદ્રા: દ્વિતીય ખંડ
૧ શમ્બર કન્યા [નાટક]
૨ દેવે દીધેલી [નાટક]
લોપામુદ્રા: તૃતીય ખંડ [„]
નરસૈયો: ભક્ત હરિનો
Gujarata and Its Literature [પ્રેસમાં]
મારી બીનજવાબદાર મુસાફરી [પ્રેસમાં જશે]
નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આદ્ય [પ્રેસમાં જશે]

ઉપોદ્‌ઘાત

૧—નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓ

૧

નરસિંહ મહેતાની કૃતિઓને લોકપ્રિયતાએ, મોંઢે રાખી રાખી, કદરૂપી બનાવી દીધી છે. એની કૃતિની જુનામાં જુની પ્રત ઇ. સ. સત્તરમી સદીથી પહેલાંની મળી નથી અને તે પણ સંદિગ્ધ એવી હારમાલાની. એનાં કહેવાતાં પદો અર્વાચીન પ્રતોમાંથી અથવા કંઠસ્થ સાહિત્યમાંથી મળ્યાં છે. વળી ઓગણીશમી સદીના ગુજરાતી વિદ્વાનોની માન્યતા એવી હતી કે નરસિંહ રહ્યો નાગર, એટલે અર્વાચીન સંસ્કૃતમય ગુજરાતી જ બોલતો હોવો જોઈએ. આ માન્યતાને પરિણામે તેમણે પદોની ભાષાને અર્વાચીન કરીને તેમના અસલ સ્વરૂપનો વિનાશ કર્યો છે. સૈકાઓ સુધી નરસિંહની કૃતિઓ જોડે એટલી છુટ લેવાઈ છે કે તેમાંથી નરસિંહની કાવ્યશક્તિનું અસલ સ્વરૂપ શોધી કાઢવું અઘરું થઈ પડે છે. પણ એનાં વ્યક્તિત્વ, મેધા અને શબ્દમોહિનીની છાપ છુટી પડી આવે છે.

એની કૃતિઓના[૧] ત્રણ મોટા પ્રકાર છે.

(૧) ભાગવતના દશમસ્કંધનો અનુવાદ :

અ	કૃષ્ણજન્મ	ઇ	નાગદમણ
આ	બાળલીલા	ઈ	દાણલીલા

૧ લેખો તથા પત્રાંક માટે ગુજરાતી પ્રેસના નરસિંહ મહેતા સંગ્રહનો (ન. કા. સં.) આધાર લીધો છે.

उ માનલીલા
ऊ રાસલીલા
ए સુદામાચરિત્ર
ऐ રૂક્મિણીવિવાહ
ओ ગોવિંદગમન

૨) ગીતગોવિંદનો અનુવાદ યા તેનાથી પ્રેરાએલાં કાવ્યો :

अ ચાતુરી છત્રીશી
आ ચાતુરી ષોડશી
इ સુરતસંગ્રામ

(૩) આત્મલક્ષી પદો :

अ ગોપીભાવ દર્શાવતાં પદો
आ મામેરું
इ શામળશાનો વિવાહ
ई વૈષ્ણવજનની મહત્તાનાં પદ
उ લોકોના આક્ષેપોનો જવાબ
ऊ ઢેડના પ્રસંગનાં પદ
ए વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનાં પદ

ઊર્મિ અને લખાવટને ધોરણે આ કૃતિઓ કઈ ઉમરે થઈ તે નકકી કરવું સહેલું છે, અને નરસૈંયાનું ચરિત્ર મેં એ ક્રમ ઉપરથી ઉપજાવ્યું છે.

૨

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં 'રાસ સહસ્રપદી' ગણાય છે. પણ એ વીશે મને અનેક શંકાઓ થાય છે. રાસ ગાવો એ નરસિંહે પોતાના જીવનનું પ્રથમ કર્તવ્ય માન્યું હતું, પણ આ કાવ્ય આખું એનું કરેલું નથી. ' રાસ સહસ્રપદી ' નામ કેમ અને કોણે આપ્યું તે જાણવામાં નથી. એમાં સહસ્ર પદ નથી. વળી એમાં બે કે ત્રણ જુદીજુદી કૃતિઓનાં પ્રારંભનાં અને અંતનાં પદો છે. આખી કૃતિમાં સુસંબદ્ધ વસ્તુ નથી. ' રાસ સહસ્રપદી 'નું નિરીક્ષણ કરતાં તેનાં પદોની નીચે પ્રમાણે વહેંચણી થઈ શકે:

૧ દશમસ્કંધના અધ્યાય ૨૯ થી ૩૩ ના કેટલાક ભાગનો સ્વતંત્ર અનુવાદ આ પદોમાંથી ક્રમે જડશે: ૧૧૭, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૪૧, ૧૬૭, ૯૬, ૭, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫,

૬, ૯ અને ૧૦૪. પદ ૧૦૪ માં રાસ ગાવાસાંભળવાનો મહિમા છે તે અસલ ભાગવતના શ્લોકનો તરજુમો છે. આ પદથી પહેલી કૃતિ સમાપ્ત થવી જોઈએ:

શીખે ગાય અને સાંભળે, હરિ રાધાનો રાસ;
તે નર વૈકુંઠ પામશે, એમ કહે નરસૈંનો દાસ.

૨ રાસવર્ણનનો પૂર્વાર્દ્ધ, જેમાં રાધા અને કૃષ્ણ બે નાચે છે, બંને બીજા બધાને મુકીને ચાલી જાય છે; બીજી ગોપીઓ કૃષ્ણને શોધે છે; પછી કૃષ્ણ મળે છે અને રાસ આરંભે છે. પદો, ૨૮, ૧૮૬, ૧૧૨, ૬૨ ૬૩, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૭૨, ૬૭, ૨૯, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૬૧, ૬૪, ૧૧૪ ૧૨૮, ૧૭૨, ૧૭૩,૧૭૪, ૧૦૮, ૭૦, ૫૩. આ પદો અસલ રાસવર્ણન રચતી વખતે રચાયાં હોય કે પછીથી તે નક્કી થઈ શકયું નથી. આ પદોમાં ભાગવત ઉપરાંત બીજાં કાવ્યોની છાપ દેખાય છે.

૩ ગોપીઓ આવે છે અને તેમનાં ઝાંઝરીયાંનો ઝમકાર થાય છે તેનું વર્ણન. દરેક પદમાં એકેક ગોપીની વિશિષ્ટતા આલેખવાનો પ્રયત્ન છે, એ કલાત્મક નથી. ઘણાંમાં તેના તેજ બોલો આપવામાં આવ્યા છે. થોડાક અસલ પદ ઉપરથી પાછળના જમાનાએ આ પદો રચ્યાં હોય એમ સંભવે. પદ ૮ થી ૨૩ ને ૧૪૨–૧૪૪ ને ૧૫૧.

૪ કેટલાંક પદોમાં રાસવર્ણન ફરી ફરી આપવામાં આવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે તેના તે શબ્દો ફરીથી રચાયા લાગે છે. એ ચાર નરસિંહનાં કહેવાતાં રાસવર્ણનો કોઈએ ભેગાં મેળવી દીધાં હોય એમ લાગે છે. જ્યાં સુધી, 'રાસસહસ્રપદી'ની અસલ પ્રતોનું સંશોધન નહીં થાય, ત્યાં સુધી આ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. પદો ૫૫, ૫૯, ૬૮, ૭૨, ૭૫–૭૯, ૮૨, ૮૩, ૮૬–૯૧, ૯૪, ૯૭; ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩

૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૮૧; 'શૃંગારમાલા'નાં પદ ૪૮૨, ૪૮૬, ૫૪૧; પરિશિષ્ટમાં આપેલાં પદો ૨૬ અને ૪૧–૭૭. આ છેલ્લાં ૩૬ પદો કોઈ એક જ કવિની પ્રતમાંથી ઉતારેલાં લાગે છે.

૫ ઉપર આપેલાં પદો બાદ કરતાં આશરે ૬૩ પદો રહે છે, તે રાસનાં નથી, પણ આત્મલક્ષી ગોપીભાવ દર્શાવતાં હોવાથી 'શૃંગારમાલા'નાં જ ગણાવાં જોઈએ.

'રાસસહસ્રપદી' તપાસતાં નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થાય છેઃ

(૧) રાસસહસ્રપદી નામનું કાવ્ય જે નરસિંહ મહેતા કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયું છે તે અસલ નથી.

(૨) એમાં જે પદો છપાયાં છે તે એક વખત રચાયાં નથી, પણ કવિની કોઈ એક અસલ કૃતિ ઉપરથી જુદા જુદા કવિઓએ રચેલી જુદી જુદી પ્રતોનાં પદોનો સંગ્રહ છે.

(૩) એ અસલ કૃતિ નરસિંહની હોવી જોઈએ.

(૪) એ અસલ કૃતિ મુખ્યત્વે ભાગવત દશમસ્કંધના અધ્યાય ૨૯ થી ૩૩ નો અનુવાદ હોવો જોઈએ.

એ કાવ્યમાં જે આત્મલક્ષી પદો છપાયાં છે તે 'શૃંગારમાલા'નાં છે.

૩

'શૃંગારમાલા'નાં પદો એટલે જે પદોમાં આત્મલક્ષી ગોપીભાવ દર્શાવ્યો હોય તેવાં પદો. કહેવાતી 'શૃંગારમાલા'માંથી રાસના, ઓદ્ધવ અને અક્રૂરના સંદેશાનાં અને કેટલાંક વર્ણનોનાં પદ 'શૃંગારમાલા'નાં ગણાવાં ન જોઈએ. તેમ આશરે ૬૩ એક પદ જે 'રાસસહસ્રપદી'ના મથાળા નીચે છપાયાં છે તે આત્મલક્ષી હોઈ 'શૃંગારમાલા'નાં જ ગણાવાં જોઈએ.

આત્માલક્ષી 'શૃંગારમાલા'નાં પદોઃ ૬૩ 'રાસસહસ્રપદી'ના મથાળા નીચે છપાયાં છે તે; ૫૪૦ 'શૃંગારમાલા'ના મથાળા નીચે છપાયાં છે

તે; ૮૦ પહેલા પરિશિષ્ટમાં છપાયાં છે તે; ૬૦ પરિશિષ્ટમાં છે તે; કુલ્લે ૭૪૩. આ પદોમાં કેટલાંક એવડાયાં છે; કેટલાંક સ્પષ્ટ રીતે પાછળનાં છે. પચાસેકમાં મારવાડી ભાષાનો ધ્વનિ છે. આ બધાં પદો અસલ સ્વરૂપે નરસિંહની જ કોઈ કૃતિ પરથી લેવાયાં હોવાં જોઈએ. આ અસલ પદો એણે છુટે છુટે વખતે અને લાંબા કાળ સુધીમાં રચ્યાં હશે.

૪

'ચાતુરી છત્રીશી' અને 'ચાતુરી ષોડશી'માં ગીતગોવિંદનો અનુવાદ છે. 'સુરતસંગ્રામ' મૌલિક કૃતિ ગણાય છે પણ એનો કોઈ આધાર નીકળી આવે તો નવાઈ જેવું નહિ. જ્યાંસુધી નરસિંહની દરેક કૃતિની જુનામાં જુની હસ્તલિખિત પ્રત અણીશુદ્ધ પ્રગટ થાય નહીં ત્યાંસુધી સૈકાઓએ વાળેલો ગુંથો સાફ થઈ શકે એમ નથી. એ કામ જે ભાવિ ગુજરાતી સંશોધનકાર કરશે એ આપણા સાહિત્ય પર મોટો ઉપકાર કરી જશે.

'હારમાલા'ને હું નરસિંહની કૃતિ માનતો નથી એટલે એને વીશે મેં બીજા ભાગમાં ચર્ચા કરી છે. તા. ૪–૧–૧૯૨૩ ને દિને પ્રગટ થએલા ગુજરાતીના અંકમાં શ્રી. હીરાલાલ પારેખે એક નરસિંહ મહેતાની કહી 'હુંડી' છપાવી છે. શ્રી. ભાનુસુખરામ મહેતાને એમનું 'મામેરુ' મળી આવ્યું છે. શા માટે એ બંને કાવ્યો નરસિંહનાં એ ભાઈઓ ગણે છે તે મારા જાણવામાં નથી. મને એમાંથી એકે નરસિંહનાં નથી લાગ્યાં. એ બંનેની વધારે હસ્તલિખિત પ્રતો ન મળે ત્યાં સુધી એ વીશે કૈં પણ નિર્ણય કરવા બેસવું એ નકામું છે.

૨—હા ર મા ળા

૧

'હારમાળા' પ્રેમાનંદની કે નરસિંહની ? નરસિંહની હોય તો કેટલી ? અને એમાં ખરી હકીકત કેટલી ? આ પ્રશ્નો નર્મદાશંકરના સમયથી ચર્ચાયા કરે છે. 'હારમાળા'ની જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોનો અત્યાર સુધી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે નીચે વર્ણવી છે.

સં. ૧૭૩૧—સં. ૧૭૫૦

૧ **તત્રિ** — સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીના સંગ્રહમાં છે.
પદ ૬૬ — ચોપડામાં પહેલામાં પહેલી નોંધ સં. ૧૭૩૧ની છે. આગલા લેખમાં લખ્યા મિતિ સં. ૧૭૩૩ પોષ સુદ ૨ ભૌમ છે. એ પંડ્યા વચ્છરામ સુત ગંગારામની લખી છે અને સં. ૧૭૯૧ સુધી ચોપડામાં કોઈ લખી ગયું છે.

૨ **હીપા** — શ્રી. હીરાલાલ પારેખે ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી
કડવાં ૩ — 'નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન' એ પુસ્તકમાં
પદ ૮૩ — પ્રગટ કરી છે. પ્રત ૧૭૯૫ની લખેલી છે.

૩ **હીપા૧** — શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. એનાં પાંચ જ
પદ ૫૦ — પાનાં મોજુદ છે. (૧)

સં. ૧૭૫૦—સં. ૧૮૦૦

૪ **હીપા૨** — શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. લખ્યા મિતિ
પદ ૯૦ — સં. ૧૭૬૨ ભાદરવા વદ ૧૦ વાર રવિ છે.

૫	हीपा३ પદ ૬૬	શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે. લખ્યા મિતિ સં. ૧૭૬૪ છે. (૧)
૬	हीपा४ પદ ૬૫	શ્રી. હીરાલાલ પારેખ પાસે છે; લખ્યા મિતિ સં. ૧૭૮૦ ભાદરવા સુદ ૧૫ છે.
૭	कादो	કાવ્યદોહન ભાગ ૮માં વિશ્વનાથ જાનીની ગણીને પ્રગટ થએલી છે. એમાં **हीपा**નાં પ્રારંભ અને પદ ૧૭ થી ૩૬ છે. (૧)

સં. ૧૮૦૦—સં. ૧૮૫૦

૮	हकां४ પદ ૮૪	સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ **हकां** માટે ઉપયોગમાં લીધેલી તે. એને પ્રેમાનંદની કૃતિ ગણી છે. એ સં. ૧૮૧૨ માં લખેલી છે. (૨)
૯	हकां२ પદ ૮૪	સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ **हकां** તૈયાર કરતી વખતે ઉપયોગમાં લીધેલી તે. એ વીશે વધારે માહિતી નથી. (૨)
૧૦	हकां६ પદ ૮૪	
૧૧	हकां७ પદ ૮૪	
૧૨	तत्रि१ પદ ૮૫	સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીના સંગ્રહમાં. લખ્યા મિતિ સં. ૧૮૧૨ (૩)
૧૩	अंजा	શ્રી. અંબાલાલ જાની પાસે છે. લખ્યા ૧૮૩૦ (૩)

સં. ૧૮૫૦—સં. ૧૯૦૦

૧૪ **तत्रिर** પદ ૧૧૬	સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીના સંગ્રહમાં. લખ્યા સં. ૧૮૫૩ (૩)
૧૫ **केध्रु** પદ ૧૭૨	દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ પાસે છે. લખ્યા સં. ૧૮૮૯ (૩)
૧૬ **हकां१** પદ ૧૪૮	સ્વ. નરસિંહાચાર્યની પાસેની પ્રત, જેને આધારે **हकां** પ્રગટ થઈ છે તે. એમાં 'હારમાલા'ની સંકલના પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૩૪ માં કરી એમ ઉલ્લેખ છે. (૨)
૧૭ **हकां२** પદ ૧૨૯ ૧૮ **हकां३** પદ ૧૨૯	બંને મળતી આવે છે. અને **हकां** માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી. (૨)
૧૯ **नला** પદ ૧૪૮	**हकां१** ની કવિ નર્મદાશંકરે કરેલી નકલ. (૩)
हकां પદ ૧૬૨	**हकां** એકથી **हकां** ?—૭ સાત સુધીની પ્રત પર આધાર રાખી, પ્રેમાનંદની ગણી, પ્રગટ થએલી હારમાલા. એ, હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં પ્રગટ કરી હતી.
૨૧ **कास** પદ ૧૪૯	ગુ. પ્રેસના નરસિંહ મહેતાના કાવ્યસંગ્રહમાં અને કાવ્યદોહન ભાગ ૬ માં પ્રગટ થએલી અને

	સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે તૈઆર કરેલી નકલ. કઈ પ્રત પરથી તૈયાર કરી તેની માહીતી નથી.
૨૨ **गुप्रे** પદ ૧૪૨	સુરતમાંથી મળેલી. ગુજરાતી પ્રેસમાં છે. એમાં **कास**નાં પદ ૬૨ થી ૧૪૨ છે. (૩)
૨૩ **कासं (प)** પદ ૨૧૬	એક પ્રત ૨૧૬ પદની છે. લખ્યા સંવત નથી. વધારાનાં પદો ન. કા. સં. પરિશિષ્ટમાં છે.
૨૪ **गुवसो** પદ ૧૫૨	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે છે. તેમાં 'હારમાળા' સં. ૧૭૧૨માં રચાઈ એમ લખ્યું છે(૩)
૨૫ **छवि१** ૨૬ **छवि२**	એમાં થોડાંક તુટક પદો છે, એની લખ્યા સાલ નથી. (૩)

૨

(૧) ઇ. સ. ૧૮૬૪–૬૫ પહેલાં કવિ નર્મદાશંકરે **हकां१** પરથી **नला** લખી લીધી હતી, અને એ કાવ્ય પ્રેમાનંદનું ગણ્યું હતું. કવિ દલપતરામે એજ અરસામાં એને નરસિંહ મહેતાનું છે એમ અભિપ્રાય દર્શાવેલો. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ **हकां** પ્રગટ કરી અને તે પ્રેમાનંદકૃત છે એમ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમનો આધાર **हकां१** થી **हकां७** એ સાત પ્રતો પર હતો. પણ **हकां१** શીવાય કોઈમાં પ્રેમાનંદ કર્તા છે એવો ઉલ્લેખ નથી. પણ એ પ્રત સં. ૧૯૦૦ પહેલાંની હોય એમ સંભવતું નથી. **हकां१**માં આપેલે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:

(૧) ન. મ. આખ્યાન; ઉપોદ્ઘાત
(૨) પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક ૧૮૮૫, ઉપોદ્ઘાત
(૩) ન. કા. સં. નો ઉપોદ્ઘાત

હારમાળા હરિ હેતે ગાઈ, પદ એક શત અડતાલંન રે;
જે કોઈ શીખે ને ગાશે તેની, માત પિતાને ધનં રે.
સંવત સતર ચોતરીશ માંહે, ચૈત્ર સુદી એકાદશી દંન રે;
હારમાળા સંપૂરણ કીધી, હરિ સાથે રહી એક લગંન રે.
વડું રાજ્ય વડોદરું કહીએ, તે મધ્યે મારો વાસ રે;
કૃષ્ણ સૂત પ્રેમાનંદે કહ્યું, હરિ દાસનો દાસ રે.

(हक्रां १६२)

(૨) ત્યાર પછી સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે એક અણજાણીતી પ્રત ઉપરથી ૮૯ પદો સંશોધન કર્યાં અને તે કાવ્યદોહન ભાગ ૬ માં પ્રગટ થયાં. તેમાં સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામે ૫૦ પદ ઉમેરી कास ની પ્રત પૂરી કરી. અને ન. કા. સં. માં એ કાવ્ય પર ઉપોદ્ઘાતમાં વિસ્તારપૂર્વક નોંધ લીધી. તેમાં એમણે નરસિંહ મહેતાનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કર્યું. સ્વ. ધ્રુવે શા માટે 'હારમાલા' નરસિંહની ગણી તેનું પ્રમાણ કૈં છે નહીં.

(૩) સં. ૧૮૫૦ ની પહેલાની કોઈ પણ પ્રતમાં ૯૦ થી વધારે પદ નથી. ૭ માં ૮૩–૮૪ પદ છે. तत्रि માં પણ અસલ ૭૫–૮૦ પદ હોય તો નવાઈ જેવું નહીં. આ ઉપરથી મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે સં. ૧૮૫૦ પહેલાં 'હારમાલા'માં ૯૦ પદથી વધારે ન હતાં.

होपा સં. ૧૭૯૫માં લખાએલી છે અને એ જ ચોપડાનાં બીજાં પો જોતાં તે સં. ૧૭૨૫ પછી લખાએલી હોવી જોઈએ. એમાં પદ ૮૩માં નીચેની ટુકો છે:

એ ભક્ત મહિમા સંક્ષેપે વર્ણવ્યો યથામતિ અનુસારજી,
પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર ઉદારજી;
તે સઘળાંની જોડ કરીને બાંધ્યું શુભ આખ્યાનજી,
જે જે પરચા પ્રસિદ્ધ ભૂતળમાંહે તે લખ્યું વ્યાખ્યાનજી.

આ જ ટુંકો પ્રેમાનંદની ગણાતી **हस्तां८** ના છેલ્લા ૮૪મા પદમાં છે. **हीपा** નું પદ ૮૨ સું પણ આનું ૮૩ મું છે. એટલે એ બે એક જ હોવી જોઈએ.

હવે પ્રેમાનંદસુત વલ્લભ પ્રેમાનંદચરિત્રમાં નીચેનો ઉલ્લેખ કરે છેઃ

" આખ્યાઈકા અવનીમાં ઉડતી રે, તેનો સંગ્રહ કરિયો. "

× × ×

" હારમાળા તેનું નામ ધરિયું રે, પણ નહિ માળા પુરી;
ચોરાશી પદે ચોરાશી કોટી રે, જીવ ઉદ્ધારવા માળા અધુરી. "

× × ×

નામ વિણ તેના ગ્રન્થો રે, ન ગુપ્ત રે' જયમ રેણુમાં રવિ.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આશરે સં. ૧૮૦૦માં પ્રેમાનંદની આશરે ૮૪ પદની 'હારમાલા' હતી અને તે ઉડતી આખ્યાયિકાઓને સંઘરીને કવિએ રચેલી. પણ તેમાં તેણે પોતાનું નામ આપેલું નહિ.

(૪) **तन्नि** માં ૬૬ પદ છે ને ૬૭મા પદનું મથાળું છે. એ ચોપડામાં ઉતારેલા આગલા પદમાં લખ્યા મિતિ સં. ૧૯૩૩ પોષ સુદ ૨ ને મંગળ અને લેખક પંડયા વરજીરામ સુત ગંગારામ છે. આ લેખ અને 'હારમાલા'નો ઉતારનાર એક જ છે. એટલે સં. ૧૯૩૩ માં કે તે પછી થોડે વર્ષે એ લખાઈ છે, અને તેથી સં. ૧૯ ૩ પહેલાં એ રચાએલ હોવી જોઈએ.

हीपार સં. ૧૭૬૨ ના ભાદરવા વદ ૧૦ ને વાર રવિએ ઉતારી છે. એ માલા ૯૦ પદની છે પણ તેમાં પહેલાં ૨૨ પદ નથી. પદ ૨૩ થી ૬૬ **तन्नि** નાં પદેપદ છે. ૭૯ પદમાં (**कास** ૧૪૯) 'હારમા' પુરી થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે :

સંવત પનર બાર સપ્તમી રવીવારની, માલા ગાઈ
નરસહે઼ા ઉતારો પાર રે;
વૈધૃતને વતીપાતે વૈશ્ણવ આગલ ગાયે રે;
અગમ આગમ અગોચર તેહેને, પાતગ સઘલાં જાએ રે.
જે જન સાંભલે ભાવ ધરીને તે નરનારી નરક ન જાએ રે;
ભણે નરસહો હર પદ પામે, ગરૂડ ચઢી વૈકૂંઠ જાએ રે.

ત્યાર પછી ૭૯ થી ૯૦ પદ પહેલાં 'કલશનાં પદ' કરીને લખ્યું છે. **હોપા૪** સં. ૧૭૮૦ ના ભાદરવા સુદ ૧૫ એ ઉતારેલી છે. નજીવા ફેરફાર સાથે એનો ક્રમ **હીપા૨** અને **તત્રિ** નો જ છે. માત્ર વચમાં કેટલાંક નરસિંહનાં પદો નથી. **હોપા૨** અને **હોપા૪** નું ૭૯ મું પદ એક જ છે. એની પાછળ આપેલા ક્રમ વિનાનાં ત્રણ પદ જુદાં મથાળાં નીચે આપ્યાં છે.

આ ઉપરથી નીચેની હકીકત મળે છે :

(૧) સં. ૧૭૩૪ પહેલાં 'હારમાલા' રચાઈ હતી;
(૨) તેમાં આશરે ૭૯ પદ હતાં;
(૩) તે 'ભાઈ મને હરિ જોવાની ટેવ પડી' એ પદથી શરુ થતી.

(૫) **હીપા૧** માં નીચે પ્રમાણે નોંધ છેઃ પચાસે પદ નિરમળ ગાયે વૈષ્ણવ સુખે સુજાણીએ રે. આ જોતાં આ પ્રત **તત્રિ** થી જુની પણ હોય. પણ એ ચોક્કસ માનવાનું સાધન નથી.

૩

હોપા૨, હીપા૪, તત્રિ, હોપા, હકાં, કાસં અને **કાસ (૫)** એ સાતની સરખામણીમાંથી હારમાલાની રચનાનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ

થશે. **तत्रि** નું આખ્યાન બધાથી સુસંબદ્ધ અને જુનું છે એટલે તેનું જ ધોરણ લઈ એ સરખામણી કરવી ઠીક થશે.

हीपा२; तत्रि हीपा४	तत्रि ના પદની નોંધ	हीपा; हका; कासं	प्रारम्भ	कासं (प) ક્ષેપક
				૧
		૨	૧	૨
			૨	૩
		૩	૪	૪
૧ — ૧	નરસિંહ: 'ભાઈ મુને હરિ જોવાની ટેવ પડી' એમાં વિવાદનો ધ્વનિ નથી. લગભગ બધીજ ટુંકી પ્રતો આ પદથી શરુ થાય છે.	પદ ૧	૫	૨
૨ — ૨	ભીમ:	૨	૬	૩
૩ — ૩	નરસિંહ: એમાં વિવાદનો ધ્વનિ નથી.	૩	૭	૪
૪ — ૪	ભીમ:	૪	૮	૫

हीपा२; तत्रि / हीपा४	નોંધ	हीपा;	हलां;	कासं / कासं (प)
५ / — / ५	નરસિંહ:	४ (બેવાર)	१६	१२
६ / — / ६	ભીમ : આ માત્ર ભીમની સ્તુતિ છે. એમાં વિવાદનો ઉલ્લેખ નથી. સ્તુતિ પણ કૃષ્ણની છે.	—	—	(प)१
७ / — / ७	નરસિંહ : આનો પદ ૬ સાથે સંબંધ નથી.	१०	२६	२२
८ / — / ८	ભીમ : આ પણ ભીમની સ્વતંત્ર સ્તુતિ છે અને તે પણ કૃષ્ણની છે. એમાં દામોદર, ગોપાળ, ગોવિંદ આદિ નામથી વિષ્ણુને સંબોધ્યા છે. **हीपा** ના કર્તાએ છેલ્લી ટુંક બદલી ભીમના નામને બદલે નરસિંહ લખ્યું છે.	२६	—	(प)२

प (१) જ્યાં પદ **कासं (प)**મા છે ત્યાં માત્ર (प) જ લખ્યો છે

ीपा२; त्रि हीपा४	નોંધ	हीपा;	हकां;	कासं कासं (प)
૯ — ૯	નરસિંહ : 'છાની વાત હૂતી તે વીહાલિં પ્રગટ કીધી' 'સહુ જન દેખતાં વાલિં બોલાવિની લીધી.' એમાં વિવાદનો ધ્વનિ નથી.	—	—	
૧૦ — ૧૦	ભીમ : સ્વતંત્ર વિષ્ણુની સ્તુતિ છે, પદ ૮ ના જેવી.	—	—	(प)३
૧૧ — ૧૧	નરસિંહ :	—	૯	૬
૧૨ — ૧૨	ભીમ :	—	૧૦	૭
૧૩ — ૧૩	નરસિંહ :	૧૪	૩૦	૨૬
૧૪ — ૧૪	નરસિંહાશ્રમ : 'અમ સરખા નિંદૂકડો નાવિ, તૂનિં માલા આપવી નથી' પદ૧–૧૭ માં માલાનો આ એક જ ઉલ્લેખ છે. વખત છે ને પાછળનું પદ આગળ આવ્યું હોય.	૭	૨૧	૧૭

हीपा२; त्रि हीपा४	નોંધ	हीपा;	हकां;	कासं कासं (प)
૧૫ — ૧૫	નરસિંહ :	૮	૨૨	૧૮
૧૬ — ૧૬	મુકુંદાશ્રમ : **कासं**માં અદ્વૈતાશ્રમ છે	૯	૨૩	૧૯
૧૭ — ૧૭	નરસિંહ : આટલે સુધીનો વિવાદ સભામાં નથી.	—	૨૪	૨૦
૧૮ — ૧૮	આખ્યાનકાર : સત્તર સંન્યાસી રાજા પાસે ગયા ને સમાચાર કહ્યા; ત્રાયણનો હાર મંગાવ્યો. સભા મળી. રાજાને વિચાર થયો કે માતાને પુછ્યું. નરસૈયાને ખબર પડી ને ચાર સખી બોલાવી. આ વાત **हीपा; कासं** ને **हकां** ત્રણેમાં આગળ મુકી છે. **हकां**માં એ જ પદ આગળ મુકયું છે.	કડવું ૨ પદઃ ૨૬–૩૬ ફેરફાર સાથે	૧૨ ૨ ૩ ૪ ફેરફાર સાથે	(प) ૬૩

हीपार; तत्रि तत्रि हीपा; हकां; कास

हीपा४ [illegible] कासं

(१)

१९	નરસિંહ સુરસેનાને સાસરે	५१	[illegible]	(१)
—	જવા કહે છે. તે જવાની ના	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१९	પાડે છે.	१[illegible]	[illegible]	[illegible]
२०	નરસિંહ પ્રાર્થના કરે છે:	[illegible]		
—	'કુચ વિંચિહાર અનોપમ દ્રિશિ			
२०	નીરખતાં રે માહારું મન દ્રિશિ'			
२१	રાજા સ્ત્રીને કહે છે. સ્ત્રી જવાબ	[illegible]	[illegible]	(१)
—	દે છે કે દશ જણની વાત ન	[illegible]		[illegible]
२१	માનવી અને છેલ્લે [illegible]	[illegible]		[illegible]
	'એ ચારે સ્ત્રી [illegible]	[illegible]		
	જેને હરીસું [illegible]'	[illegible]		
हीपा(२) २२	રાજા માને [illegible] (१)	[illegible]	[illegible]	(१)
—	[illegible]: १–५ [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२२		[illegible]		[illegible]
		[illegible]		[illegible]
		[illegible]		[illegible]
२३ २३	રાજા [illegible]	[illegible]	[illegible]	(१)
—	કુંવરબાઈના [illegible]	[illegible]	[illegible]	१.८
		[illegible]		
२३	છે.	१०		
		११		

हीपा२;	तत्रि हीपा४	નોંધ	हीपा;	हकां;	कासं कासं (प)
૨૪	૨૪ — ૨૪	મામેરાં વખતે કુંવરબાઈ ફરીઆદ કરે છે. 'આપી સમોવણ નરસૈયા સુચવ્યો એવો સમસ્ત વૈષ્ણવને રે ત્રુઠો ' એ પંક્તિથી પદ પુરું થાય છે. એને ૨૩ની માફક ટુંકાવ્યું છે. આ પદ વિશ્વનાથ જાનીના મામેરામાં (૧૭૦૮) માં પદ ૧લું છે.	ટુંક ૧૧	૭૪	(प)
૨૫	૨૫ — ૨૫	બાકીનું (प) ૧૯ તે આ પદ છે: 'તવારે નાગરે મળીને ઠીગજ માંડી, કોહોતો એ કપટી સાહીએ'	,,	,,	,,
૨૬	૨૬ — ૨૬	નરસિંહ લક્ષ્મીની પ્રાર્થના કરે છે. 'જનનિ રિં મહેલ્યા નરજીવિ સ્ત્રી વછોહ્યાં મરી જાય રે'	—	—	(प) ૨૦
૨૭	૨૭ — ૨૭	લક્ષ્મીજી ત્રુઠે છે ને છાબ સોનૈયે ભરે છે.	—	—	(प) ૨૫
૨૮	૨૮ — ૨૮	સીમંતની છાબમાં ચતુર્ભુજ બેસે છે. નરસિંહ માટે લખ્યું છે: 'એ તો કો એક અદ્‌ભૂત હોયે, અવતારિં એહની વાત કોહિ ન થાઈ...કીધું માંહામિરૂંનિ આરત્ન	—	૭૪	(प) ૨૬

हीपा२;	तत्रि हीपा४	નોંધ	हीपा;	हकां;	कासं कासं (प)
		ભોગી, સહુ કોણ વિશ્વરૂપ દીઠો; નરસિંઆનિ જ્યેહવૂં કીધૂં, માંહામિંરૂં તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવને ત્રૂઠો.'			
૨૯	૨૯ — ૨૯	રાજા ઢળી પડે છે. 'અસત્ય હું છું આજ, મુજ ભુંડાને નથી લાજ' શ્રીપાત કહે છે કે નરસિંહની કથા સાંભળી બ્રહ્મહત્યાનું પાતક ટળે છે. પણ એનું વચન કોઈ સાંભળતું નથી.	—	૭૫	(પ) ૭૧
૩૦	૩૦ — ૩૦	ભીમ કહે છે : વૈરાગ્ય વિના હાર નહીં મળે. નાગરો જુએ છે, માટે અગીઆરા ભણ્.	૧૫	—	(પ) ૭૨
૩૧	૩૧	નરસિંહ હકીકત કહે છે કે મંડળિક સેવક મોકલીને બોલાવે છે ને હાર લાવવાનું કહે છે. ૩૦ આના પછી આવવું જોઈએ તો ૧૮ થી ૩૧ સુધીનાં પદો સુસંબદ્ધ વાર્તારૂપે છે. હવે પછી રાજસભામાં થએલો વિવાદ છે.	(કડવું) ૩: ૬–૭	૩	(પ) ૭૩ ૧
૩૨	૩૨	ભીમ : સ્વતંત્ર ઉપદેશનું પદ છે 'તુંને નીરખિ નિંદ્રા આવે	—	—	(પ) ૧૦

हीपार;	तत्रि हीपा४	तत्रि नोंध	हीपा;	हकां;	कासं कासं (प)
		કચંમ, યેહનિ માંથિ વિરી સરખો યંમ.'			
	૩૩ — ૩૧	નરસિંહ : સ્વતંત્ર પદ છે. એમાં હારપ્રસંગનો ધ્વનિ નથી.	૨૪	૪૦	૩૬
૩૪	૩૪ — ૩૪	અચ્યુતાશ્રમ :	૨૫	૪૩	૩૯
૩૫	૩૫ — ૩૩	નરસિંહ : સ્વતંત્ર પદ છે. હારના પ્રસંગનો ધ્વનિ નથી.	૨૮	૧૪	૧૦
૬	૩૬ — ૩૬	મુકુંદાશ્રમ :	—	૬૮	(प) ૭૪
૩૭	૩૭ — ૩૫	तत्रिમાં નથી લખ્યું. **हीपार** અને ૪ માં 'શું મદમાતો રે શ્રીધરા તુંને વિઠ્ઠલા ભક્ત ક્યાં વિસરલા' એ નરસિંહનું પદ છે.	—	—	(प) ૭
૩૮	૩૮ — ૩૮	ભીમ :	—	—	(प) ૧૫
૩૯	૩૯	નરસિંહ :	—	૧૧૯	૧૦૫

होपा२;	तत्रि हीपा४	तत्रि नोंध	हीपा;	हकां;	कास' कास' (प)
૪૦	૪૦ — ૪૦	રામાનંદ :	—	૭૦	(પ) ૭૫
૪૧	૪૧ — ૩૯	નરસિંહ :	૬૧	૧૦૨	૮૭
૪૨	૪૨ — ૪૨	ભીમ :	૧૯	૩૫	૩૧
૪૩	૪૩ — ૪૩	નરસિંહ :	૨૦	૩૬	૩૨
૪૪	૪૪ — ૪૪	મુકુંદાશ્રમ :	—	૭૭	૬૫
૪૫	૪૫ — ૪૫	નરસિંહ :	૪૨	૫૯	૫૩
૪૬	૪૬ — ૪૬	ભીમ નરસિંહને વૈરાગ્ય વિશે કહે છે. 'અઠી સહસ્ર વીપ્ર ગણી લીધા, સંન્યાસી સહસ્ર પ્રસિદ્ધા; રાજ્યિં સભા છાણીપિરિં કીધી,			(પ) ૧૭

हीपा२;	तत्रि हीपा८	तत्रि નોંધ	दीपा;	ह्कां;	कासं कासं (५)
		સહૂમ્યલીને શિખામણ દીધી. નરસિંહિ કહ્યું નવ્ય કીધૂં, ત્યવારિ રાજાઅિ ખડગ કરિ લીધૂં."			
૪૭	૪૭ — ૪૭	નરસિંહ: 'ચહોદશે જોઉં તાહારી વાટડી ' આ પદથી છેલ્લી પ્રાર્થનાવલિ દરેકમાં શરુ થાય છે.	૬૦	૧૦૧	૮૫
૪૮	૪૮	નરસિંહ : આ ह्कां१માં છે.[1] થોડાં હવેનાં પદો हीपा४માં નથી	૬૬	—	(५) ૧૬
૪૯	૪૯	નરસિંહ :	૧૮	૧૧૨	૯૮
૫૦	૫૦	નરસિંહ :	૬૮	૧૨૩	૧૦૯
૫૧	૫૧	નરસિંહ :	૬૯	—	—
૫૨	૫૨	નરસિંહ :	૭૦	૧૨૮	૧૧૪
૫૩	૫૩	નરસિંહ :	૪૬	૧૦૬	૯૨
૫૪	૫૪	નરસિંહ :	૬૫	૧૧૫	૮૯
૫૫	૫૫	નરસિંહ :	૬૪	૧૧૧	૯૭
૫૬	૫૬	નરસિંહ :	—	૧૨૧	૧૦૭
૫૭	૫૭ — ૩૭	નરસિંહ :	૬૨	૧૦૭	૯૩

૧ ન. કા. સં. પરિશિષ્ટ પા. ૫૪૩

दीपा२;	तत्रि दीपा४	तत्रि नोंध	दीपा;	हकां;	कास; कास (प)
૫૮	૫૮	નરસિંહ :	૪૮	૧૧૦	૯૬
૫૯	૫૯	નરસિંહ :	—	૧૨૫	૧૧૧
૬૦	૬૦	નરસિંહ :	—	૧૨૯	(પ) ૭૬
૬૧	૬૧ / ૪૧	નરસિંહ :	—	૧૦૮	૯૪
૬૨	૬૨ / ૪૮	માનબાઈની સ્તુતિ.	૫૪	૮૨	૬૯
૬૩	૬૩ / ૪૯	કાનબાઈની સ્તુતિ.	—	૮૪	(પ) ૩૬
૬૪	૬૪ / ૫૦	સખી :	—	૮૫	૭૨
૬૫	૬૫ / ૫૧	સુરસેના :	—	૮૭	૭૪
૬૬	૬૬ / ૫૨	રામાનંદ : અપક્ષપાત રહેવાનું કહે છે	—	૯૭	(પ) ૭૯

हीपा२;	तत्रि हीपा४	तत्रि નોંધ	हीपा;	हकां;	कास कास (प)
૬૭	૬૭ — ૫૩	तत्रिમાં આંક છે પણ અહીંઆથી પ્રત અધુરી રહે છે. પછીનાં हकांનાં પદ નોંધ્યાં નથી.	—		૬૨
૬૮	— ૫૪	નરસિંહ :	—		૧૨૩
૬૯	— ૫૫	નરસિંહ :	—		૧૨૪
૭૦	— ૫૬	નરસિંહ : 'ગોવિંદ ગોપી માહી ગેહેલાં કરતો'–પછી કૃષ્ણ આવે છે ને સખીઓને આલિંગન દે છે. એમાં કેદારાનો ઉલ્લેખ છે.	૭૨ ૭૪ ૫૭		૭૫ — —
૭૧	— ૫૭	સખીઓ : ' સખી કહેતી હતી કે કાન પેલા પિંડારમાં.'	૫૬		૭૩
૭૨	— ૫૮	કૃષ્ણ કેદારો ચુકાવી આવ્યા.	૫૮		૭૯
૭૩	— ૫૯	નરસિંહ: ' ભગત વાહાલી નાથ, ભગત વાહાલી, દેવા વૈકુંઠલોકથી આવા ન્યાલી રે '	—	—	—

हीपा२;	तत्रि हीपा४	तत्रि नोंध	हीपा; हका	कासं कासं (प)
૭૪	— ૬૦	નરસિંહ : **कासं**ની થોડી ટુંકો છે.	—	૮૪
૭૫	— ૬૧		—	૮૬
૭૬	— ૬૨	દાતણ કરતી વેળા કૃષ્ણ આવે છે.	—	૧૨૯
૭૭	— ૬૩	બધાએ કેવા સ્વરૂપે કૃષ્ણને જોયા. રામાનંદનો શાપ. રાજાનો પશ્ચાતાપ. એની ઉત્પત્તિ કહે છે.	૭૬ ૭૯ ૮૦	 ૧૩૧ ૧૩૨
૭૮	— ૬૪	આની ટુંકો **कासं**ના ત્રણ પદમાં વહેંચાએલી છે. રાજા શરીરે કાળો થયો.	,,	૧૪૨ ૧૪૦ ૧૩૯
૭૯	— ૬૫	મહિમા. પાને ૨૦ મેં ઉપર આપ્યું છે.		૧૪૯
૮૦	— ક્રમ નથી	**हीपा२**માં અહીંઆંથી કલશનાં પદ શરૂ થાય છે એમ લખ્યું છે. **हीपा४**માં કૈં મથાળું લખ્યું છે તે વંચાયું નહીં.	૮૧	(प) ૪૨

हीपा२;	तत्रि हीपा४	तत्रि नोंध	हीपा; हकां;	कासं कासं (प)
૮૧	— ક્રમ નથી		—	૧૪૧
૮૨	—	**हीपा४** માં નથી.	—	(प)૫૧
૮૩	—	,,	—	,, ૫૮
૮૪	—	,,	—	,, ૫૨
૮૫	—	,,	૭૭	,, ૪૩
૮૬	—	,,	—	,, ૫૩
૮૭	—		—	—
૮૮	— ક્રમ નથી	**कासं (प)**ની ચાર લીટીઓ છે.	—	,, ૪૬
૮૯	—		—	,, ૪૭
૯૦	—		૭૮	૧૩૬

૪

આ ચારેની રચના સમજવા એમાંના પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ જરૂરનું છે. **तत्रि** અને **हीपार** જે એકજ પ્રત લાગે છે તેના પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે :

૧. રાજ્યસભાની બહાર વિવાદ. [૧–૧૭]; ૨. સત્તર સન્યાસી રાજા પાસે જાય છે [૧૮]; ૩. એ જાણી નરસિંહ કુંવરબાઈને સાસરે

જવાનું કહે છે [૧૯–૨૦]; ૪. રાજા રાણીને મળી વાતચીત કરે છે [૨૧]; ૫. રાજા આ જોડે વાત કરે છે [૨૨]; ૬. રાજા શ્રીપાતને તેડાવે છે જે નરસિંહની પ્રશંસા કરે છે [૨૩–૨૯]; ૭. નરસિંહ રાજ્યસભામાં આવે છે [૩૧]; ૮. સભામાં વિવાદ [૩૦–૫૫]; ૯. રાજા ખડગ કાઢે છે [૪૬]; ૧૦. નરસિંહ એકલો પ્રાર્થના કરે છે [૪૭–૬૧]; ૧૧. કુંવરબાઈની સ્તુતિ [૬૨]; ૧૨. સખીઓની સ્તુતિ [૬૩–૬૫]; ૧૩. રામાનંદ અપક્ષપાત થવાનું કહે છે [૬૬]; ૧૪. નરસિંહની પ્રાર્થના [૬૭–૬૯]; ૧૫. કૃષ્ણ આવે છે, સખીઓને આલિંગન દે છે. કેદારો ગીરવી મુકયાનું કહે છે [૭૦]; ૧૬. સખીનું ગીત [૭૧]; ૧૭. કૃષ્ણ કેદારો મુકાવી આવે છે [૭૨]; ૧૮. નરસિંહની સ્તુતિ [૭૩–૭૪]; ૧૯. દાતણ કરતી વેળા કૃષ્ણ આવે છે. બધા વિસ્મય થાય છે. રાજાને શાપ. તેની આ જન્મ કેમ થયો તે કહે છે. [૭૭]; ૨૦. નરસિંહની પ્રાર્થના [૭૮]; ૨૧. છેલ્લું પદ મહિમાનું [૭૯].

હવે આ ક્રમ સાથે **हीपा, हकां** અને **कासं**નો પ્રસંગક્રમ સરખાવીએ:—

પ્રસંગ	हीपा	हकां	कासं;	त्रि; અને हीपार
૧	ક. ૧૨	પદ ૧, ૨, ૧૨	કડવું	પ્ર. ૨
૨	ક. ૩	૩–૪	૧–૪	,, ૭
૩	૧–૫૦	૫–૭૧	૧–૬૩	,, ૧ } ,, ૮ }
૪	૪૧	૫–૮	નથી	નથી
૫	૫૧	૭૨	૬૪–૬૫	,, ૪
૬	,,	૭૩	,,	,, ૫
૭	૫૧	૭૪–૭૫	નથી	,, ૬
૮	૫૧–૫૩	૮૦–૮૧	૬૬–૬૮	,, ૩
૯	૫૪–૫૬	૮૨–૯૦	૬૯–૭૪	,, ૧૧,

૧૦	૫૭–૫૯	૯૨–૯૮	૭૫–૮૨	,, ૧૫, ૧૭
૧૧	૬૦–૭૨	૧૦૧–૧૪૧	૮૫–૧૨૭	,, ૧૦, ૧૪
૧૨	૭૩–૭૬	૧૫૧–૧૫૯	૧૨૮–૧૩૧	,, ૧૮, ૧૯
	૭૯–૮૦		૧૩૪–૧૪૮	૨૦
૧૩	૮૦	૧૫૨	૧૩૨	
૧૪	૭૭, ૭૮, ૮૧	૧૪૪, ૧૫૫	૧૩૩	કલશનાં પદો
૧૫	૮૩	૧૬૦		
૧૬		૧૬૧	૧૪૯	,, ૨૧

૫

ઉપર આપેલી હકીકત બતાવે છે કે :

(૧) **હીપા, હકાં૪** અને **કાદો** એક કૃતિ છે.

(૨) **હકાં૧, હકાં૨, હકાં૩, કાસં** જેમાંથી લીધી છે તે બધી પ્રતો રચનામાં **હીપા**ને જ અનુસરે છે. એટલું જ નહીં પણ હીપાનાં આખ્યાનનાં કડવાં ૧, ૨, ૩ ને પદો ૫૧, ૭૩ થી ૮૨ લગભગ થોડા જ ફેરફાર સાથે એ બધામાં જડે છે. એ શીવાય વિવાદનાં પદો તો એકજ છે. ફેરફાર માત્ર પદોની ટુંકોમાં થયો છે. વચ્ચે વચ્ચે જોરદાર પદો ઉમેરાયાં છે. એક પદનાં અનેક કર્યાં છે અથવા એકજ પ્રકારનાં વધુ પદો કર્યાં છે. કોઇક નજીવાં પદો છોડી દીધાં છે.

(૩) **તત્રિ**ના પદ ૧૮, ૩૬ અને ૬૦ માત્ર **હકાં૧**માં છે પણ **કાસં**માં નથી. એટલે **હકાં૧**માં એ **તત્રિ** વાળી માલામાંથી લેવામાં આવ્યાં હોય એ બનવા જેવું છે.

(૪) **હીપા** પ્રેમાનંદનું રચેલું આખ્યાન છે એ બનવા જોગ છે. વલ્લભનું વર્ણન એને દરેક રીતે લાગુ પડે છે. અને સ્વ. કાંટાવાળા

हकां४ (સં. ૧૮૧૨) ને પ્રેમાનંદના કુટુંબીની પ્રત કહે છે, તે ને એ એકજ છે. **कादो** પણ એનીજ ઘણી જુની પ્રત છે. એના પરથી જ **हकां १,२,३** વગેરે પ્રેમાનંદની કૃતિઓ કેમ ગણાઈ એ સમજાય છે.

हीपाનો સમય સં. ૧૭૨૫ ને ૧૭૯૫ વચ્ચેનો છે એટલે **हकां१**માં પ્રેમાનંદે સંવતમાં ૧૭૩૪ હારમાલા રચી એ હકીકત[1] પણ બંધબેસતી આવે છે.

(૫) હારમાલાની બે નીરાળી રચનાઓ મળી આવે છે. એક **तत्रि, हीपा२** અને **हीपा४**વાળી. અને બીજી **हीपा, हकां१**ને **कासं** વાળી. બને હારમાલા આશરે સં. ૧૭૫૦–૧૭૮૦ વચ્ચે જાણીતી હતી એ ચોક્કસ છે.

૬

(૧) **तत्रि** વાળી અને **हीपा** વાળી બે મુખ્ય હારમાલાઓમાં ફેર આ પ્રમાણે છે. **तत्रि**માં નરસિંહ અને ભીમ વચ્ચેનો પહેલો વિવાદ રાજસભામાં નહોતો. તે **हीपा**કારે રાજસભામાં આણ્યો. અને તેથી **तत्रि**નો પ્ર. ૨ ને ૭ કૃતિની શરુઆતમાં પ્ર. ૧,૨ તરીકે આણવાં પડ્યાં. **तत्रि**માં સ્ત્રી અને મા જોડેની વાતચીત પ્ર. ૩; ૪ અંતઃપુરમાં હતી તેને બદલે **हीपा**કારે બન્નેને સભામાં આણ્યાં પ્ર. ૫,૮, અને ત્યાંજ વાતચીત થઈ. **तत्रि**માં કુંવરબાઈને સાસરે વળાવવાનો પ્ર.૩ પણ રાજસભામાં પ્ર.૮ તરીકે આણવો પડયો. સખીઓની પ્રાર્થના પ્ર. ૧૨ પહેલાં આણી. પ્ર. ૮ 'ચહોદશ જોવું તારી વાટડી' એ પદથી શરુ થતી પ્રાર્થનાવલિ પ્ર. ૧૦ બનાવી પાછળ નાંખી પ્ર. ૧૧ અને કેદારાનો પ્રસંગ ૧૫, ૧૭ વચ્ચે આણ્યા પ્ર. ૧૦. 'તેણે નર જીત્યું' એ પદ ૮૨ સાથે છેલ્લું મહિમાનું પદ ૮૩મું **हीपा**કારે રચ્યું,[2] પ્ર. ૧૫.

---

૧. ૨ (૧) પાનું ૧૮   ૨. ૨ (૩) પાનું ૧૮

(૨) **હીપા**ના કર્તા આગળ **તત્રિ**નું આખ્યાન હોવુંજ જોઈએ.

તત્રિનાં પદ ૧૯–૩૧ સુસંબદ્ધ આખ્યાન કહે છે. **હીપા**માં તેની ત્રુટક ટુંકો છુટે છુટે ઠેકાણે ઉપરનો ફેરફાર કરવા વહેંચી દીધી છે. પરિણામે તેજ વાત અસંબદ્ધ રીતે બે બે વાર આવી છે. રાજસભા બેઠી: કડવું ૨૦–૨૨ ને પદ ૫૧; સંન્યાસીએ વિચાર કર્યો ને હાર બાંધ્યો: કડવું ૨–૨૭ ને પદ ૫૧; શ્રીધરે રાજાને વાર્યો: કડવું ૨–૪૮–૪૮ ને પદ ૫૧; રાજાએ ક્રોધ કર્યો ને હાર લાવવાનું કહ્યું: કડવું ૩–૭; પદ ૪૧. ૫૧; રાજમાતા આવી શીખ દે છે: પદ ૪૧ ને પદ ૫૧; રાજાએ ખડગ કાઢ્યું: પદ ૫૧ ને પદ ૬૦.

હીપાનું પદ ૫૧મું **તત્રિ**ના પદ ૧૦ ને ૩૧ ટુંકાવીજ રચ્યું છે. ખરું જોતાં **તત્રિ**ના ૪૬ ને ૪૭ સવાલ જવાબનાં પદ છે. ૪૬ મું પદ **હીપા**માં ૫૧–૧૧ છે, અને ૪૭મું ૬૦ છે. એ ફેરફાર કોઈએ પાછળથીજ કર્યો હોવો જોઈએ. **હીપા**નાં ૫૬, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૯ ને ૮૦ ૧૨નાં ક્રમે પદ ૫૬ ને ૬૩ પરથી જ લેવાયાં છે. **હીપા૨** અને ૪ **તત્રિ**ની થોડા ફેરફાર સાથેની નકલ છે. તેનાં ફલશનાં પદ **હીપા**નાં આખ્યાનમાંજ લઈ લીધાં છે.

૭

અગત્યનો સવાલ એ ઉભો થાય છે કે **હીપા**કારે આખ્યાન રચ્યું ત્યારે **તત્રિ** વાળું જે આખ્યાન તેની આગળ હતું તેમાં ઉપર આપેલું નરસિંહના કતૃત્વનું પદ[1] (**હીપા૨** ૭૯, **હીપા૪**, ૭૯, **કાસં** ૧૪૯) 'સંવત પંદર બારોતરો......ભણે નરસૈંયો તે હરિપદ પામે ગરુડે ચહડીને વૈકુંઠ જાયરે' એ હતું કે? સંવત ૧૭૬૨માં તો એ હયાતીમાં હતું (**હીપા૨**).

---

૧. ૨ (૪) પાનું ૨૦.

હીપા૧ પદ ૮૩ તો તેના કર્તાએ રચ્યું એ સ્પષ્ટ છે. 'પૂર્વે જે જે કવિજન વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર ઉદારજી' તેના પરથી એ રચાયું. –નરસિંહે રચેલા આખ્યાન પરથી નહીં. એટલે **હીપાર** ૭૯ નું નરસિંહના કર્તૃત્વનું પદ એની આગળ નહીં હોય. વળી બીજો એક પુરાવો મળી આવે છે. **હીપા**ના કર્તા આગળ જે વૈષ્ણવે કહ્યાં ચરિત્ર હતાં તેનું છેલ્લું પદ ૮૦માં સાચવ્યું છે.

[1]સંવત પંદરબારોતરો માઘ સુદ સાતમ ભોમવાર;
તે દિવસ દિગવીજે મેહેતાને આપ્યો હરિએ હાર.

દેવ ગગન રહી નિરખતા જયજય વાણી ઉચ્ચરે;
ધન ધન મનુષ નરસૈ નાગર ભકિત એ હરિ વશ કરે.

પુષ્પવૃષ્ટિ તાંહાં થઈ ઘણી, આનંદ ઉર ન સમાય;
સરવ લોક અતિ હરખ ધરી ઘેરઘેર હાર ચરિત સહુ ગાય.

એહ ચરિત્ર અદ્‌ભુત પ્રગટયું કળજુગ માંહાં કરુણા કરી;
ગાય જે જન સાંભળે તે જાય ભવસાગર તરી.

એટલે 'ભણે નરસૈયો' વાળું પદ **હીપાર** ૭૯ એ પુરોગામી ચરિત્રમાં નહોતું; અને **તત્રિ** વાળા આખ્યાનમાં એ પદ નહીં હોય એમ સંભવે છે. પરિણામ સં. ૧૭૬૨ પહેલાં હારમાલામાં નરસિંહના કર્તૃત્વ વિષે ઉલ્લેખ હતો તેનો પુરાવો નથી.

૮

નર્મદે અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ હારમાલા પ્રેમાનંદની ગણી તેનો આધાર **હીપાર, હકાં૧** હતો અને દલપત અને

૧. ૨ (૩) પાનું ૧૮.

સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવે એને નરસિંહની ગણી તેનો આધાર આ **हीपार**નું મહિમાનું પદ હતું એમ માનવાને કારણ મળે છે.

ત્યારે હારમાલા નરસિંહની છે એ પ્રશ્ન પુછીએ તેમાં હારમાલા કઈ? **कास** ને **हकां१** આખી અણિશુદ્ધ તો હોય જ નહીં. **हीपा, हकां४** ને **कादो** તો બીજાની રચેલી ઠરી. એટલે **तत्रि, हीपार, हीपा४**વાળી હારમાલા નરસિંહની હોઇ શકે કે કેમ એટલો જ સવાલ રહ્યો.

(૧) **तत्रि**ના પહેલા વિવાદમાં [પદ ૧—૧૭] ૧૪મા પદ શીવાય કોઈ પદમાં હારની વાત નથી. એટલે એને દૂર રાખીએ તો પદ ૧ ૩,૬,૭,૮,૯ ને ૧૦માં વિવાદનો ધ્વનિ નથી.

(૨) ભીમનાં પદ ૬, ૮ ને ૧૦ ત્રણેમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ છે, અને તેમાં તેણે કૃષ્ણ, દામોદર, ગોપાલ, રાઘવ ને રામથી સંબોધ્યા છે. ભીમ કૃષ્ણને પૂજ્ય લેખે છે

પદ ૬: 'કૃષ્ણસ્વામી એક રાવ સાંભળો, સમરથ સ્વામી શ્રી રઘુનંદન'

પદ ૮: 'દેવ દામોદરા...શ્રીહરિ...સારંગધર ગોવિંદ ગોપાલ તું ગરૂડગામી.'
શ્રી રામ તવ નામ ઉચરે જે ભક્તજન, મુક્ત સંવત સદા છે જે તેણે;
તે તણા દાસનો ચરણ સેવક સદા, બેહુ કર જોડીને ભીમ ભણે.

આ પ્રમાણે **तत्रि** ને **हीपा**માં છે. આ મુકેલી **हीपा**ના કર્તાને છે અને તેથી એ ટૂંક બદલી તેને નરસિંહનું બનાવ્યું છે.

'નંદના નંદ મુકુંદ મુરલીધરી ' ગોકુળ ચંદ ગોવિંદ ગોપાળ,
નરસૈંયા આ પ્રભુ સાહે કર માહરી શરણાગત તણી લીજે સંભાળ.'

પદ ૧૦. 'સારંગધર' 'રાઘવ' 'ગદાધર' 'રામ' એ જ પ્રકારનું, અને એક જ કર્તાનું હોય એવું ભીમનું એક ચોથું પદ **हीपा** ૨૭ છે તેમાં છેલ્લી ટૂંક આ પ્રમાણે છે:

ભક્ત વિલિક્ષણ, પરમ વિચક્ષણ, અંજનીસુત તુલસી રે દાસ;
ભીમ ભણે જેણે રામને ઓળખ્યા, તે વામિયા માતને ગર્ભવાસ.

તુલસીદાસજી સં. ૧૬૭૯માં ગુજરી ગયા એટલે જે ભીમનાં આ પદો છે તે ત્યારપછી થયા હોવા જોઇએ. અને ભીમ કૃષ્ણનો વિરોધી નહોતો. કોઈ ભીમ નામના વિષ્ણુભક્તનાં પદો કોઈ આખ્યાનકારે વિવાદ રચતાં ઉમેરી દીધાં છે. આ ઉપરથી એ ભાગ નરસિંહનો હોય એ સંભવતું નથી.

(૩) **તત્રિ**નાં પદ ૧૮–૨૯ ને ૩૧ સ્પષ્ટ રીતે એક નીરાળા આખ્યાનનો ભાગ છે.

એમાંનું પદ ૨૪ વિશ્વનાથ જાનીના સં. ૧૭૦૮ના 'મોહોસાળું-ચરિત્ર'માં છે.[1] તેની છેલ્લી પંક્તિઓ આ છેઃ—

ચૈત્ર સુદ દ્વાદશી, મેઘઘટા ચઢી, ગડગડીને કુંડી માંહે વુઠો;
સમણ આપી જેહવો નરસૈંયો સૂઝ્યો, તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવને ત્રૂઠો.

આ પદ નરસિંહભક્ત કોઈ જુના કવિનું છે. જો પદ ૨૪મું વિશ્વનાથમાંથી લીધું હોય તો આ માલા સં. ૧૭૦૮ પછી રચાઈ હોય. નહીં તો બંનેએ કોઈ પહેલાંની આખ્યાયિકામાંથી લીધું હોય.

પદ ૨૪ ને ૨૮ બંનેની છેલ્લી લીટીનું અડધીયું 'તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવને ત્રૂઠો' એકજ છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ બે કોઈ એક નરસિંહભક્તના રચેલા સમણ ને મામેરાનાં પદ છે, અને તેમાંથી વિશ્વનાથે એક લીધું હશે. એટલે એ આખ્યાયિકા **તત્રિ**થી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ.

એ પદો નરસિંહનાં તો હોઈ જ ન શકે કારણ કે એ પોતે પોતાને અદ્દભુત ને અવતારી કહે એ તદ્દન અસંભવિત છે. તે જ પ્રમાણે પદ ૨૮માં શ્રીપાત કહે છેઃ 'નરસૈયાની કથા સાંભળી બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક ટળે' એ પદ પણ નરસિંહનું તો ન જ હોય.

૧ ન. મ. આખ્યાન પા. ૯૦

૯

(૪) **તત્રિ** અથવા કોઈ પણ હારમાલાનું કાવ્ય વિશ્વનાથે ભાગ્યે, જોયું કે જાણ્યું હશે. ‘મોહોસાળુંચરિત્ર’ (સં. ૧૭૦૮)માં એ પ્રસંગ આમ આપ્યો છેઃ—

"કેટલે ઠામે કરુણા કીધી વીનતી જાંહાં જાંહાં કરી;
દોશી પરજન અને પારખે હાર આપ્યો શ્રી હરિ. ૬

વળી અનેક ઠામે લાડ પાળ્યાં તે કહ્યો સ્વલ્પ વિસ્તાર;
નિશ્ચલ મન કરી હરિ આરાધ્યા ન ગણ્યો લોક વહેવાર." ૭

આ ચાર લીટી પરથી હારનો કોઈ પ્રસંગ વિશ્વનાથના જાણ્યામાં હશે, પણ દામોદર એને હાર આપતા તે કે માંડલિકનો હાર પ્રસંગ, તે સંદિગ્ધ છે. પણ કૃષ્ણદાસની હુંડી ચરિત્ર (૧૭૧૩)[1] અથવા આધાર ભટનાં વિવાહ ચરિત્રસાંર[2] કે વિશ્વનાથ જાનીનાં નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રમાં[3] હારપ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી.

એટલું જ નહીં પણ જાનીની કૃતિમાં અગ્યારમા અને તેરમાં કડવામાં કાનબાઈ આદિનો અને ‘ઉઘાડા શણગાર’નો ઉલ્લેખ છે અને છતાં હારના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યાં સુધી બીજો વિરોધી પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી માની શકાય કે સં. ૧૭૦૦ની આસપાસ માંડલિકનો પ્રસંગ નરસિંહભક્ત કવિઓની જાણમાં ન હતો.

તત્રિમાં જ હારમાલાના પ્રસંગનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. એની રચના સં. ૧૭૦૦ પહેલાં મુકવા માટે કૈં પણ આધાર નથી.

---

૧ વિસ્તૃત આવૃત્તિ. જુઓ ન. મ. આખ્યાન; ઉપોદ્ઘાત, પા. ૧૦

૨ તેજ; કા. દો. ભાગ ૮, પા. ૪૧૮

૩ કા. દો. ભાગ ૮, પા. ૬૦૮

૧૦.

નરસિંહે હારમાલા લખી એ વાત ૧૭૦૮માં વિશ્વનાથથી માંડી **હીપાર** (સં. ૧૭૬૨) સુધી કોઈપણ કવિએ કહી હોય એમ મારી જાણમાં નથી. **હીપા** [૧૭૩૪ ?]ને **હકાં**૪ [૧૮૧૨] બંનેના ઉલ્લેખ પુરવાર કરે છે કે **હીપા** પહેલાં માત્ર ઉડતી આખ્યાયિકા હતી. વલ્લભ પણ નરસિંહની એવી એક કૃતિ છે એમ કહેતો નથી; એટલું જ નહી પણ એવી કોઈ કૃતિ ન હતી એમ પુરવાર કરે છે.

કોઈપણ પદની ભાષા સં. ૧૭૦૦ની પહેલાંની મળી આવી નથી એટલે પદની ભાષા પર બાંધેલો મત નકામો છે.

૧૧

જુનાગઢની ગાદીએ ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૫૧ સુધી રા' મહીપાલ અને ઇ. સ. ૧૪૫૧–૭૨ સુધી રા' માંડલિક રાજા થઈ ગયા[1], અને હારમાલાનો પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૪૫૬માં થયો એમ મનાય છે. મહીપાલ અને માંડલિક બંને ચૂસ્ત વૈષ્ણવો હતા, અને દામોદરરાયના ભક્તો હતા. માંડલિકે દામોદરરાયનું મંદિર બંધાવ્યું; માંડલિકનો મિત્ર વિંગલવેજો જે વૈષ્ણવ હતો તે પ્રભાસ પાટણનો ઠાકોર હતો; અને મહીપાલ પોતાને ખરચે યાત્રાળુઓને પાટણ અને દ્વારિકા મોકલાવતો હતો.

જો નરસિંહ સં. ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા માનીએ તો ૧૫૧૨ મ ૪૨ વર્ષની ઉમરના હોય અને હારમાલા પ્રમાણે એ વિખ્યાત વૈષ્ણવ પણ હોય. તો વિષ્ણુભક્ત માંડલિક આવો જુલમ કરે એ માનવાને કઠણ થઈ પડે છે.

હીપારમાં રામાનંદ શાપ આપે છે: 'ત્રણ મસવાડા માં મલેછ જ થાચે.' **હીપા**૪માં (૫૯) રામાનંદ માંડલિકને 'તાહ

---

૧ Bombay Gazetter Vol VIII p. 497–9

જાઓ રાજ્યાસનજી. ત્રણ માસમાં થાશે કોપજી'. **हका** (૧૫૧) પણ એમ શાપ આપે છે. **कास** (૧૩૨) રાજ્ય જવાનો અને અસુરને હાથે મરવાનો શાપ આપે છે. ૧૭૪૨માં માંડલિક જુનાગઢ ખોઈ બેઠો, મુસલમાન થયો ને જીવે બચ્યો. આ વાતો એ વટલાઈ ગયા પછી કોઈ આખ્યાનકારે બેસાડેલી લાગે છે. કોઈ નાનાને પાછળથી થએલા માંડલિકનો કૈં પ્રસંગ જુનાગઢના માંડલિક જોડે તો દંતકથાએ નહીં ભેળવ્યો હોય ?

૧૨

हीपाનું કડવું ૮૦મું૧ પણ બતાવી આપે છે કે એ કોઈ બીજા કવિએ પાછળથી કરેલા આખ્યાનનો જ ભાગ છે.

(૨) **हीपा, हका १,२,३,४** અને **कास** દરેકમાં શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા ત્યારે જુદે જુદે સ્વરૂપે જુદા જુદાને જણાયા તે વર્ણવ્યું છે:—

'રામાનંદે રામરુપ દીઠું. મુકુંદાશ્રમ રે મુકુંદ રે;
અવધૂતાશ્રમે અવધૂત દીઠા, ગોવિંદાશ્રમ રે ગોવિંદ રે.' વિગેરે

हीपाની આખી યાદી કૃત્રિમ છે, અને પાછળની પ્રતોમાં તેને વળી વધારવામાં આવી છે. આ નરસિંહની ન હોઈ શકે.

(૩) વિવાદવર્ણનમાં અસ્વાભાવિકતા પણ ઘણી છે. **तत्रि, हीपा** અને **कास**૨માં 'આખા દિવસનો રળીખપી આવ્યો' આ નરસિંહનાં પોતાનાં બધાં કાવ્યોથી વિરુદ્ધ છે. કોઈ ઠેકાણે એણે એવું લખ્યું નથી કે એ નોકરી કરતો હતો.

(૪) હારમાલાનાં ઘણાં પદોમાં નરસિંહને લોકો લંપટ કહેતા, એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આખા પ્રસંગનું મૂલ એની લંપટાઈની ખ્યાતિ છે.

એ સાથે નરસિંહની બીજી સર્વમાન્ય કૃતિઓ જોઈએ તો અરાઢવીશ વર્ષે તેણે રાસદર્શન કર્યું; પછી જુદો રહ્યો. ઘેર ખાવા નહોતું છતાં કીર્તન ઓચ્છવ તે કરતો. મહેતી સાથ્વી હતી. હરિઇચ્છા રાખી દીન બની તે જીવન નીભાવતો[1]. પછી બાર વર્ષ રાસનાં અને શૃંગારમાલાનાં ગણીએ. તેમાં એને કોઈ લંપટ કહેતું એ વાતનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. પછી આશરે બત્રીશેક વર્ષે શામળદાસનો વિવાહ. તેમાં એની નિર્મળતા શબ્દેશબ્દમાંથી નીતરે છે.[2] દિક્ષિતજી એને માટે ઘણો ઉંચો મત ધારાવે છે.[3]

મદન મહેતો ને તેની સ્ત્રી ઘણા આક્ષેપો એના પર કરે છે પણ એ અનીતિમાન છે એવો જરાય અણસારો નથી.[4] પછીનાં વર્ષો તે એની કસોટીનાં અને વૈષ્ણવપદની પયગંબરીનાં. તેમાં એને માથે લંપટાઈનો આક્ષેપ છે એવો એક શબ્દ નથી. પદ ૪માં એ પોતાના પરના આક્ષેપો ગણાવે છે. તેમાં પણ 'વેરાગી થઈ નાહક નાચીએ, તુલસીતીલક કેમ ધરીયે રે' એ શીવાય બીજી વાત નથી. અને આ 'પરસ્ત્રી જેને માત રે' એ શીખવવાનો એનો સમય[5]. એટલે કોઈ પણ કાવ્યમાં એ લંપટ ગણાતો હતો એવો ઉલ્લેખ નથી.

સંવત ૧૭૦૦ની આસપાસ કાવ્યો રચનારાઓએ એ રસિક આક્ષેપ કૈંક અંશે કર્યો હતો એ તો ઉપર જોયું.

(૫) નરસિંહ રામને વખોડે છે:

'રે ઘરડા રે થઇશું ત્યારે રામજી કહીશું;
આપણા કહ્યાનો મારે ખપ નથી.'

---

૧ નરસૈયો. જુઓ પાનું ૪૯
૨ ,, ,, ૬૫
૩ ,, ,, ૬૮
૪ ,, ,, ૬૯
૫ ,, પ્રકરણ ૭મું

આ બધાં પદો નરસિંહના દેવો તરફની આખી દૃષ્ટિને ભ્રષ્ટ કરે છે. એ શંકર, કૃષ્ણ ને રામ વચ્ચે ફેર જોતો નહોતો.[1]

(૬) વળી બીજાં બધાં મહેતાનાં સર્વસ્વીકૃત પદો કરતાં હારમાલા-માંથી જુદાજ પ્રકારનો નરસિંહ નીકળે છે. આ માલામાં તે અભિમાની, આત્મસંતુષ્ટ ને તોછડો છે; આક્ષેપો કરે છે, આક્ષેપો જોરથી પાછા ઠેલે છે. ઈશ્વરના બીજા સ્વરૂપે તે નીંદે છે, બીજા સ્વરૂપોના પૂજનારને ડામ દે છે. એ છટાબાજ વાગ્પટુ હરદાસનો ખ્યાલ આપે છે. સ્વ. ઈચ્છારામના શબ્દોમાં આ નરસિંહમાં 'ઝડાકા તથા છટા તથા રંગ અને ફૈં ફૈં ધીરોદાતત્વ પણ ઘણે અંશે ધીરોદ્ધતત્વ છે.

રે ઘરડા થઈશું ત્યારે રામજી કહીશું (हीपा४); આપણા કહ્યાનો મારે ખપ નથી (हीपा१२); બેસી બેસી રહે રામ દાસીયા (हीपा६); ભણે નરસૈયો સાંભળ ભૂર ભીમડા (એજ); રહે રહે ભગુવા લવરી કરતો (हीपा८); દાઢી બાળી ભાખરી ખા (એજ); રળવાનું તને જોર ન હોય તો રાખ ચોળીને ભીખી ખા (कास१८); કાં સ્ત્રી મરે, ખાવા ટળે ત્યારે, તે વારે ભગુંઆ પહેરો...તારા ૐકારનું કરને અથાણું (हीपा१२); રહેવા દે તારો રામ, ભગુવા, રહેવા દે તારો રામ (हीपा३०); બક બક કરતા બેસી રહોને (कास६३); મહારંડનો મુખથી નવ બોલે (कास१२४); આ અને આવી અનેક ગાળોથી હારમાલાનાં પદો ભરપૂર છે.

હવે આની સાથે ખરો નરસિંહ સરખાવીએ. શંકર એને દીન ભક્ત જાણી લઈ જાય છે. પછી ભાભીથી છુટો પડે છે દીનતાથી. જે સામળદાસના વિવાહમાં સરલહૃદયી દીનતાથી પ્રભુનો પરચો વર્ણવે છે; જે પોતાને રંક નરસૈયો કહી વર્ણવે છે; જે પોતે મહંત પુરુષ કહેવાય

છે છતાં પોતે, આક્ષેપો થતાં, 'એવા રે ભાઈ અમે એવા' કહી પોતાને 'હળવા કર્મ'નો કહી દીનતા સ્વીકારે છે; સમદૃષ્ટિનો પયગંબર, જે 'સકળ લોકમાં સહુને વંદે'—તે અપૂર્વ ને મોહક દૈન્યની મૂર્તિ આ હોય? એ આવું બોલી કે રચી શકે? હારમાલાના બોલો એના છે એમ માનવું, તે નરસિંહની મૂર્તિને, અજ્ઞાનના અભિમાનમાં, કલંકિત કરવા જેવું મને લાગે છે.

૯

આ તપાસનું પરિણામ આ પ્રમાણે રજુ કરી શકું:

[૧] સં. ૧૭૮૦—૧૮૦૦ પછી **कास** ને **हका**૧ની વિસ્તૃત હારમાલાની સંકલના થઈ;

[૨] તેની રચનાનો મુખ્ય આધાર આશરે સં. ૧૭૩૪માં રચાએલા આખ્યાન **हीपा** પર હતો.

[૩] એ આખ્યાન **हीपा** પ્રેમાનંદનું હોવાનો સંભવ છે.

[૪] **हीपा**ના આખ્યાનકારનો મુખ્ય આધાર કોઈ એક અસલ પૂરોગામી આખ્યાનપર હતો.

(**अ**) એ આખ્યાનમાં—આશરે ૫૦–૭૦ પદ હતાં;

(**आ**) એ આખ્યાન 'ભાઈ મને હરિ જોવાની ટેવ પડી' એ પદથી શરુ થઈ **हीपा**નું પદ ૮૦, ટુંક ૮—૧૩ થી સમાપ્ત થતું;

(**इ**) એ અસલ આખ્યાન લગભગ આખું **तत्रि, हीपा** **हीपा**૪માંથી મળે છે.

[૫] એ અસલ આખ્યાન પણ એક જણની કૃતિ નહોતું.

(અ) નરસિંહનાં ગણાતાં પદો, (આ) બીજા નામના કોઈ રામભક્તનાં સ્વતંત્ર પદો અને (ઇ) સામેરાની કોઈએક આખ્યાયિકાનાં પદો ભેગાં કરી કોઈએ એ આખ્યાન રચ્યું હતું.

[૬] એ અસલ આખ્યાન આશરે સં. ૧૭૩૦ પૂર્વે કોઈની જાણમાં હોય એવું મળતું નથી.

[૭] એ અસલ આખ્યાન નરસિંહની કૃતિ હોઈ શકે નહીં.

[૮] માંડલિકના પ્રસંગ માટે એ અસલ આખ્યાન શીવાય બીજો કોઈ સ્વતંત્ર આધાર નથી.

[૯] એ પ્રસંગ બન્યો હોય એવો સંભવ મળેલી સામગ્રીપરથી દેખાતો નથી.

[૧૦] નરસિંહે હારમાલા લખી એ વાત સં. ૧૭૬૨ પહેલાં કોઈના જાણમાં હોય એમ પુરવાર થતું નથી.

[૧૧] વધારે સામગ્રી જડે તો આ મતમાં જરૂર ફેર કરવો પડે. પણ નરસિંહે હારમાલા રચી છે એવું પુરવાર કરનારે સામગ્રી મળવી આજે અસંભવિત લાગે છે.

૩—નરસિંહ મહેતાનો કોયડો

૧.

ઇ. સ. ૧૯૨૫માં હું ભક્તિસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા બેઠો ત્યારે નરસિંહ મહેતાના સમય માટે મને શંકા ઉદ્ભવી, અને તે વીશે મેં એક લેખ લખ્યો. એ લેખ 'ગુજરાત'ના સંવત ૧૯૮૨ના શ્રાવણ માસના અંકમાં પ્રગટ થયા પછી એમાં જણાવેલાં હકીકત, પ્રમાણ અને શંકા માટે અનેક લેખો લખાયા છે. સંતોષની વાત એ છે કે આજે એ મુદ્દા વીશે વિચાર કરવાનો ફરી પ્રસંગ મળ્યો છે.

૨

મેં પુછેલો કોયડો ઘણો જ સાદો છે. સ્વ. નર્મદાશંકર, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ અને હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા જેવા સમર્થ સાહિત્યપ્રેમીઓએ પોતાના જમાનામાં તપાસ કરી, અને ભેગી કરેલી કથનીઓ અને મળેલાં સાધનો પરથી એવો નિર્ણય કર્યો કે નરસિંહ મહેતા સં. ૧૪૭૦માં જન્મ્યા અને સં. ૧૫૩૬માં મરી ગયા. અત્યાર સુધી એ સમય બધા સ્વીકારતા ચાલ્યા આવ્યા છે.

૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૫ (સં. ૧૫૪૧)એ ચૈતન્ય જન્મ્યા. ઇ. સ. ૧૫૧૧ (સં. ૧૫૬૭)ના ઓગસ્ટ માસમાં તે જુનાગઢ આવ્યા. અને ઇ. સ. ૧૫૩૩ (સં. ૧૫૮૯)માં મરી ગયા.

મેં ૧૯૨૬માં પુછેલો કોયડો આજે આ પ્રમાણે ફરીથી રજુ કરી શકું.

અ. નરસિંહ મહેતાનો કવનકાલ સં. ૧૫૬૭ પહેલાં કે પછી ?

આ. અને આજે મળતી સામગ્રી પરથી એમના જીવનકાલની પહેલી અને છેલ્લી મર્યાદા કઈ?

૧૯૨૬માં મેં કોયડો આ પ્રમાણે પુછ્યો હતો: નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય પહેલાં થયા કે પછી? અને જે સામગ્રીઓ મળી તે પરથી મારું કહેવું એ હતું કે નરસિંહ મહેતાનો સમય ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો કહી શકાય; તેની ભક્તિ વૃંદાવનીય ભક્તિથી પ્રગટી એમ બને; ચૈતન્ય પહેલાં ગુજરાતમાં શુદ્ધ ભક્તિ પ્રગટી એ ગર્વપ્રદ બનાવનું માન આપણે ખિન્ન હૃદયે છોડી દેવું પડે; આ જ હકીકત સ્વાભાવિક છે અને ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિને સાનુકૂલ છે; અને આ મુશ્કેલીભર્યા વિષય પર વધારે શોધ અને વધારે સામગ્રી વિના અજવાળું પાડવું અઘરું છે.[1]

નિર્ણય મુલતવી રાખવાની આ સૂચના મેં ધ્યાનપૂર્વક કરી હતી. અને અંતિમ નિર્ણય કરવાનો મારા પર જે આક્ષેપ મુકાયો તે અણઘટતો છે. જીવનના કાર્યક્ષેત્રમાં માણસને તુરતાતુરત નિર્ણય કરવો પડે છે. અદાલતમાં મુકદમો પુરો થતાં, ન્યાયાધીશને છેવટનો ચુકાદો આપવાની ફરજ પડે છે. ઐતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરનારને માથે એવી ફરજ આવી પડતી નથી. નિર્ણયની કામચલાઉ દિશા બતાવી, અંતિમ નિર્ણય ભવિષ્ય પર રાખવાનું કર્તવ્ય ઘણી વખત એને માથે આવી પડે છે.

૩

(હાથ લાગતા પુરાવાને તટસ્થતાથી તપાસી, શું હશે તે કલ્પના દૂર ઠેલી, શું હોવું જોઈએ એ આદર્શ ત્યજી, સત્ય કેટલું અને કેવું છે એનો નિર્ણય સદા ય અઘરો છે. અને ખાસ કરીને મધ્યકાલીન હિંદમાં ઇતિહાસ કોઈને પ્રિય નહોતો, અને આજે દંતકથાના ઢગલામાંથી જ ઘણીવાર સત્ય શોધવાનું રહે છે. લોકોના શ્રદ્ધાળુ હૃદયને ઘણી વાતો

---

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય—મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ; પા. ૩૫૭. મુનશી: .ક્રિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

એમની એમ માનવાની ટેવ હોય ત્યાં આ કામ ઘણું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી. આ કોયડાની તપાસમાં પહેલું ભયસ્થાન તો કિંવદંતી છે. કાલિદાસ અને ભોજ સાથે થયા; વિક્રમની સભામાં નવ સાહિત્યરત્નો હતાં; શ્રીકૃષ્ણને મરી ગયાને પાંચ હજાર વર્ષ થયાં; અકબર, તુલસીદાસ ને મીરાંનો ભેટો થયો; મીરાં કુંભારાણાની સ્ત્રી હતી—આવી ઐતિહાસિક પાયા વિનાની વાતો સદીઓ સુધી વિદ્વાન પંડિતોએ ખરી સ્વીકારી છે એ આ કિંવદંતીનો ભયંકર પ્રતાપ દેખાડે છે.

અસત્યોની આવી જનનીનો કાયદાએ તો બહિષ્કાર કર્યો છે; પણ ઇતિહાસમાં છેક તેમ તો ન થાય એ ખરું. છતાં જ્યાં સુધી કહેનારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધન સારી રીતે ન તપાસી શકાય ત્યાં સુધી કહેલી વાતનો અસ્વીકાર થવો જ જોઈએ. અહીંઆં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો મારો હેતુ એ જ છે કે હવે પછીની તપાસમાં વારે વારે આ મુદ્દો મારે ન કહેવો પડે

૪

નરસિંહ સં. ૧૪૭૦માં કે તે અરસામાં જન્મ્યા, એ હકીકતને તપાસની પહેલી મર્યાદા કહી શકાય. એમને એથી પહેલાં મુકવાને કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

બીજી તરફ કેટલીક હકીકત છેલ્લી મર્યાદા સ્પષ્ટ રીતે નક્કી કરે છે.

સં. ૧૭૦૦ : હારમાલાના અસલ આખ્યાનની રચનાનો સમય.[૧]

સં. ૧૭૦૮ : વિશ્વનાથ જાનીનું મોસાળાચરિત્ર રચાયું.[૨]

સં. ૧૭૧૦ : નાગપુર કવિ જેઠમલજીની હુંડી.[૩]

સં. ૧૭૧૧ : કૃષ્ણદાસનું હારચરિત્ર.

---

૧. ૯ (૪) પા. ૪૭

૨. કાવ્યદોહન ભાગ ૮. પા. ૧૦૯.

૩. નટવરલાલ : ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો. ૨૫૧.

સં. ૧૭૧૩ : કૃષ્ણદાસની હુંડી ચરિત્ર.[1]

સં. ૧૭૩૩ : હારમાલાની પ્રત તત્રિના લખ્યા સંવત.[2]

સં. ૧૭૩૪ : પ્રેમાનંદે રચેલી હારમાલાનું વર્ષ.[3]

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સંવત ૧૬૭૫ તપાસના ક્ષેત્રની મર્યાદા પુરવાર થાય છે. એટલે સં. ૧૪૭૦થી ૧૬૭૫ના વર્ષ સુધીના સમયમાં નરસિંહનો આશરે પચાસેક વર્ષનો કવનકાલ નક્કી કરવાનું રહ્યું.

૫

નાભાજીના ભક્તમાલમાં નરસિંહ અને મીરાનાં ચરિત્ર છે. નાભાજીનો સમય હજી ચોક્કસ નથી. કેટલાક માને છે કે ભક્તમાલ સં. ૧૬૬૯માં રચાઈ, અને કેટલાકનું માનવું છે કે સંવત ૧૭૬૯માં નાભાજી જીવતા હતા અને તેમણે પ્રિયાદાસ પાસે ટીકા લખાવી.[4] પણ સં. ૧૬૭૯માં ગુજરી ગએલા તુલસીદાસનું ચરિત્ર અને મરણતિથિ, તેમ જ વિઠ્ઠલનાથજી, જે સં. ૧૬૪૨માં ગુજરી ગયા, તેનો અને તેના સાત ભક્તપુત્રોનો ઉલ્લેખ ભક્તમાલમાં છે. આથી ભક્તમાલનો સમય સં. ૧૬૮૦થી આગળ ન જ મુકી શકાય. એટલે બહુબહુ તો સં. ૧૬૯૦–૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ ઉત્તર હિંદના ભક્તિનાં ધામોમાં પ્રસરી રહી હતી એમ આ ઉપરથી મનાય.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ, રાજપુતાના અને મથુરાનો પ્રદેશ આ બધામાં આ સમયે સાંસ્કારિક એકતાનતા હતી એ વાત વીસરવી જોઈએ નહીં. એ બધામાં જેને ટેસીટોરી પશ્ચિમ રાજધાની કહે છે અને

---

૧. ન૦ મ૦ આખ્યાન; ઉપોદ્ઘાત.

૨. ૨ (૪) પાનું ૪૭

૩. ૨ (૧) ,, ૧૮

૪. Lala Sitaram : Introduction to Selections from Hindi Literature. Cal. University

જેને આપણે જુની ગુજરાતી કહી શકીએ[1] તે ભાષા ઘણે ભાગે પ્રચલિત હતી. અને પાટણ તુટયા પછી મથુરા અને દ્વારિકા જેવા ધામમાં સંતો અને ભક્તોનાં ટોળાં આખા હિંદમાંથી આવતાં, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો રસ ચાખતાં, અને તેને હિંદનાં ગામેગામ પ્રસારતાં. બંગાલી માધવેન્દ્રે અને ચૈતન્યે, તેલંગણી વલ્લભે મથુરા પ્રદેશમાં ભક્તિ બહેલાવી[2]. મીરાં દ્વારિકામાં આવીને રહી, નરસિંહની દૃષ્ટિ દ્વારિકાના નાથ પર ઠરી રહેતી. એટલે મથુરા અને દ્વારિકામાં પ્રગટેલી કીર્તિ ઝપાટાબંધ ચોમેર પ્રસરી જતી.

વિવાદથી તદ્દન અગ્રસ્ત એવી નરસિંહની કૃતિઓ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જુવાનીથી એ ભક્ત તરીકે પંકાયા હતા; ગોપીનાથની એમની પૂજા અને એમણે સત્ય માનેલી રાસલીલાનુ દર્શન પણ લોકવાયકાએ ચઢયું હતું. એમની આધેડ વયમાં દ્વારિકા અને વડનગર સુધી પૈસાની મદદ કરે એવા પૈસાદારો એમના પ્રશંસકો હતા; અને જ્યાં જ્યાં નાગરો હતા ત્યાં ત્યાં તેમને માટે જેમ તિરસ્કાર હતો તેમ જ્યાં જ્યાં ભક્તમંડલો મળતાં ત્યાં ત્યાં એમની ભક્તિની અને ભગવાને એમને દેખાડેલા પરચાની પૂજ્ય ભાવે ચર્ચા થતી હતી. ઓછામાં ઓછા સાઠેક વર્ષના તો એ થયા હશે એમ 'ગોવિંદગમન' ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે. તો એમના મરણ પહેલાં, અથવા ત્યાર પછી થોડાં જ વર્ષમાં એમની ખ્યાતિ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મારવાડ, રાજપુતાના અને મથુરાના પ્રદેશમાં પ્રસરી રહી હતી એમ માનવાની વિરુદ્ધ કૈં કારણ રહેતું નથી. પરિણામે ૧૬૭૫ ની પહેલાં થોડાં વર્ષ પર જ નરસિંહ ગુજરી ગયા હોય તો પણ હારમાલા અને ભક્તમાલના ઉલ્લેખો અસ્વાભાવિક ન ગણી શકાય.

---

૧. Munshi : Gujarata and Its Literature. Pt. II chap. I

૨. મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો – ભક્તિનો મધ્યાહ્ન.

૬

હવે સંવત ૧૬૦૮થી ૧૬૭૫નો સમય લઈએ.

આ સમયમાં પુરાવા માટેની સામગ્રી નીચે પ્રમાણે ગણાય છેઃ

૧ સં. ૧૬૦૦ (?) મીરાંનું મૃત્યુ.

૨ સં. ૧૬૦૧ (?) નાકરની ભકતમાલ.

૩ સં. ૧૬૧૩ (?) મોસાળું લખનાર નાગર વિષ્ણુદાસનો જન્મ.

૪ સં. ૧૬૧૬ (?) રત્ના ખત્રીનું 'નરસિંહજી કા માહ્યરા'.

૫ સં. ૧૬૨૧ (?) ચારણ કવિ ઈશ્વરદાસનું તિથિકાવ્ય.

૬ સં. ૧૬૨૪ (?) વસ્તાની ભક્તમાલ.

૭ સં. ૧૬૩૦ (?) નાકરનું મૃત્યુ અને તેના કવનકાલની સમાપ્તિ.

૮ સં. ૧૬૩૪–૩૬ (?) વિષ્ણુદાસનું મામેરું ને હુંડી.

૯ સં. ૧૬૫૮ (?) મીરાંનું મૃત્યુ (જુના મત પ્રમાણે).

૧૦ સં. ૧૬૬૦ (?) કલ્યાણરાયજીનો ઉલ્લેખ.

૧૧ સં. ૧૬૯૦–૧૭૦૦ (?) તુકારામનો ઉલ્લેખ.

૭

મીરાંનો જીવનકાલ પણ નરસિંહના જીવનકાલની માફક સંદિગ્ધ છે, એટલે સત્યના સંશોધનમાં મીરાંના જીવનકાલનો આધાર તદ્દન અવિશ્વસનીય છે. એક મત પ્રમાણે મીરાંનો જીવનકાલ સં. ૧૬૦૩થી ૧૬૫૮નો છે; દેવીપ્રસાદ મુનશીના મત પ્રમાણે તે સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૦ સુધી વિસ્તરે છે. ગ્રીઅર્સનનો પણ એવોજ મત છે.[1] વળી મીરાંની કૃતિઓનું સંશોધન થયું નથી કે જેથી એમને નામે ચઢેલી કૃતિઓ એમની જ છે એમ કહી શકાય. અને 'નરસિંહ કા માહ્યરા'

1. Lala Sitaram : Selections from Hindi Literature

મીરાંનું કાવ્ય છે કે કેમ એ વીશે હજુ અંતિમ નિર્ણય થયો નથી. તે ૧૫૯૫માં દ્વારિકામાં આવીને વસ્યાં તેનો પણ પુરાવો નથી.

ટુંકામાં,

૧ મીરાંનો કાલનિર્ણય ચોક્કસ નથી;

૨ 'નરસિંહ કા માહ્યરા' એમણે લખ્યું કે કેમ તે ચોક્કસ નથી.

૩ અને મીરાં સં. ૧૬૦૦માં ગુજરી ગયાં, અને 'માહ્યરું' લખી ગયાં એમ માનીએ તો પણ નરસિંહ ૧૪૭૦માં જન્મ્યા કે ૧૫૪૦માં જન્મ્યા તેનો નિર્ણય કરવામાં કૈં મદદ મળતી નથી.

૮

એમ કહેવામાં આવે છે કે નાકરે આશરે સં. ૧૬૦૧માં ભક્તમાલ લખી છે.[1] પણ નાકરે ભકતમાલ લખી છે; તે ૧૬૦૧માં રચાઈ છે; તેમાં નરસિંહ વીશે લખ્યું છે; અને તેના લખ્યાથી તેનો જન્મ સં. ૧૪૭૦ની આસપાસ ઠરે છે એ ચાર હકીકત જ્યાં સુધી પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ કથની કૈં પણ મદદ કરતી નથી. એક કિંવદંતી બીજીને પુરવાર કરી શકતી નથી.

પણ સં. ૧૫૫૦થી સં. ૧૬૩૦ સુધી નાકરનો જીવનકાળ પહોંચ્યો, એમ એક મત છે.[2] એ મત ખરો હોય તો એક રીતે મદદ કરે છે. એ પોતાને હરિનો દાસ અને વૈષ્ણવ કહાવે છે અને છતાં તેની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ સરખો પણ મળતો નથી. આ મૌન અર્થસૂચક છે. જો નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૩૬માં ગુજરી ગયા હોય, તો તેની ખ્યાતિ સં. ૧૬૦૦ સુધીમાં સામાન્ય રીતે આખા

---

૧. નટવરલાલ દેસાઈ : ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો, પા. ૨૫૦; અંબાલાલ જાની: નરસિંહ મહેતાના કાલનો નિર્ણય, 'કૌમુદી' કાર્તિક ૧૯૮૩ પા. ૩૨, છગનલાલ વિદ્યારામ : સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ભાગ ૪, પા. ૪૭૨

૨. અંબાલાલ જાની : કાવ્યદોહન, ભાગ ૮, ઉપોદ્ઘાત

ગુજરાતમાં એવી પ્રબળ થઈ હોવી જોઈએ કે નાકર તેનો કૈં પણ ઉલ્લેખ ન કરે એ બને નહીં. પણ જો નરસિંહનો કવનકાલ ને કીર્તિ આશરે સં. ૧૬૦૦થી પ્રસર્યાં હોય તો વૃદ્ધ નાકર નવા ભક્તનો હિસાબ ન ગણે એ સમજી શકાય. આ દૃષ્ટિએજ તેનું મૌન સમજાય એમ છે.

૯

ખંભાતના નાગર કવિ વિષ્ણુદાસનો જીવનકાલ સં. ૧૬૧૩થી ૧૬૮૪ સુધી પહોંચ્યો એમ એક મત છે.[1] એ કવિએ 'કુંવરબાઈનું મામેરું' અને 'હુંડી' રચી છે, અને તે ક્રમવાર સં. ૧૬૩૪ અને ૧૬૩૬માં રચાયાં એમ કહેવાયું છે. બીજે મતે તે સં. ૧૬૨૪ થી ૧૭૧૬ સુધી એ જીવ્યા. મને આ વાત શંકાસ્પદ લાગે છે.[2] 'મામેરૂ' ને 'હુંડી 'નાં પદોનાં લખ્યા સંવત ક્રમે ૧૭૫૦ ને ૧૮૦૦ છે; પણ તેમાં રચ્યા સંવત નથી. અને આ કૃતિઓ ૧૬૨૪ના વિષ્ણુદાસની તેની પણ કશી ખાત્રી નથી.

૧૦

મારવાડના ચારણ કવિ ઈશ્વરદાસે 'હરિરસ' કાવ્ય લખ્યું છે. તેમણે એક 'તિથિકાવ્ય' રચ્યું છે, જેમાં સ્તુતિ કરતાં કવિ લખે છે :

'લેતાં નાગરો લાજ, નોમે નરસૈંયાં તણી,
મામેરું મહારાજ, સબળું કીધું શામળા.'

આ કવિના ચરિત્રકાર ચારણ શંકરદાનજીએ એનો સમય સં. ૧૫૧૫થી ૧૬૨૨ સુધીનો મૂક્યો છે અને આ કાવ્યનો સમય સં. ૧૬૨૧ છે એમ અનુમાન કર્યું છે. આ અનુમાન માત્ર એક ચારણી દુહા પરથી થયું છે.[3] ગુ. વ. સોસાયટીની પ્રતમાં રચ્યા સાલ નથી. આ ઈશ્વરદાસ કવિનો પુરાવો અવિશ્વસનીય છે. આ કવિનો કાલનિર્ણય

૧ ભાનુસુખરામ : વિષ્ણુદાસ

૨ ભાનુસુખરામ : વિષ્ણુદાસકૃત સભાપર્વનો ઉપોદ્ઘાત.

૩ શંકરદાસ જેઠીભાઈ : શ્રી હરિરસ; કવિ પિંગળશી પાનાભાઈ : સર બારોટકૃત હરિરસ ગ્રંથ.

ચોક્કસ હોય અને આ કાવ્ય એનું હોય તોય ૧૬૨૧માં મામેરાનો આવો ઉલ્લેખ, નરસિંહનો જન્મ સં. ૧૪૭૦માં કે ૧૫૭૦માં તેનો નિર્ણય કરવામાં કોઈપણ રીતે મદદ કરતો નથી.

૧૧

વસ્તો કવિ લગભગ સં. ૧૬૦૦ની આસપાસ થઈ ગયો એમ મનાય છે.[1] સં. ૧૬૨૪માં એણે શુકદેવ આખ્યાન લખ્યું એમ સં. ૧૭૧૨ આદિની પ્રતોમાંથી મળે છે.[2] એક પ્રતમાં સં. ૧૬૫૩નો ઉલ્લેખ છે. એણે એક સાધુચરિત લખ્યું છે તેમાં નરસિંહ મહેતા, મીરાં અને નાભાજી ત્રણેનાં ચરિત્ર લખ્યાં છે એમ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામે સાંભળેલું. નથી એની પ્રત અને બીજા કોઈ કાવ્યમાં એનો નથી ઉલ્લેખ. એ કિંવદંતી ખરી હોય તોપણ નાભાજીની ભક્તમાલ રચાયાને વહેલામાં વહેલો સમય ૧૬૭૯નો આપી શકાય એ આપણે જોયું. તો વસ્તાએ એ વર્ષ પહેલાં તો નાભાજીનું ચરિત્ર નહિં જ લખ્યું હોય. એટલે સાધુચરિત જો એનું હોય તોપણ સં. ૧૬૭૯ પહેલાં એ લખાયાનું અનુમાન ગેરવ્યાજબી છે.

૧૨

સં. ૧૬૧૬માં રતના ખત્રીએ મારવાડી ભાષામાં ' નરસિંહજીકા માંહ્યરા ' લખ્યું છે એમ સં. ૧૯૨૫માં 'નરસિંહજીકા બડા માંહ્યરા' રચનાર શિવકરણ મારવાડી કવિનો ઉલ્લેખ છે. આ શીવાય એ ૧૬૧૬ની કૃતિ માટે બીજો આધાર નથી. એવા આધાર વિના આ નષ્ટ કૃતિની મદદ લેવી એ મને યોગ્ય લાગતું નથી.

૧૩

ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીના સાતમા પુત્ર ગોવિન્દજીના પુત્ર કલ્યાણરાયજી સં. ૧૬૨૫માં જન્મ્યા હતા. એમણે

---

૧ કાવ્યદોહન ભા. ૪, ઉપોદ્ઘાત.

૨ અંબાલાલ જાની : કૌમુદીવાળો લેખ. કાવ્યદોહન ભાગ ૪, પા. ૨૪૯

વલ્લભાચાર્યની 'પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા' ઉપર ટીકા લખી છે. તેનું વર્ષ મને મળ્યું નથી. એ ટીકામાં '**लौकिकेषु इदानीं प्रसिद्धेषु नरसिंहाख्यादिष्वपि प्रसिद्धिवाचको हि शब्द।**' એમ એમણે નરસિંહનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'ભક્તોના હૃદયમાં જેમ જેમ ભગવાન પ્રવેશે છે તેમ તેમ તે ઉત્કૃષ્ટ થતા જાય છે' તે વાક્ય પર ટીકા લખતાં લખ્યું છે કે 'આ સિદ્ધાન્ત લૌકિક આજકાલ પ્રસિદ્ધ નરસિંહ વગેરેઓમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે'. પચીશ વર્ષે આ ટીકા એમણે લખી માનીએ તો ૧૬૫૦માં નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવોમાં ખ્યાતિમાં આવતા હતા. '**इदानीं प्रसिद्धेषु**' એ બે વચ્ચેનો સમયાંતર મર્યાદિત કરે કે? **इदानीं**નો અર્થ કોષમાં 'હમણાં, આ ઘડીએ, તરત જ' આપ્યો છે.

૧૪

મહારાષ્ટ્રના વારકરી ભક્ત તુકારામ એમના ૩૨૫૦મા અભંગમાં નરસિંહની હુંડીનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમના જન્મનાં વર્ષ ચાર આપવામાં આવે છે: ઇ. સ. ૧૫૬૮, ઇ. સ. ૧૫૭૭, ઇ. સ. ૧૫૯૮ અને ઇ. સ. ૧૬૦૮.[૧] અને એ પર વર્ષે ગુજરી ગયા. વહેલામાં વહેલો સમય લઈએ તોપણ એમનો જીવનકાલ સં. ૧૬૨૪ થી ૧૬૭૬નો ગણાય. એટલે આશરે સંવત ૧૬૫૦માં નરસિંહની કીર્તિ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસરી એમ મનાય. પણ સંશોધકોના અભિપ્રાયો પ્રમાણે વધારે વિશ્વસનીય જન્મતિથિ ઇ. સ. ૧૫૯૮ કે ૧૬૦૮ છે અને એમ હોય તો ઉલ્લેખનો કાલ સં. ૧૭૦૦ની પાસે આવે. એકનાથ તુકારામના પહેલાં થયા. એમની જન્મતિથિ ઇ. સ. ૧૫૩૩, ઇ. સ. ૧૫૪૮, અને ઇ. સ. ૧૫૯૯ માં મુકવામાં આવે છે.[૨] એમણે ઘણા ભક્તોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ નરસિંહનો કર્યો હોય એમ મારી

---

(1) Belvelkar and Ranade: History of Indian Philosophy Vol. VII. p. 261

(2) op. cit p. 214

જાણમાં નથી. જો આ વાત ખરી હોય તો માનવાને કારણ મળે છે કે સં. ૧૬૫૦ માં નરસિંહની કીર્તિથી મહારાષ્ટ્રના સંતો અજ્ઞાત હતા અને ત્યારપછી પચાશેક વર્ષમાં તે ફેલાઈ. આમ કીર્તિનો પ્રસાર ઉત્તર અને દખણમાં એકજ વખતે, એટલે સં. ૧૬૫૦ ને ૧૭૦૦ વચ્ચે થયો.

૧૫

આ વિવેચનનો સારાંશ આ પ્રમાણે ટુંકમાં આપી શકાય:

(अ) નાકરવાળી સામગ્રી તો હજુ હવામાં છે. વસ્તાનું સાધુ-ચરિત સં. ૧૬૭૦–૧૬૮૦નું હોય તોપણ તે નિર્ણયને માટે ઉપયોગી નથી; કારણ કે તપાસની અંતિમ મર્યાદા–સં. ૧૬૭૫–ની આસપાસ થયું છે. મીરાં અને ઈશ્વરદાસનાં સમય અને કૃતિ અનિશ્ચિત છે અને તેના પર ધોરણ બાંધવું અઘરું છે. વિષ્ણુદાસનું મોસાળું સં. ૧૬૩૪માં લખાયું હોય એ હકીકત ખરી ઠરી નથી.

(आ) કલ્યાણરાયજીનો ઉલ્લેખ પ્રથમ સીમાચિહ્ન ગણી શકાય.

(इ) જો નાકરના મૌનનું કારણ એ હોય કે એની છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં નરસિંહની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી તો સં. ૧૬૨૦ અને સં. ૧૬૩૦ વચ્ચે નરસિંહના જીવનનો કોઈ એક, મામેરા જેવો, પ્રસંગ મુકી શકાય અને નરસિંહનો જન્મ મોડામાં મોડો સંવત ૧૫૮૦માં ગણી શકાય.

(ई) એક વાત તો ચોક્કસ થઈ જાય છે કે મીરાં, ઈશ્વરદાસ અને વસ્તો ત્રણેનો વહેલામાં વહેલો સમય લઈએ અને તેમની નરસિંહ વીશેની કૃતિ નિશ્ચિત ગણીએ તોય માંઝરાનો પ્રસંગ સં. ૧૫૯૦થી આગળ મુકવાની જરૂર ઉભી થતી નથી.

(उ) અને પરિણામે, નરસિંહનો જન્મકાલ આશરે સં. ૧૫૫૦ ગણી શકાય. આમાંના કોઈ પુરાવાથી નરસિંહનો જીવનકાલ સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬ સુધીનો હોવો જ જોઈએ એવો નિર્ણય થતો નથી.

૧૬

હવે સંવત ૧૫૪૦થી ૧૬૦૦ સુધીનો સમય લઈએ. આ સમયનું નિરીક્ષણ ઘણું ઉપયોગી છે.

આ સમયને માટે ઉપયોગી હકીકત નીચે પ્રમાણે મળે છેઃ—

(૧) સં. ૧૫૨૯ પ્રભાસના કેશવ હ્દેરામનો ભાગવત–દશમસ્કંધ.

(૨) સં. ૧૫૪૦ ભીમના કવનકાલની શરુઆત.

(૩) સં. ૧૫૪૫ ભીમનું પ્રબોધપ્રકાશ.

(૪) સં. ૧૫૫૦ (?) ભાલણનું મૃત્યુ.

(૫) સં. ૧૫૫૪ શ્રીધરનો કવનકાલ શરુ થયો.

(૬) સં. ૧૫૬૭ ગોવિંદદાસના કડચાનો ઉલ્લેખ.

(૭) સં. ૧૫૭૭ (?) ભીમનું મૃત્યુ.

૧૭

સંવત ૧૫૪૦માં ભીમનો કવનકાલ શરૂ થયો અને ૧૫૭૭માં પૂરો થયો.[૧] નરસિંહ વ્યાસનો પુત્ર ભીમ પ્રભાસપાટણનો વતની હતો. સંવત ૧૫૪૬માં એણે પ્રબોધપ્રકાશ લખ્યું અને બોપદેવના હરિલીલામૃતનો અનુવાદ હરિલીલાષોડશકલાને નામે કર્યો. એ વૈષ્ણવકુલમાં જન્મ્યો; પોતે અડંગ વૈષ્ણવ હતો અને બોપદેવના ભક્તિપ્રધાન કાવ્યનો અનુવાદ કરવામાં જીવન કૃતાર્થ માન્યું.

કીયા જનમ તણૂં શુભ કામ,
જિમિ પામ્યૂં વૈષ્ણવ નામ;
વૈષ્ણવ નામ નર જિવહિ તે મહિમા રિષિ નારદ કહી.[૨]

એનાં બાલપણમાં જુનાગઢમાં રા'માંડલિક રાજ્ય કરતો હતો. (સં. ૧૪૮૭–૧૫૨૮); તેને જ તાબે સોમનાથ પાટણ હતું, અને

---

૧ અંબાલાલ જાની : ભીમની હરિલીલાષોડશકલા, ઉપોદ્ઘાત.

૨ પ્રબોધપ્રકાશ.

તેનો ઠાકોર વિજલ વાજો હતો. બંને ચૂસ્ત વૈષ્ણવ હતા, અને જુનાગઢના રા'નો પિતા મહિપાલ દામોદરરાયનો ભક્ત હતો, અને પોતાને ખર્ચે યાત્રાળુઓને દ્વારકાં અને સોમનાથ મોકલતો હતો.[૧] ભક્તિરસભીનો ભીમ આવા પાટણમાં હરિલીલામાં વિપ્રની સ્તુતિ ગાય છે, અને પછી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિના ગ્રંથો લખે છે; અને છતાં નથી નરસિંહનું નામ, નથી નરસિંહ પર કૃષ્ણે કરેલી કૃપાનો ઉલ્લેખ, નથી હારમાલાનો પ્રસંગ! મરણ પછી નરસિંહની કીર્તિ જુનાગઢથી ચાલી ચાલી પ્રભાસ સુધી ચાળીસ વર્ષે પણ ન પહોંચી ને એ કૃષ્ણના ભક્તને પ્રશંસામુગ્ધ ન કર્યો. ભીમનું મૌન એ નરસિંહના વૃદ્ધમાન્ય સં. ૧૪૭૦–૧૫૩૬ સુધીના જીવનકાલને અસ્વીકાર્ય પુરવાર કરે છે.

૬૮

સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૫૦ ભાલણનો જીવનકાલ વિસ્તરે છે એમ રા. રામલાલ મોદી અનુમાન કરે છે.[૨] ભાલણની કૃતિઓમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ નથી. તેની શૈલી કે કાવ્યપર નરસિંહની શૈલી કે વૃંદાવનીય ભક્તિનો જરા ય રંગ નથી. ભાલણ પાટણનો મોટો પુરાણી હતો. એણે ગુજરાતીમાં આખ્યાન રચવાની પદ્ધતિ પહેલી જ કાઢી, અને તેને લીધે એને શોષવું પડયું હતું.

જો નરસિંહ પુરોગામી હોય તો એનો ઉલ્લેખ કે એની નિર્વિવાદ અસર ભાલણ પર બીલકુલ કેમ જણાતી નથી તે સમજાતું નથી. ભાલણનાં અને નરસિંહનાં કેટલાંક પદો વચ્ચે સરખાપણું હોવાથી કેટલાક માને છે કે એ પદો ભાલણે નરસિંહમાંથી લીધાં. જે પંક્તિઓ બંનેમાં સામાન્ય છે તેમાં નરસિંહની કૈં વિશિષ્ટ છાપ નથી એટલે બંનેએ પ્રચલિત ગીતોમાંથી તે લીધી હોય એમ સંભવે છે. તે જ

---

૧ Bombay Gazeteer, Kathiawar Vol. VIII p. 493, 499.

૨ રામલાલ મોદી : ભાલણ.

પ્રમાણે આખ્યાનના સ્વરૂપ પર પણ એકબીજાની અસર નથી. ભાલણ પાટણનો રામપૂજક પુરાણી હોય તો એનું મૌન ભીમના મૌન જેટલું અર્થસૂચક નથી એ ખરું; પણ એના પર કૈં પણ અસર દેખાતી નથી એ પરથી એટલું અનુમાન નીકળે કે ભાલણના કવનકાલે નરસિંહની અસર સાહિત્ય પર નહોતી.)

સંવત ૧૫૫૪માં જુનાગઢના રહેવાસી મોઢ અડાલજા બ્રાહ્મણ શ્રીધરે પ્રભાસમાં રહી કવિતા રચી. એણે ગૌરીચરિત્ર રચ્યું અને સં. ૧૫૬૪માં રાવણમંદોદરી સંવાદ લખ્યો.[1] એનાં કાવ્યોમાં નરસિંહનો ઉલ્લેખ કે અસર દેખાતાં નથી.)

૧૯

બધાથી નિર્ણયાત્મક પુરાવો ગોવિંદદાસ પૂરો પાડે છે. સં. ૧૫૬૬માં ચૈતન્ય, ગોવિંદદાસ અને અન્ય શિષ્યો લઈ પર્યટણે નીકળ્યા તેની રોજનીશી ગોવિંદદાસે રાખી છે. સં. ૧૫૬૭માં (ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં) ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ જુનાગઢ આવ્યા, રણછોડજીના મંદિરમાં ગયા, અને મીરાજી બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ચૈતન્ય ગામેગામ વિષ્ણુનાં મંદિર અને પરમ વૈષ્ણવોનો સંસર્ગ શોધતા ફર્યા.[2] પુના, અમદાવાદ, વડોદરા અને ઘોઘાની નોંધ બતાવે છે કે જ્યાં પણ ભાગવતપ્રેમી કોઈ મળતું તો તેની નોંધ ગોવિંદદાસ લેતા.

બધા પુરાવા કરતાં ગોવિંદદાસનો પુરાવો મને ઘણો અગત્યનો છે. એ સત્યપ્રિય નોંધ કરનારો હતો, એટલે એની નોંધ નીય ગણાય. એ વિષ્ણુભકતોની નોંધ લેતો હતો તેથી ભકત- ામણિ કે તેની માહિતી એના વકતવ્યની મર્યાદામાં સમાઈ જાય. જુનાગઢમાં ગયા ને ત્યાં રણછોડજીનાં મંદિરે દર્શન કરવા ગયા, એટલે જાણવાની અને સાંભળવાની સીધી અને પાકી તકની ન્યૂનતા

૧ ફા. ગુ. સભા ગ્રંથમાલા, પા. ૧૧૨.
૨ મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો. પા. ૧૭૨.

નહોતી. અને છતાં નરસિંહ મહેતા, તેમની કીર્તિ, તેમની ભક્તિ કે સ્થાનિક ભક્તિ સંપ્રદાયનો કૈં પણ સીધો કે આડો ઉલ્લેખ નથી. જો નરસિંહ સં. ૧૫૪૬ના અરસામાં ગુજરી ગયા હોય, જો હારમાલાનો પ્રસંગ ખરો હોય, જો નરસિંહની કારકિર્દી તે સમયે આજે ગણાય છે એવી કે એથી ઓછી પણ જુનાગઢમાં જાણીતી હોય તો ઉલ્લેખનો આ અભાવ શક્ય નથી. બીજા બધા પુરાવા સાથે આનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે સં. ૧૫૬૭માં જુનાગઢના વૈષ્ણવમંડળના કીર્તિપટ પર નરસિંહનું નામ કે નિશાન લખાયું નહોતું

૨૦

જો નરસિંહનો કાલ સંવત ૧૪૭૦થી ૧૫૩૬નો હોય તો એમને માટેની દંતકથાઓ અને એમની કૃતિઓ જોતાં એમના મૃત્યુ પહેલાં કે તરતજ પછી એમની અદ્ભુત ભક્તિ અને ચારિત્ર્ય, એમની ચમત્કારી કવિતા, ઇશ્વરે એમને આપેલી સહાય, હારમાલાનો પ્રસંગ અને રા' માંડલિક જોડેનો સંબંધ, એમનું રાસદર્શન અને ગોપનાથની તપશ્ચર્યા–આ બધાથી આખું ગુજરાત ગાજ્યું હોવું જોઈએ; એમનાં પરભાતિયાં, એમનાં આખ્યાન, એમનાં રાસનાં પદોએ સાહિત્યમાં અવનવા તરંગો ઉડાડ્યા હોવા જોઈએ, ને નવાં સરજ્યાં હોવાં જોઈએ; એમનાં આખ્યાનનાં સ્વરૂપે જુનાગઢ, પાટણ ને પ્રભાસના કવિઓને નવી કાવ્યપદ્ધતિનો આદર્શ આપ્યો હોવો જોઈએ; નાગરી ન્યાતમાં, અને વૈષ્ણવોમાં એ સારે કે ભુંડે નામે અદ્વિતીય ચર્ચાને પાત્ર થયા હોવા જ જોઈએ. અને છતાં ઈકોતેર વર્ષના લાંબા અરસામાં, ૧૫૨૯થી આશરે ૧૬૦૦ સુધી, ભક્તિમાં તલ્લીન પ્રભાસનો વૈષ્ણવ કવિ ભીમ, પાટણમાં ભાગવતનો અનુવાદ કરનારો પુરાણીશ્રેષ્ઠ ભાલણ અને તેનો પુત્ર ઉદ્ધવ, ખુદ જુનાગઢનો રહેવાસી શ્રીધર અને વૈષ્ણવોની શોધમાં નીકળેલા જુનાગઢના રણછોડજીનાં દર્શને આવેલા ગોવિંદદાસ: આ બધાએ નરસિંહ વિશે મૌન ધરવાનું કાવત્રું રચ્યું એટલું જ નહિ પણ તેની કોઈપણ જાતની અસરથી

અસ્પૃશ્ય રહ્યા! આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે. સં. ૧૫૪૦થી ૧૫૬૭ સુધીમાં નરસિંહનાં જીવન અને કવનથી ગુજરાત અણજાણ હતું. અને નરસિંહની કીર્તિ સં. ૧૫૬૭ પછી જ હસ્તીમાં આવી.

૨૧

ઉપરની સામગ્રી પરથી નરસિંહનો વૃદ્ધમાન્ય જીવનકાલ (સં. ૧૪૭૦–૧૫૪૦) બરોબર નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ તેને પુષ્ટિ આપવા કેટલાક પુરાવા રજુ કરવામાં આવ્યા છે, અને તેની તપાસ જરૂરની છે. એમ કહેવાય છે કે–(૧) નરસિંહ મહેતા જુનાગઢના છેલ્લા રા' માંડલિકના (સં. ૧૪૮૭–૧૫૨૮) સમકાલીન હતા; (૨) રા' માંડલિક નરસિંહ ભક્તિ પ્રસારતા હતા તેની વિરુદ્ધ હતા; (૩) રા' માંડલિકે સં. ૧૫[illegible]૨માં નરસિંહની પરીક્ષા લેવા હારનો પ્રસંગ ઉભો કર્યો; (૪) નરસિંહે રા' માંડલિકને શાપ દીધો હતો કે ...નું રાજ્ય જશે, અને તેથી રા' માંડલિકે રાજ્ય ખોયું; (૫) અને ...લની 'હારમાલા'નાં પદો નરસિંહનાં છે. આ હકીકતોમાં વાસ્તવિકતા ...ટલી છે તે જોઈએ. આમાં પહેલી ચાર હકીકતોનો પહેલો આધાર ... ૧૮૮૧માં ફારસીમાં દીવાન રણછોડજી અમરજીએ રચેલી 'તવારીખે ...ોરઠ' છે. જેમ્સ બર્જેસે તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. દીવાન રણછોડજીએ આ હકીકતો ૩૦૦ વર્ષની ભેગી થયેલી દંતકથા પરથી જ ભેગી કરી છે એટલે કિંવદંતીથી વિશેષ એની કીંમત નથી. આ કહાણી એણે નાગરો પાસેથી લીધી હોય, સોરઠી ચારણો પાસેથી સાંભળી હોય કે પ્રચલિત પદોમાંથી મેળવી હોય, પણ એ નિર્ણયાત્મક તો ન જ ગણાય. બર્જેસ પાસેથી આ હકીકત બધા પાછળના ઇતિહાસકારોએ લીધી છે એટલે પછીના ઇતિહાસકારોનાં નામ ઉમેરવાથી એ કહાણીની કીંમત વધી શકતી નથી.

એ હકીકતો માટે બીજો આધાર હારમાલાનો છે. પણ તેની અવિશ્વસનીયતા વિષે તો આગળ (પાનું ૪૩) સવિસ્તર લખ્યું છે. સત્ય

હકીકત એટલી જ નીકળે છે કે સં. ૧૭૦૦ની આસપાસ માંડલિકનો પ્રસંગ નરસિંહની જીવનકથામાં વણાયો હતો, અને કેટલાંક પદો નરસિંહનાં તે વખતનાં ગાયેલાં છે એમ મનાતું હતું.

૨૨

પણ ભાઈ જગજીવન બધેકા ચારણી સાહિત્યની મદદથી આ કોયડો ઝટ ઉકેલી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.[૧] એમણે એક ચારણ મીઠા કવિનાં કાવ્ય પ્રગટ કર્યાં છે અને તેમાં સંવત ને તિથિના ભારે ભારથી મહેતાનો એકેએક પ્રસંગ ચોક્કસ કરી નાખ્યો છે. અને શ્રદ્ધાળુઓ એ સામગ્રીનો સ્વીકાર કરી લે એમાં શી નવાઈ! પહેલાં તો ચારણી સાહિત્યની મદદથી પાંચસો વર્ષ પર થઈ ગએલા પુરુષનો જીવનકાલ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મને બાલિશતા લાગે છે. ચારણો પેઢીધર વાતો કહેતાં વંશાવલિઓ, પ્રસંગો ને સમયો ઉમેરે છે એ તો જગજાહેર વાત છે. પુરાણો જેવા ધર્મગ્રંથોની વંશાવલિઓ સમકાલીન લેખોથી ખોટી ઠરી છે. વસ્તુ બન્યા પછી પાંચ પચીશ વર્ષે લખનાર મધ્યકાલીન સાહિત્યકોની વાતો આજે શિલાલેખોથી ખોટી ઠરી છે, અને ઘણાય શિલાલેખના વૃત્તાંતો તામ્રપત્રોથી ખોટા ઠર્યા છે. ત્યાં ચારણી સાહિત્યની મદદથી કાલનિર્ણય કરવાનો તે હોય?

(૧) આ મીઠા કવિએ ગરબા ને પદ રચ્યાં છે તે સૌરાષ્ટ્રમાં ભક્તો ગાય છે. એ શ્રી. બધેકાએ મોઢેથી જ ભેગાં કર્યાં હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. ચારસો વર્ષમાં ચાર હજાર મુખેથી વારાફરતી સંગ્રહાએલી તિથિ એ તો કિંવદંતીની પરંપરા કહી શકાય અને ઐતિહાસિક પુરાવા માટે તદ્દન અસ્વીકાર્ય જ લેખાય.

(૨) કવિ મીઠો ભક્ત ચારણ હતો. તે તળાજા પાસે રહેતો, અને સંવત ૧૫૯૨માં ગુજરી ગયો એમ મનાય છે. કોણ માને છે? શા કારણથી? શે આધારે?

(૩) આ ગરબી ને પદો બધાં ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ભાષામાં છે. શી ખાતરી કે એ સોળમી સદીમાં રચાયાં?

(૪) મીઠો કવિ જબરો ઇતિહાસનો નોંધનાર છે! રાસદર્શનનું, કુંવરબાઈનાં લગ્નનું, શામળશાહના વિવાહનું, હુંડીના લખ્યાનું ને સ્વીકારનું. મામેરાંનું, હારપ્રસંગનું, અને બાકી રહ્યું હોય તેમ પોતે નરસિંહને મળ્યા તેનું વર્ષ ને તિથિ થોડાંક જ પદમાં આપી દે છે: જાણે આ કોયડાનો ઉકેલ કરવાની જરુર પડશે એવી અગમચેતી ન થઈ હોય! આટલાં નાનકડાં થોડાં પદોમાં આટલી વર્ષપરંપરા જ એ કૃતિઓને અવિશ્વસનીય ઠરાવે છે, એટલું નહીં પણ કોઈએ કોઈ હેતુસર આટલાં વર્ષો ઉમેર્યાં હોય કે પદો રચ્યાં હોય એવો સંશય પેદા કરે છે.

(૫) આ પદોમાં નરસિંહ મહેતા જુનાગઢમાં રહેતા એટલું જ નહીં, પણ માંગરોળમાં પણ અવારનવાર જતા. લાખોજીવાળા ગોમલજી ગોહિલ નરસંહના ભકત હતા. મંડપમેળામાં નરસિંહની પૂજા થતી. ત્રાપજના રાજા ભારાજી ઠાકોર એમનો ઉપદેશ લેતા. ભક્તરાજ ભોજા ગરાસદારે એમની પાસે દીક્ષા લીધી, અને મહેતાજીને પૂજ્ય દેવ તરીકે આમંત્રણ દીધું. ઘોઘાના સારંગજી અને કુવા કંકવટીના વનવીરજી ઝાલા એમની પૂજા કરતા. કચ્છના ખેંગારજીએ નરસિંહનો આશીર્વાદ લઈ કચ્છની ગાદી પાછી મેળવી. અને બધો પ્રતાપ અને તેજ તે પણ પ્રભાસના કેશવહદેરામ અને ભીમ, જુનાગઢના શ્રીધર, ને પાટણના ભાલણથી અણજાણ; નરસિંહની કીર્તિના ગાયક વિશ્વનાથ જાનીથી છુપાએલાં; અને કલાના સર્જન માટે નરસિંહના જીવનપ્રસંગો સંશોધતા પ્રેમાનંદની નજરથી બહાર. ક્યાં નરસિંહનાં કાવ્યોનો 'એવો

રે ભાઈ એવો ' દીન વૈષ્ણવજન? ક્યાં શામળશાહના વિવાહનો સરળહૃદયી, ગાંડાઘેલો નિર્ધન ભક્ત? ક્યાં વિશ્વનાથ ને પ્રેમાનંદનો ભાવભીનો મહેતાજી? અને ક્યાં ગરાસીયાઓને શિષ્ય કરતો, ચારે તરફ આશીર્વાદની લ્હાણ કરતો, મંડપમેળામાં અર્ધ્ય લેતો, રાજવીઓને યુદ્ધપ્રોત્સાહન આપતો કાઠીયાવાડનો વૈષ્ણવી પોપ? બોટમે જ્યારે[1] ગધેડાનું માથું 'પહેર્યું' ત્યારે એક જણે તેને કહ્યું હતું તેમ, મીડાના નરસિંહનું દર્શન કરતાં પણ કહેવાનું મન થાય છે: 'નરસૈયા! તારો તરજુમો ખરેખર થયો છે.'

૨૩

વળી એક નવો પુરાવો[2] આણવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને તે પર્વત મહેતાના આખ્યાનનો. એમાં પણ નરસિંહમાંડલિકની સમકાલીનતાનો છુટે હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકાશકે સ્વીકાર્યું છે કે પરવત મહેતાનું આખ્યાન તો ભક્તો પાસે સાંભળીને લખ્યું એટલે એ કિંવદંતી તો કિંમત વિનાની છે.

બીજો આધાર ત્રિકમદાસ કવિ જે સં. ૧૭૯૦થી ૧૮૫૫ સુધીમાં જીવી ગયા તેની 'પર્વતપચ્ચીસી' છે. એમાંનો ઉપયોગી ઉલ્લેખ આમ છે:

> જીરણગઢ, મંગળપુરવાસ, નરસૈનાગર પરબતદાસ
> એકનાં કારજ આપ્યાં કરી, એકને ઘેર પધાર્યા હરિ!

પછી,

> નરસૈં માટે નાગર ઉપર હરિને હેત ઘણેરું રે;
> પરબતને અંકોર પ્રેમનો, આદિ થકી પણ અંતર માંહે.
> મહેતાજી શું મણય ઘણેરું, ઉદે હવો તે સંગમસાથ.

---

૧ Shakespeare: Midsummers Night's Dream.

૨ નટવરલાલ: ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો.

વળી,

> ધન્ય ધન્ય સંવત પંદર એક, ધન્ય ધન્ય માગશર માસ વિશેક;
> ધન્ય ધન્ય ઉજ્જળ ષષ્ઠી સાર, ધન્ય ધન્ય જે જમલો બુધવારે.
> ચાર ઘડી દિન ચડતે ભાણ, સમે પધાર્યા શ્રી સારંગપાણ.

કવિ પોતાને ‘પરબતનો પરિવાર’ કહાવે છે, પણ તે નરસિંહના કાકા હતા એવો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી.

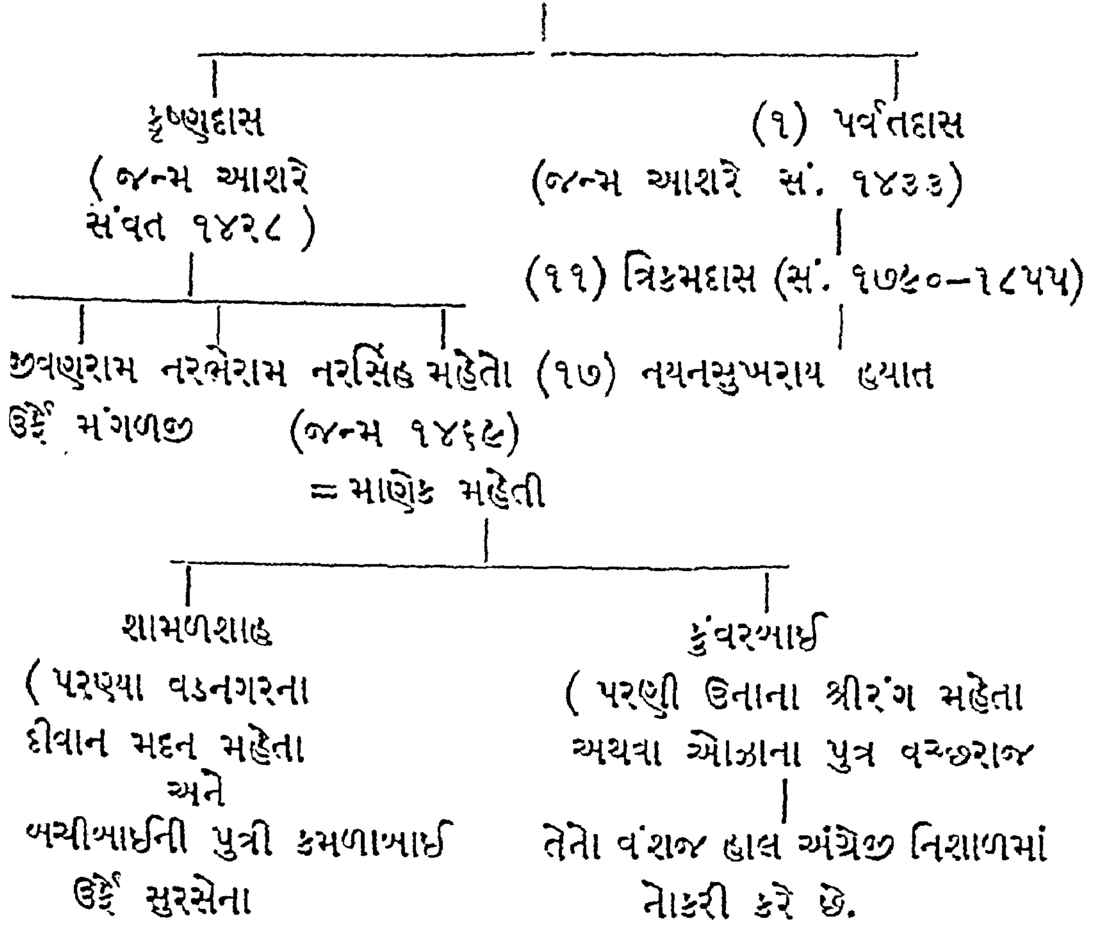
વિશ્વનાથ જાનીએ (સં. ૧૭૧૪) નરસિંહચરિત્રમાં લખ્યું છે કે જુનાગઢના પરવત મહેતાએ નરસિંહ મહેતાને ભુવને કીર્તન કરવા તેડ્યા હતા, તેણાં પણ પરવત ને નરસિંહ સગા હતા એવો ઉલ્લેખ નથી. અને પ્રકાશકે જુનાગઢનું માંગરોળ કરી બધું બેસતું કરી દીધું!

એટલે હકીકત આમ નીકળે છે: સં. ૧૭૧૪માં વિશ્વનાથ જાની, મહેતાની એક દંતકથામાં, જુનાગઢનો પરવત આણે છે. એ દંતકથા ધીમે ધીમે વધી; અને વધેલી દંતકથાને આધારે આશરે સં. ૧૮૨૫માં ત્રિકમદાસે પોતાના માંગરોલના પૂર્વજ પર્વતદાસને જાનીવાળા પર્વતદાસ માની, પર્વતપચ્ચીસી લખી; અને કૃષ્ણ મળ્યા તેનો સંવત પણ નરસિંહના મનાતા કાલની આસપાસ મુક્યો. ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોમાં આપેલી બધી હકીકતોને ઐતિહાસિક સમર્થન મળ્યું નથી, અને કાવ્યનું વસ્તુ જોતાં ન જ મળે.[1]

પણ આટલાથી સંતોષ ન પામતાં ત્રિકમદાસનાં કાવ્યોના સહ-પ્રકાશક નયનસુખરામે વળી એક વધારે હકીકત આપી છે. પોતે ત્રિકમદાસના, એટલે માંગરોલના પર્વત મહેતાના વંશ જ છે. અને એ જ જુનાગઢના પરવતદાસ નરસિંહના કાકા એમ પુરવાર કરનારી એક વંશાવલિ એમણે પ્રગટ કરી છે. એમાં એમણે બતાવ્યું છે કે:

---

૧ હીરાલાલ પારેખ, ત્રિકમદાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર. બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૧ ફેબ્રુઆરી, નટવરલાલ દેસાઈ–તેનો જવાબ બુ. પ્ર. ૧૯૩૧. માર્ચ–એપ્રિલ.

શો વિગતનો વૈભવ ! જો થોડીક નાની નાની મુશ્કેલીઓ ન હોત તો કોયડાનો નિકાલ આવી જ ગયો.[1]

પહેલાં તો પુરાવા વિનાની વંશાવલિ રચવી એ મનુષ્યસ્વભાવની એક લહેર છે. મોટા માણસ જોડે વંશાવલિથી સંબંધ બાંધવાનો કોને મોહ નથી ? પુરાણકાર મહાત્માઓએ કેટકેટલા રાજાઓને ગમે તેમ

---

૧. આ લખ્યા પછી મુંબઈમાં એક હિંદી કથાકાર પાસે સાંભળ્યું કે નરસિંહ એના પૂર્વજ થાય; તે અસલ મારવાડના હતા; અને બાપે પચાસ લાખ વારસામાં મૂક્યા હતા તે દાનમાં આપી દીધા. નરસિંહના વંશજોના સગોત્રસપિંડો હિંદુસ્તાનમાં કેટલા છે તેની તપાસ જરૂરની નથી જણાતી ?

બાપ–દીકરો બનાવી સૂર્ય ને ચંદ્રમાંથી અવતરાવ્યા છે? અનેક મુકદ્દમામાં મેં જોયું છે કે પાંચ પેઢીનું વંશવૃક્ષ સાબિત કરતાં નવનેજાં પાણી થાય છે, અને લાંબાં વૃક્ષ બનાવી કાઢવાનો ઘણાં માણસમાં સ્વાભાવિક શોખ હોય છે. એટલે આટલી મોટી વંશાવલિનો ઐતિહાસિક અર્થ સાવચેતીથી કાઢવો જોઈએ.

આ વંશવૃક્ષ શ્રી. અમૃતલાલ જટાશંકર બુચના ‘વડનગરી નાગર વૈષ્ણવનું વંશવૃક્ષ’ (૧૯૦૩)માંથી ઉતાર્યું છે. આ વંશાવલિ કૌટુંબિક વંશાવલિઓ પરથી ઉપજાવી દેખાય છે. એ કર્તા માને છે કે કાઠીઆવાડના વૈષ્ણવ અવટંકી નાગરો પરવત મહેતાના વંશજો છે, અને નરસિંહના કુલના છે. આ માન્યતા ૧૯૦૩માં પ્રચલિત હતી એ વાત ખરી; એ સત્ય છે કે કેમ એ વાત જુદી. પણ માન્યતા પોતાની મેળે તો સત્ય મનાય જ કેમ?

હવે આ વંશાવલિ વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. (૧) વૈષ્ણવોની વંશાવલિઓ કોણે લખી? કોણે સાચવી? કયારે છેલ્લી લખાઈ? છેલ્લા લખનારે કોની પાસે સાંભળી? તે પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી આ વૃક્ષ .દદ રૂપ ન થઈ શકે. વર્ષો તો પર્વતપચ્ચીસી પરથી ગોઠવી કાઢયાં એમ પ્રકાશક કબુલ કરે છે. (૨) જાનીના જુનાગઢના પર્વતદાસ અને ત્રિકમદાસના માંગરોળના પર્વતદાસ એક કેમ? (૩) નરસિંહ મહેતાના દાદા પુરુષોત્તમદાસ અને તે અને પર્વતના પિતા પુરુષોત્તમદાસ એક એનો પુરાવો શો? (૪) નરસિંહ મહેતાના દાદાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ, એના ભાઈઓનાં નામ, એની પુત્રવધૂનું ઉર્ફે સાથે, કુંવરબાઈના પતિનું નામ ઉર્ફે સાથે: આ બધાં જે જુના કોઈ કવિએ ન લખ્યાં તેનો સ્વતંત્ર પુરાવો શો? એ બધાં કોને સાંપડયાં? ને કયારે? (૫) વળી વંશવૃક્ષમાં કેટલાક અંતર્ગત દોષો છે. લાંબી વંશાવલિમાં દરેક પેઢી માટે સામાન્ય રીતે ૨૫ અને વધુમાં વધુ ૩૦ વર્ષથી વધારે શક્ય નથી. ૧૭૯૦માં ત્રિકમદાસ (૧૧)ના જન્મથી, નયનસુખરાયનો જન્મ ૧૯૬૦ લેખીએ તો ૭ પેઢી માટે ૧૭૦ વર્ષ થાય, એટલે પેઢી

દીઠ ૨૮ વર્ષ થયાં. પણ સં. ૧૪૩૩ એટલે પર્વતદાસના (૧) જન્મથી ૧૭૯૦માં ત્રિકમદાસના (૧૧) જન્મ સુધી દસ પેઢી માટે ૩૬૭ વર્ષ એટલે પેઢી દીઠ ૩૬.૭ અસ્વાભાવિક છે. વધુમાં વધુ ૩૦ વર્ષ ગણીએ તો કૃષ્ણદાસનો જન્મ લગભગ સં. ૧૫૦૦માં આવવા જાય. અને વંશવૃક્ષો આપેલા અંતર પ્રમાણે નરસિંહનો જન્મ સં. ૧૫૪૦માં આવે.

પણ આ તો એક કસોટી. આ વંશવૃક્ષ ભલે કૌટુંબિક ગર્વપર છાયા કર્યા કરે; ઐતિહાસિક સંશોધન માટે એ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

૨૬

પ્રતોમાં આપેલી હારપ્રસંગની તિથિઓ વિશેનું ગણિત મેં જ્યોતિર્મલ્લ જગજીવન નરભેરામ બધેકા પાસે કરાવ્યું હતું.[1] Indian Ephemeriesમાં એ ગણિત જુદી રીતે કર્યું છે.

જુની પ્રતના વાર	બધેકા	એફીમેરીઝ.
સં. ૧૫૧૨ માગશર સુદ ૭ સોમવાર	શનિવાર	રવિવાર
સં. ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદ ૭ સોમવાર	શુક્રવાર	શનિવાર
સં. ૧૫૧૨ વૈશાખ સુદ ૭ સોમવાર	બુધવાર	સોમવાર

મેં ગઈ વખતે સૂચન કર્યું હતું કે બારોત્તરીને બદલે બાહોત્તરા વાંચીએ તો નીચે પ્રમાણે વાર આવે.

સં. ૧૫૭૨ માગશર સુદ ૭ સોમવાર	સોમવાર	સોમવાર
સં. ૧૫૭૨ ચૈત્ર સુદ ૭ સોમવાર	મંગળવાર	સોમવાર

પણ ૧૫૭૨માં જ હારનો પ્રસંગ થયો એવો મેં નિર્ણય સ્વીકાર્યો નથી. હું એટલું જ બતાવવા માગું છું કે ૧૭૦૦ની પછીની જે પ્રતો હાથ લાગી છે તેમાં એક સરખી તિથિ આવતી નથી, અને વાર પણ

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય : મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ, પા. ૩૫૭

ખોટા આપ્યા છે. એટલે એ તિથિઓ જુદી જુદી દંતકથા પ્રમાણે કવિઓએ લખી છે. એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે તે નોંધવી જોઈએ કે અઢારમી સદીમાં '૧૫૧૨'નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું હતું, અને તેનું કારણ માંડલિકના હારપ્રસંગની દંતકથા લાગે છે.

૨૫

કવિ વલ્લભદાસે ૧૮૭૦ની આસપાસ 'નાગર ખંડ' અને શામળશાહનો વિવાહ' (સં. ૧૮૭૦) લખ્યાં છે. તેમાં પરવત મહેતા અને નરસિંહના પ્રસંગ અને તેમનાં સગપણ વીશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પરવત ને નરસિંહના સગપણની માન્યતા ત્રિકમદાસ અને વલ્લભદાસ વચ્ચેના સમયમાં હસ્તીમાં આવી.

વલ્લભદાસ કવિએ નરસિંહના જીવનની તિથિઓ આપી છે તે મીઠાએ આપેલી તિથિઓ જોડે સરખાવીએ.

પ્રસંગ	તિથિ	તિથિ
જન્મ	૧૪૭૦	જુના મત પ્રમાણે
	૧૪૬૯	નયનસુખરાયની વંશાવલિ પ્રમાણે
લગ્ન	૧૪૮૮	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૪ વૈશાખ સુદ ૧૪૮૨	મીઠા પ્રમાણે
મહેણાંનો પ્રસંગ	૧૪૯૫	મીઠા પ્રમાણે
સામળદાસનો જન્મ	૧૫૯૪	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૧૪૮૬	મીઠા પ્રમાણે
રણછોડજી પર્વત મહેતાને ત્યાં પધાર્યા	૧૧ વૈશાખ સુદ ૧૪૮૪	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૧૫૦૧	મીઠા પ્રમાણે

	૫	માઘ	સુદ ૧૪૯૯	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
	૨	પોષ	વદ ૧૫૦૨	લખી મીઠા પ્રમાણે
	૦))	પોષ	વદ ૧૫૦૨	સ્વીકારાઈ ,,
સામળદાસ	૫	વૈશાખ	સુદ ૧૫૦૭	વલ્લભદાસ પ્રમાણે
નાં લગ્ન	૭	માઘ	સુદ ૧૫૦૩	મીઠા પ્રમાણે
શ્રાદ્ધ	૭	કાર્તિક	સુદ ૧૫૦૪	મીઠા પ્રમાણે

વલ્લભદાસ કવિની તિથિ ખરી કે મીઠા કવિની? કે બંનેની ખોટી? અને ચારસેં વર્ષ પછી વલ્લભદાસ તિથિઓ ક્યાંથી લાવ્યા?

૨૬

જો સં. ૧૪૭૦ નો વૃદ્ધમાન્ય જન્મકાલ સ્વીકારીએ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે પ્રેમ અને કલાના ભક્તિસાહિત્યના નાના તારલામાં એકદમ શુદ્ધ ભક્તિનો ઝગમગતો તારો ઝળક્યો, અને કૈં પણ તેજ કે અસર પાછળ મુક્યા વિના અસ્ત કેમ થયો? સં. ૧૪૭૦માં નરસિંહ જન્મ્યા; સં. ૧૫૩૩માં ગુજરી ગયા; ને આગળ ને પાછળ હતું તેવું ને તેવું જ રહ્યું; અને દોઢસો વર્ષ પછી એકદમ સાહિત્યકોની કલ્પના ઘેલી થઈ ગઈ! વિચિત્ર બનાવ, સ્વાભાવિકતા અને ઉત્ક્રાંતિ બંનેના નિયમોને પડકાર કરતો!

બીજા બધા પ્રકારની ભક્તિથી શુદ્ધ ભક્તિની નિરાળી વિશિષ્ટતા જે સમજ્યા જ નથી તેમને આ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. શુદ્ધ ભક્તિમાં ગોપી થઈ, સખીભાવ કેળવવાનો આત્મલક્ષી તલસાટ છે. પૂજ્યભાવે કે કલાપ્રિયતાએ કેળવેલી ભક્તિ તેનાથી નિરાળી છે.[1] બંનેનાં રીત ને ઉદ્દેશ જુદાં છે. ભાગવતકારની કલા અને ચૈતન્યના તલસાટ વચ્ચે, અને તેનાથી ઓછે અંશે પ્રભાસના ભીમનાં બોપદેવપ્રેરિત મહિમાગાન અને નરસિંહના તલસાટ વચ્ચે ફેર છે તે પ્રણયકથાના

૧ મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો, પા. ૭૯

રસિક લેખકની અનુભવી રસવૃત્તિ અને પ્રિયાને પત્ર લખતાં વિરહવિહ્વલ પ્રણયીની વૃત્તિ વચ્ચે ફેર છે તેટલો, બલ્કે તેથી પણ વધારે છે.

જ્યારે પહેલા લેખમાં મેં લખ્યું,૧ કે 'નરસિંહમાં ભાગવત, હરિલીલામૃતની છાપ નથી' ત્યારે 'પૌરાણિક ભક્તિની' એ શબ્દો મેં અધ્યાહાર ગણેલા. તેમજ 'બ્રહ્મવૈવર્ત અને પદ્મપુરાણ એમની પહેલા થયાં હોય તો તેની પણ છાપ નથી' એમ લખ્યું ત્યારે તેનો અર્થ મારા આખા લેખ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના મધ્યવર્તી સિદ્ધાંતોને અને કલાકારની ભક્તિ અને શુદ્ધ ભક્તિનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખીને થશે એમ મેં માન્યું હતું. કોણ કહેશે કે ભાગવતકાર, બોપદેવ કે પેલાં બે પુરાણના કર્તાઓમાં ચૈતન્યનો સખીભાવ, આત્મલક્ષી પ્રણયતલસાટ અને કૃષ્ણ માટે 'માધુર્ય' હતાં?

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ મારું આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું નથી; અને ભાગવત અને ગીતગોવિંદની કોઈપણ પ્રકારની અસર નરસિંહ પર થઇ નથી એમ મેં કહ્યું છે માની વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે.૨ બીજાજ પ્રકરણમાં મેં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતાની બધી કૃતિઓ પર પહેલેથી જ છે અને તેમ ગીતગોવિંદની પણ સ્પષ્ટ છાપ છે૩. ભાગવતકાર શુક અને જયદેવ કવિને પોતાના સમોવડીયા અને મિત્ર ગણે છે એ વાત ઠેકઠેકાણે કવિએ ગાઈ છે.

૨૬

પણ વિદ્વાનની ભુલ લાભદાયક નીવડે છે. આ ભ્રમને પરિણામે ભાગવત ને ગીતગોવિંદમાંથી નરસિંહે કેવી રીતે પ્રસંગો ને કલ્પનાચિત્રો

---

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય–મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ. મુનશી: ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

૨. નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો વિચાર–પ્રસ્થાન ૧૯૩૩ વૈશાખ અને અષાઢ.

૩. ગુજરાતી સાહિત્ય—મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ. પા. ૩૫૮.

લીધાં છે તે બતાવતો એક સવિસ્તર લેખ એ માનનીય વિદ્વાન તરફથી આપણને મળ્યો છે.

આ વિષયપર ઉપયોગી થઈ પડે એવા કેટલાક એમના મુદ્દાઓનો વિચાર કરવો જરૂરનો થઈ પડે છે. આ વિષયમાં ત્રણ મુદ્દાઓ છે. નરસિંહની શુદ્ધ ભક્તિ સ્વયંભૂ પ્રકટી, વૃંદાવનીય ભક્તિમાંથી પ્રગટી, કે ત્રીજી કોઈ રીતે પ્રગટી.

જે હકીકતો પરથી મારૂં દૃષ્ટિબિંદુ મેં રજુ કર્યું હતું તે ટુંકામાં આ પ્રમાણે છે :

(૧) ચૌદમી સદી પહેલાં શુદ્ધ ભક્તિના જેવી મનોદશા બંગાલના સહજિયા પંથમાં મળે છે.

(૨) સંવતની પંદરમી સદીમાં વૃંદાવનમાં બંગાલી માધવેન્દ્રે શુદ્ધ ભક્તિ હૃદયમાં ઉતારી. મધ્વનો વૈષ્ણવ મત, બંગાલમાં પ્રચલિત સહજિયા પંથની ભાવના અને વિલાસમહોત્સવો એ ત્રણેથી ઉદ્ભવતા સંસ્કારોમાં એનું મૂલ હતું.

(૩) ચૈતન્યે (સં. ૧૫૪૧–૧૫૮૯) આ શુદ્ધ ભક્તિ માધવેંદ્રના શિષ્યો પાસેથી લીધી, બહલાવી અને તેનાથી વૈષ્ણવોનાં ધામો ગજવ્યાં. એનામાં એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી, અને એનું અનુકરણ કરવા ઘણાં પ્રેરાયાં.

(૪) ચૈતન્ય અને રૂપસનાતનાદિએ વૃંદાવનમાં રહી સં. ૧૫૭૨ થી ૧૬૪૬ સુધી આ પ્રકારની ભક્તિનો ઘણો પ્રચાર કર્યો.[1]

(૫) ભાગવતમાં ને ગીતગોવિંદમાં ચંદ્રાવલી, લલિતા અને વિશાખાનું નામ નથી. બંગાલી વિદ્યાપતિની કૃતિઓમાં લલિતાનું નામ આવે છે. પણ તે કૃતિઓ પંદરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત થઈ હોય એવો કોઈ પુરાવો મળતો નથી. કેટલીક ગોપીઓનાં નામ ભવિષ્યોત્તર ને સ્કંદપુરાણના

૧. મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો–શુદ્ધ ભક્તિનો મધ્યાન્હ અને ગુજરાતી સાહિત્ય. પા. ૧૪૫–૧૯૦

પ્રભાસખંડમાં મળે છે. રૂપદેવ ગોસ્વામી (સં. ૧૫૭૨ પછી) ઉજ્જવલનીલમણિમાં નામો આ પ્રમાણે આપે છે : तत्र शास्त्रप्रसिद्धास्तु राधाचन्द्रावलीस्तथा विशाखा ललिता श्यामा......અને જીવ ગોસ્વામી આ નામો માટે ભવિષ્યોત્તર અને સ્કંદપુરાણોનો આધાર આપે છે. અને શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવનો અભિપ્રાય છે કે 'ભવિષ્યોત્તર પુરાણના એક ખુણામાંથી નરસિંહ મહેતાને એ નામ મળ્યાં હોય, જે નામ તે વખત સુધીના બીજા કોઈપણ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યગ્રંથમાં ઉતારેલાં નથી, એમ માનવા કરતાં એમના સમયમાં ચૈતન્યસંપ્રદાયે એ નામ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યાં હતાં અને ત્યાંથી એમને એ મળ્યાં એમ માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે.[1]

(૬) વળી તેજ ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેમ રૂપદેવ ગોસ્વામીના વિદગ્ધમાધવમાં સૂત્રધારના મુખમાં આ શબ્દો મુકાયા છે :

अद्याहं स्वप्नान्तरे समादिष्टोस्मि भक्तावतारेण भगवता श्री शङ्करदेवेन, यथा–अये......नन्दनन्दनस्य प्रेमभक्तिकृष्टहृदयो नानादिग्देशतः सांप्रतं रसिक संप्रदायो वृन्दावनविलोकनोत्कण्ठया केशितीर्थोपकण्ठे समीयिवान् । इहासीत्कालिन्दीपुलीनवलये रासरभस ।

આ વિષે શ્રી. આનંદશંકર કહે છે :

'પ્રસ્તાવનાની તરેહ અન્ય સંસ્કૃત નાટકોના જેવી જ છે; પણ એનો પ્રસંગ પાછળનાં કેટલાંક નાટકોમાં કૃત્રિમ રીતે કલ્પી લેવામાં આવતો, તેવો કલ્પિત નહિ હોય, કારણકે ચૈતન્યે રાસલીલા ગાવા ભજવવાનો ખાસ રીવાજ દાખલ કર્યો હતો, અને તદનુસાર એના અનુયાયીઓ કૃષ્ણલીલાનાં નાટકો ખરેખર ભજવતા હશે એમ લાગે છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયના સાધુઓ આ અથવા આ પ્રકારનું બીજું કોઈ નાટક દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ભજવતા

---

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય–મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ. પા. ૩૫૪.

હોય, અને નરસિંહ મહેતાનાં અધ્યાત્મને કે [illegible] રાસલીલાની ઉદ્બોધક સ્થૂલ રાસલીલા દ્વારકામાં [illegible] એમણે જોઈ હોય એ સંભવ છે. વિશેષમાં આ [illegible] એવી છે કે ઉપરના ઉતારામાં શંકર મહાદેવે નારદ [illegible] કર્યાનું લખ્યું છે, અને એ શંકર મહાદેવનું નામ [illegible] '[illegible]' આપે છે. અને નરસિંહ મહેતા પણ સાધુના કહેવાથી '[illegible]' [illegible] પાસે ગયા, અને મહાદેવજીએ એમને કૃષ્ણની રાસલીલા [illegible] બાબતો એકઠી મૂકીને વિચાર કરવા જેવો છે. [illegible] મહાદેવનું નામ પૂર્વોક્ત 'ગોપીશ્વર' ઉપરથી પડ્યું [illegible] કલ્પના થઈ આવે છે.'

આ હકીકતો પરથી અનુમાન તો એમ થાય છે કે નરસિંહ મહેતાને વૃંદાવનીય ભક્તિમાંથી પ્રેરણા મળી.

૨૭

આ મુદ્દાઓમાં રહેલી હકીકતો કોઈ ખોટી ઠરવી શક્યું નથી; પણ એમાંથી મેં કરેલું અનુમાન અયોગ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેનાં કારણો આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે:

(૧) શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવવા માટે ભાગવત અને ગીતગોવિંદ બસ છે અને નિમ્બાર્કમતીય વૈષ્ણવ ભક્તો પણ આ પ્રકારની ભક્તિ પ્રેરતા હતા.

નિમ્બાર્કમતના વૈષ્ણવ ભક્તો રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ કરતા એ ખરી વાત. પણ એ પંથની પ્રેરણાથી શુદ્ધ ભક્તિ ઉદ્ભવી હોય, એવી ભક્તિનાં દૃષ્ટાંતો એ પંથના અનુયાયીઓમાં સં. ૧૫૫૦ પહેલાં થયાં હોય, અને તેની પ્રેરણા ગુજરાત સુધી પહોંચી હોય, એ દર્શાવવાને એક પણ ચોક્કસ હકીકત મને મળી નથી અને મારી જાણ પ્રમાણે કોઈએ આપી નથી.

વધારામાં શ્રી. અંબાલાલ જાની આવા જવાબમાં કહે છે કે નરસિંહને પ્રેરણા વારકરી સંત નામદેવ અને રામાનંદી ભક્તોએ

પ્રવર્તાવેલા ભક્તિમાર્ગમાંથી મળી.[૧] એ આખી દલીલ પૌરાણિક ભક્તિ, ઉપાસના અને શુદ્ધ ભક્તિના ભેદ અને તેથી પ્રસરેલા જુદા જુદા પ્રવાહનો દિશાભેદ ન સમજવાથી કરાએલી છે. રામાનંદી અને વારકરી ભક્તિનું એક પણ અંગ નરસિંહમાં નથી.[૨] બે સંપ્રદાયની સામટી અસર તો અકલ્પ્ય જ છે.

(૨) સખીભાવભરી ભક્તિ ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી નથી અને નરસિંહમાં સખીભાવ મુખ્ય નથી. ભક્તિના આવેશમાં પુરુષપણું ગળી જાય એવી માન્યતા તે કાળે બધા ભક્તોમાં હોય એમ લાગે છે.

ભાગવતે વ્રજની ગોપી સમાન ભક્તિથી ઈશ્વર ભજવાનું શીખવ્યા પછી, ૧૪ થી ૧૬મા સૈકામાં જે મહાન્ ભગવદ્ભક્તો થયા છે તેમાંના કયાએ શુદ્ધ ભક્તિનો સ્વાનુભવી તલસાટ અનુભવ્યો છે? મારી જાણમાં તો માધવેંદ્ર ને ચૈતન્ય શીવાય બીજા કોઈએ નથી અનુભવ્યો. અને એ બેએ જ શુદ્ધ ભક્તિની સૂક્ષ્મતમ ભાવના સિદ્ધ કરી, વૃંદાવન ને બંગાલ બંનેમાં પ્રચલિત ભક્તિને એવો અજબ ઝોક આપ્યો. અને તેને જ લીધે તે વૃંદાવનીય ભક્તિનું મુખ્ય અંગ થઈ પડી.

નરસિંહની ભક્તિનું પણ અંગ એજ છે,[૩] અને એ બીજેથી આવ્યું એમ ન જણાય ત્યાંસુધી વૃંદાવનીય ભક્તિના પરિચયથી આવ્યું એમ માનવું વધારે વાસ્તવિક ગણાય.

(૩) ચૈતન્યની માફક નરસિંહ મૂર્છા પામતા નથી, અને એના જેવી મનોદશા કેળવતા નથી–નરસિંહ જેમ જયદેવ અને શુકનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમ ચૈતન્ય, રૂપ કે સનાતનનો કરતા નથી. ચૈતન્ય સંપ્રદાયની પરિભાષા નરસિંહ વાપરતા નથી. દાખલા તરીકે એ સંપ્રદાય રાધાને આલ્હાદિની મહાશક્તિ ગણે છે ત્યારે નરસિંહ ભક્ત ગણે છે. ‘ભક્તિ તે રાધિકા.’

---

૧ અંબાલાલ જાની : હરિલીલા ષોડશકલા, ઉપોદ્ઘાત.

૨ મુનશી : થોડાંક રસદર્શનો. પા. ૧૩૩, ૧૬૦. જુઓ પાંગારકર : તુકારામ. (મરાઠી)

૩ નરસૈયો : (પાછળ) પાનું ૩૫.

આ વાતો ખરી. ચૈતન્ય કે રૂપદેવની અંગત પ્રેરણાથી નરસિંહ ભક્ત થયા, કે તેમણે ચૈતન્યનો સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો એ અનુમાન મેં કર્યું હોય તો ખોટું જ. નરસિંહને પ્રેરણા ભક્તો અને સંતોથી મળી તે બાબત પર પણ મતભેદ નથી. પણ તેની ભક્તિપર વૃંદાવનીય ભક્તિની અસર નથી એમ એ દલીલો પુરવાર કરતી નથી.

(૪) રાધાની સખીઓનાં નામ સંતોએ કલ્પેલાં છે તે આખા દેશનાં ધન હતાં અને તેથી નરસિંહે સ્વતંત્રપણે લીધેલાં હોવાં જોઈએ.

રાધાની સખીઓનાં નામ દેશનું ધન હતું એનો શો પુરાવો? એમ હોય તો રૂપ ને જીવ ગોંસાઈને પુરાણનો આધાર બતાવવા જવાની શી જરૂર? પશ્ચિમ હિંદમાં, પંદરમા સૈકાના કોઈ પણ લેખકમાં એ નામો નરસિંહ પહેલાં મળે છે? ગુજરાતનું કેટલુંક રાધાકૃષ્ણનું સાહિત્ય મળ્યું છે તેમાં કશામાં એ ધન શા માટે નથી દેખાતું?

(૫) ગોપીશ્વર અને ગોપનાથવાળા પ્રસંગનું સરખાપણું અર્થસૂચક થાય ખરું, જો નરસિંહ પર બીજી રીતે ચૈતન્યની અસર દેખાતી હોય તો.

ગોપીશ્વર અને ગોપીનાથનો પ્રસંગ તો એક જ છે. અને એમાં રહેલું નિર્ણયાત્મક તત્ત્વ તો સ્વીકાર્યા વિના કોઈને છૂટકો જ નથી.

પરિણામે હકીકતો સ્પષ્ટ થાય છે કે—

(૧) નરસિંહમાં જે શુદ્ધ ભક્તિનો અંશ હતો તે વૃંદાવનીય ભક્તિનું જ પ્રબળ અંગ હતું, અને તે બીજા કોઈ ભક્તિસંપ્રદાયનું હોય એમ જાણવામાં નથી.

(૨) ગોપીશ્વર ગોપીનાથનો પ્રસંગ એક જ છે; અને આકસ્મિક રીતે એક થયો હોય એ અસંભવિત છે.

કાલનિર્ણય કરવામાં આ હકીકતો ઝાઝી ખપ લાગે એવી નથી. છતાં એક વખત વૃંદાવનીય ભક્તિની અસર નરસિંહ પર છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો એક અગત્યનો મુદ્દો સાબિત થયો ગણાય.

૨૮

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એની કૃતિઓ વિચારવાની રહી. છપાએલી કૃતિઓની ભાષા તો ઓગણીસમી સદીની છે, અને છપાવનારાઓએ જુની પ્રતની ભાષા બદલી અક્ષમ્ય ગુનો કર્યો છે.

(૧) શરૂઆતમાં રચાએલાં ભાલણ અને ભીમનાં અનુવાદરૂપ આખ્યાન અને પછીનાં નવીન કૃતિ જેવાં આખ્યાન એ બે વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખીએ તો નરસિંહનાં આખ્યાન આરંભની દશાનાં નથી પણ પાછળની પરિપક્વ દશાનાં લાગે છે.

(૨) નરસિંહના પદના ઢાળની છાયા સોળમી સદીના ભીમ અને ભાલણના ઢાળો કરતાં સત્તરમી સદીના ગોપાલદાસ (૧૬૨૬–૩૧)ના ઢાળને વધારે મળે છે.

નંદનંદન રૂપે રાસલીલા કરી, પોતે ન ઉચ્ચરી છાની રાખી;
દિવસ એકાદની ઉત્તરા, કુંવરપ્રત, વ્યાસનંદન વિમળ વદન ભાખી.

પ્રભાતીયાંનો ઢાળ એટલો આકર્ષક છે કે સંવત ૧૫૦૦માં પ્રચલિત સાહિત્યમાં એ સ્થાન પામ્યો તો સો વર્ષ સુધી એનું અનુકરણ કેમ ન થયું ? હાલની સાહિત્યની સ્થિતિમાં આ તત્ત્વો નિર્ણયાત્મક લેખી શકાય નહિં. પણ એનું વલણ તો નરસિંહ સં. ૧૪૭૦માં જન્મ્યા તેની વિરુદ્ધ છે.

૨૯

આ ઉપરાંત અત્યારે નરસિંહ મહેતાનાં જે પદો છે એમાં કોના કોના ઉલ્લેખ છે તે જોઈએ. એક પદમાં તો તે વિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય હોય એવું વર્ણન છે:

શ્રીમદ વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલા, શ્રી ગિરિધરણ
પુષ્ટિમારગ સુધારકરણ
× × ×
પુષ્ટી પરશોતમ વિપ્રવસનું ધરી, શ્રી માહા પ્રભુ
નામ વેદાંત વરણે

શ્રી કૃષ્ણના શ્રી મુખે તે વિસ્વનર જાણવા
શ્રી વલ્લવા પદ ભવ સિંધુ તરવા.[1]

આ પદની શૈલી જુદી પડે છે, અને એ ભાગ્યે જ એનું ગણાય. પણ ચાતુરી છત્રીશીમાં એક પદમાં 'પુષ્ટિમારગ' શબ્દ વાપર્યો છે. બે સ્થળે 'નામદેવ'નો ઉલ્લેખ છે.[2] એક ઠેકાણે 'રામો ને નામો' એમ રામાનંદ ને નામદેવ માટે ઉલ્લેખ છે.[3] એક ઠેકાણે 'મીરાંબાઈ'નાં વિખ અમૃત કીધાં એમ લખ્યું છે.[4] નરસિંહને સો વર્ષ વહેલા જન્મ અપાવવા માટે પ્રકાશકોને આ પદ પ્રક્ષિપ્ત ગણવાં પડયાં છે. હારમાળામાં એ નામો આવે છે; એ કાવ્ય જ પાછળથી લખાયું એમ સ્વીકારીએ તો વાત જુદી.

૩૦

હવે તો આ બધી સામગ્રીનો સાર જ કાઢવાનો રહ્યો.

[૧] હાલ મળતી સામગ્રીઓ જોતાં નરસિંહ મહેતાના જીવનનું અન્વેષણ-ક્ષેત્ર સં. ૧૪૭૦ અને સં. ૧૬૭૫ વચ્ચે મુકી શકાય.

[૨] સં. ૧૪૭૦થી ૧૬૦૦માં હસ્તીમાં આવેલો કોઈ પણ સમકાલીન પુરાવો નથી કે જેમાં નરસિંહના જીવન અને કવન વીશે પરોક્ષ પણ ઉલ્લેખ હોય. અને બધી જ સામગ્રી એની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે.

[૩] સં. ૧૫૬૭માં એક સબળ પણ નકારાત્મક પુરાવો એના પુરોગામીત્વની વિરુદ્ધ છે.

[૪] સં. ૧૬૧૬, ૧૬૨૧ અને સં. ૧૬૨૪માં નરસિંહની હસ્તીનો અને 'મામેરૂં' ને 'હુંડી'ના પ્રસંગના પહેલા આધાર મળ્યા કહેવાય છે.

---

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય–મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ પા. ૩૫૨
૨. ન૦ કા૦ સં૦ પા. ૫૫૬
૩. ,, ,, ,, પા. ૨૦૪
૪. ,, ,, ,, પા. ૪૭૨

આ આધાર પાયા વગરના છે. છતાં આ અરસાથી મોડો નરસિંહનો જીવનકાલ ન જ લંબાવાય. એટલે એનો જન્મ આશરે સં. ૧૫૮૦ થી મોડો તો ન જ મૂકી શકાય.

[૫] સં. ૧૬૫૦થી ૧૬૬૦ સુધીમાં સંશયથી અગ્રસ્ત એવો એનો પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે.

[૬] સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૨૫ સુધીનો હારમાળાની રચનાનો સમય આજે ગણી શકાય.

[૭] સં. ૧૭૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રસરેલી માલૂમ પડે છે. એ જ અરસામાં માંડલિક સાથેની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે.

[૮] આખ્યાનનું સ્વરૂપ, ઢાળ, ઉલ્લેખો વગેરે પરથી નરસિંહની કૃતિઓ સં. ૧૬૦૦-૧૭૫૦ના સમયની લાગે છે. એની કૃતિઓ પર સં. ૧૫૦૦ના સાહિત્યની છાયા નથી.

[૯] વૃંદાવનીય ભક્તિ જે સં. ૧૫૫૦ પછી પ્રબળ થઈ તેની અસર નરસિંહ પર સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ સાબિતી જોતાં—

(અ) નરસિંહના કવનકાલની મર્યાદા સં. ૧૫૬૦-૬૫થી પહેલાં અને સ. ૧૬૩૫-૪૦ની પછી ન હોઈ શકે;

(આ) અને પરિણામે, એનો જન્મ ૧૫૩૦થી વહેલો ને ૧૫૮૦થી મોડો ન હોઈ શકે.

અને છતાં ઘણી સામગ્રીઓ હજુ મેળવવાની બાકી છે. જો એ મળે તો જરૂર આ પ્રશ્નની ફરી તપાસ કરી શકાય.

ઉપોદ્ઘાતનું શુદ્ધિપત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧૫, ૧૭, ૧૮	૧૯૩૩	૧૭૩૩
૨૪	૧૪	ત્રાયણ	ઉત્રાયણ
૪૦	૧૭	तत्रि ने हीपा	तत्रि न हीपाय
૪૪	૩	૧૭૪૨	૪૪૭૨
૭૨	૧૯	૧૫૯૪	૧૪૯૪

નરસૈયો : દીવટીઓ.

નરસૈંયો : ભક્ત હરિનો

નરસિંહ મહેતો ગુજરાતનો મહાપ્રતાપી જ્યોતિર્ધર છે. એનો પ્રતાપ, છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષ થયાં, ગુજરાતને ઉજાળે છે. સત્તરમી સદીમાં, તે કવિઓને પ્રેરે છે; વિશ્વનાથ જાનીને અમરતા આપે છે. અઢારમીમાં, તે પ્રેમાનંદની મેધાને ઉત્તેજે છે, પોષે છે, ફુલતીફાલતી કરી મુકે છે; કવિકુલને અને વલ્લભ સંપ્રદાયને સમૃદ્ધ કરે છે: ઓગણીસમીમાં, એ દયારામને પ્રેરે છે; નર્મદની મેધાને નવી ફલદ્રૂપતા દે છે; દલપતરામ, મનસુખરામ ને ઇચ્છારામને સંશોધવા દોરે છે; ગાંધીજીને વૈષ્ણવસંત્રથી આકર્ષે છે. વીસમીમાં નાનાલાલ, ખબરદાર ને લલિતને ઋષિ બનાવી મુકે છે. મને પણ એની ભક્તિનાં રહસ્ય શોધવા, એના અણઉકેલાયલા કોયડા ઉકેલવા, એનાં ઉર્મિગાનોથી રસસમૃદ્ધ થવા, ફરીથી ને ફરીથી, પ્રેરે છે. ત્રણ સૈકામાં એના વડે ગુજરાતનાં ક્યાં નરનારી રસસમૃદ્ધ નથી થયાં ?

દુનિયાના ડાહ્યાની દૃષ્ટિએ એનું જીવન ક્ષુદ્ર હતું. એ અણઘડ, નાટકી અને રઝળતો છોકરો હતો; એવા કરોડો જન્મે છે ને મરે છે. એ ભાભીથી અકળાઈ ઘેરથી નાસી ગયો;—ઘણાય નાસી જાય છે તેમ. એક બાવો મળ્યો તે

એને દ્વારિકામાં રાસલીલા બતાવી–જ્યાં જ્યાં મેળા હોય ત્યાં ત્યાં એવું જોવાનું મળે છે. તે પાછો આવી, બૈરીને લઈ, ભાઈથી જુદો રહ્યો; નહીં કમાયો, નહીં ધંધો કર્યો, નહીં બહાદુરી મારી; અવતાર બધો ગાયું ને વગાડયું. પ્રતિષ્ઠાવાન લોકોએ એને તિરસ્કાર્યો, અવગણ્યો, ભુખે માર્યો; પ્રતિષ્ઠાના ઈજારદારો કોને શું નથી કરતા ? એની ગરીબી જોઈ કોઈ ધનાઢયે ઉદાર દીલે એની છોકરીનું મામેરું પુર્યું, એના પુત્રને પરણાવી આપ્યો. આજે પણ રોજરોજ આ ભવે કીર્તિ ને પેલે ભવે મોક્ષ ખરીદવા ધનાઢ્યો એવું કૈંક કર્યાજ કરે છે. એ હતો એવો રંક, ને ગાતો ગાતો મરી ગયો. એના જીવનની હકીકત આટલીજ,–પુરી થઈ.

પણ જે ત્રણસેં વર્ષમાં કોઈ ગુજરાતી પાસે નહોતું તે એની પાસે હતું. એને હતાં દિવ્ય ચક્ષુઓ–સ્વપ્ન જોવાનાં; એને હતું રસભીનું હૃદય, પ્રેમથી ઉભરાતું અને વાસનાનું ભુખ્યું. એને હતી જીભ, એ બધાંને સજીવ કરવાની શક્તિવાળી. એણે એક સ્વપ્નું જોયું, સાચું માન્યું. એ 'સાચા સપન' વડે જીવન બધું સ્વપ્નું કર્યું. અને એ સ્વપ્નાની સનાતન સાચાઈનો પ્રવાહ આપણાં હૃદયોને સ્વપ્નો સેવવાની અને તેની સાચાઈ પર જીવન રચવાની પ્રેરણા દઈ રહ્યો છે.

મને દંતકથાની પરવા નથી. મને ધુળ ધોનારાઓની બીક નથી. હું એનાં સ્વપ્નાંમાં મારી કલ્પનાને સ્નાન કરાવું છું. એનાં જીવંત શબ્દચિત્રો પર હું અનુષ્ટાન કરું છું. અને એ શબ્દાવલિઓને એના સ્રષ્ટાનું સ્વરૂપ અસલ હતું એવું વન કરવાને આવાહન કરું છું.

પ્રકરણ ૧ લું

રાસદૃષ્ટા

૧

જુનાગઢ પાસે નાનકડું તળાજા ગામ અને તેમાં થોડાં-એકજ નાગરનાં ઘર. એક ઘરમાં દોડાદોડ થઈ રહી છે. એક નાગરણ પ્રસૂતિની વેદનાથી બુમ મારે છે.

મહેતા ઓટલે બેઠા ભાગવતનાં પાનાં ફેરવે છે, પણ એમનું ચિત્ત અંદર પીડાતી ઘરવાળીમાં છે. શું આવશે? પુત્ર કે પુત્રી? એક પુત્ર તો હતો. બે ભાઈઓ થાય તો ખોટું નહીં. આ કળીકાલમાં કૃષ્ણ-હળધરની જોડી થાય.... ઘણુંજ નાનું, ગરીબ ઘર. વધારે છોકરાં થાય તેમ વધારે તાણવું પડે. પણ મહેતાને કુલના ઇષ્ટદેવ શંકરમાં શ્રદ્ધા છે. તે હસે છે. દરેક પોતાનું નશીબ સાથે લઈ આવશે.

એક લાંબી ચીસ સંભળાય છે. મહેતાથી વંચાતું નથી એટલે પાનાં ભેગાં કરવા માંડે છે. અંદરથી તરતના જન્મેલા બાલકનું રુદન સંભળાય છે. મહેતાની આંખમાં સ્નેહનાં ઝરણાં ફુટે છે, ને તે હસે છે.

અંદરથી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી આવે છે.

"ભાઈ! ગગો આવ્યો."

"જેવી ભોળાનાથની મરજી." મહેતા નીસાસો નાંખે છે. બાલક મોટો થાય છે ત્યારે આ પ્રસંગના સ્મરણમાં ગાય છે:

ગામ તળાજામાં જન્મ મારો થયો

૨

આ બાલકનાં પગલાં સારાં નથી ગણાતાં. મા મરી જાય છે, બાપ મરી જાય છે. ભાઈ ને ભાભી એને જુનાગઢ લઈ આવે છે. જુનાગઢ રહ્યું મોટું શહેર અને નાગરી ન્યાતની ત્યાં પ્રતિષ્ઠા ઘણી મોટી. ત્યાં જેવી પ્રાપ્તિ હોય એવી કૈં તળાજામાં હોય?

જુનાગઢના નાગરો મોટા માણસો છે: શિવભક્તિમાં ચુસ્ત, વેદાંતના અભ્યાસી, અઠંગ વિદ્વાનો એ ન્યાતમાં છે. ઘણા પાસે પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા છે. ન્યાત તરીકે આડંબર ઘણું અને અભિમાનની પણ ખોટ નથી. પોતાની મોટાઈમાં મુગ્ધ રહેવું, બધાથી અળગા અને અતડા રહેવામાં ગર્વ માનવો, શિષ્ટાચાર અને આત્મનિયોજિત શુદ્ધિમાં મશગુલ રહેવું એ આ ન્યાતનાં સ્ત્રી પુરુષોનું મોટું લક્ષણ છે. વિદ્વતા, પૈસો ને પ્રતિષ્ઠા અને સાથે સર્વોપરિતાનો પેઢીધર કરેલો દાવો—પછી શી ન્યૂનતા રહે?

ભાઈ બીચારો ગરીબ અને ભાભી જરા તકરારી, એટલે ગરીબ બીચારા નરસૈંયાની કોણ દાઝ જાણે? પણ છોકરો રાંક સ્વભાવનો છે. પાઠશાળામાં જઈ સંસ્કૃત ને દેશભાષા બંને શીખે છે અને ઇષ્ટદેવ શંકરને પૂજે છે. કોઈ સામુંએ જોતું નથી. કોણ જુએ?

ઉમર થયે ભાઈ જનોઈ દે છે, ને કુળની લાજ રાખવા એક વહુ પણ લઈ આવે છે. નરસૈયો મોટો થાય છે, પણ ભાભીની આંખ ઠરતી નથી. એ સ્વચ્છંદે ભણે છે અને ફરે છે. નાગરી ન્યાતનો શિષ્ટાચાર એને બીલકુલ આવડતો નથી. એનાં કપડાંનો ઢંગ નહીં, એની સોબતનાં ઠેકાણાં નહીં, એની રીતભાતમાં ચવ નહીં. વર્ષો વહે છે તેમ નાગરનો એકે ગુણ એનામાં નથી દેખાતો. નથી નટખટ, નથી દાવ-પેચ, નથી પ્રતિષ્ઠાપ્રેમ, નથી માણસો પર સત્તા બેસાડવાનો શોખ કે શક્તિ. ગરીબડો, ગંદો, સ્વચ્છંદી નરસૈયો કોઈની નજરમાં ખુંપતો નથી.

એ રઝળેલ છે. સવારે ઘેર નહીં, સાંજે ઘેર નહીં; ઘણી વખત તો પરોઢીએ ઘેર આવે. ભાઈ ભાભીના ઠપકાની એને પરવા નથી, અને ભટકવાનો શોખ અતિશય જબરો. શેરીનાં અને સગાં, નાગર અને નાગરણો એની વાત કરી કરી થાકે છે. આટલો મોટો થયો ને કૈં ભાન નહીં. આજે ઉઘાડે માથે ભટકતો હતો. નશામાં હોય તેમ લથડતો ઘેર આવ્યો હતો. એકે એને એકલો હસતાં જોયો હતો, બીજાએ એને તાળી પાડી ગાતો સાંભળ્યો હતો. એની હારનાઓએ તો ગરાસીઆનાં કારભારાં કરવા માંડયાં, અને ન્યાતની પટલાઈ પણ શરુ કરી; પણ આ તો મૂર્ખ જ રહ્યો. ભાઈ નિઃશ્વાસ મુકે છે. ગરીબનાં નશીબ ગરીબજ રહેવાનાં.

પણ આ બધી ચકચાર એ સાંભળતો નથી, અને સાંભળ-વાની એને પરવાએ નથી. એ તો પોતાના મનમાં હમેશાં

મગ્ન રહે છે. એનો સંસાર એનો પોતાનો છે, જે કોઈ જાણતું પણ નથી. સવારે એ રણછોડજીને મંદિરે જાય છે. બપોરે કોઈ પુરાણી બાવાની ભાગવતની કથા સાંભળે છે. સાંજે તે ધુનમાં ને ધુનમાં ગામને પાદરે, જ્યાં પ્રભાસ ને દ્વારકા જતાં સાધુઓ ઉતારો નાંખે છે ત્યાં, જાય છે. ત્યાં એની ખરી દુનીયાને એ મળે છે. એક કોઈ જયદેવનું 'ગીત ગોવિંદ' બોલે તો તેને પાઠે કરે છે. બીજો કોઈ રાધાકૃષ્ણનાં ભજનો ગાય છે તો તે ઝીલે છે. કોઈ કીર્તન કરતા હોય તો તે કરતાલ લઈ વગાડે છે. કોઈ નાચી કુદીને ભજન ગાય તો એ નાચવા લાગે છે.

જો કોઈ વેળા રાસધારીઓ આવે તો એનો આનંદ માતો નથી. રાધાકૃષ્ણના જ્યાં રાસ થાય ત્યાં એ તલ્લીન બને છે. રાધાની ઝાંઝર સાથે એનો પગ ઠમકે છે. લલિતાની કમર લચકાય ત્યાં નરસિંહની પણ લચકાય છે. એને ગોપી થવું ઘણું ગમે છે. કોઈ કોઈ વાર તો એ રાસમાં સામેલ પણ થઈ જાય છે. એક ઓઢણી પહેરી, પગે ઘુઘરા બાંધી એ નાચે છે. તે વખતે તે સુખની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે. જગતનો તિરસ્કાર વીસરી, તે ગોપીભાવે પ્રણયમસ્તીનાં ગાન ગાય છે. એનો મીઠો અવાજ ગોપીના ભાવે ભાવ દર્શાવવા મથે છે. અને જ્યારે રાત પુરી થાય ત્યારે ઘરભણી ઉંઘેટો ઉંઘેટો તે પાછો વળે છે ખરો, પણ એના કાનમાં તેનાં તે ગીતનો ધ્વનિ સંભળાય છે અને એની આંખ આગળ રાધાકૃષ્ણ રમે છે. ઘણીવાર તો એકલો એકલો એ બોલે છે. કોઈ કોઈવાર તો રસ્તે ચાલતાં કમર પર હાથ

મુકીને લટકો કરી દે છે. અને લહેર કરીને ઘેર જતો કોઈ પ્રતિષ્ઠિત નાગર આ ગાંડીયા સામું તિરસ્કારથી જોઈ રહે છે.

પણ નરસિંહ કૈં જોતો નથી.

જગતના લોક જેમાં જાગતા તેને એ નિશા માનતો. જે જગતમાં તે જીવતો તે સંસારની દૃષ્ટિએ પડતું પણ નહીં.

૩

નરસૈયો હંમેશાં ભજનકીર્તનનો બહુ શોખીન છે. દેવને પૂજવા કરતાં તેની જોડે ભાવવિનિમય કરવાનો એને બહુ ચસ્કો છે. એ શિવનો ભક્ત છે ખરો, પણ પાષાણી પ્રભુનો નહીં. એના હૈયામાં તો જીવતા શિવજી, ઉમિયા સાથે, વિરાજે છે. એ ભોળાનાથને બહુ ચાહ્ય છે, અને ઘણી વાર પૂજા કરતાં કરતાં શિવના ઘરસંસારમાં શું શું થતું હશે તેના એને વિચાર પણ થઈ આવે છે. મહાદેવ ગંગાને લાવ્યા ત્યારે પાર્વતીજીને શું થયું હશે? એકદમ તેના મનમાં પાર્વતીના ભાવો ઉદ્ભવે છે અને તે લટકો કરી ગાય છે:

ભોળા ભોળા શંભુ, તમને વિશ્વ વખાણે રે;
મૂલની વાતો તમારી, કોઈ નવ જાણે રે.
જોગીન્દ્રપણું શિવજી, તમારૂં મેં જાણ્યું રે;
જટામાં ઘાલીને શિવજી, આ ક્યાંથી આણ્યું રે.

પાર્વતી જેવી અનુભવી અને પાકટ સ્ત્રીનો વિનોદમય કટાક્ષ પણ એને મોઢે આવે છે.

કોઈ લાવે કેડે ઘાલી, કોઈ લાવે હાથે ઝાલી રે,
માથામાં ઘાલીને શિવજી, ક્યાંથી તમે લાવ્યા રે...

... ...

ભભૂત ચોળીને શિવજી, વાળ્યો આડો આંક રે.

અને તે વૃદ્ધ શિવજીની મજાક કરવા બેસે છે.

મહેતા નરસૈયાના સ્વામી, તમે જુના છો જોગી રે.

શિવ એને મન બીહામણા, દૂરસ્થ કૈલાસવાસી નથી, પણ લાડકવાયા પુત્રના બુઢ્ઢા સ્નેહાળ પિતા છે. દેવ જોડે એને દોસ્તી બાંધવી ગમે છે.

એને બૈરાંઓની વાત ઘણી ગમે છે. જ્યારે પણ કોઈ થનગનતી યુવતી જાય કે એ ધ્યાન દઈ ને જુવે છે, અને એનાં નખરાં ને ચાલ તેના હૈયામાં છપાઈ જાય છે. બૈરાંઓ મંદિરે આવે ત્યારે એ પૂજા કરતાં કરતાં પણ તેમને જુએ છે, અને ગરબે રમવાને ગોરીઓ નીસરે એટલે મહેતો પુઠે ધાય છે. ઝાંઝરના ઝમકાર સાંભળી અને હસતી, નાચતી સ્ત્રીઓને જોઈ એના હૈયાસાં તાન ઉઠે છે. ત્યારે એની કલ્પના ઉત્તેજાય છે અને તેમનો વેશ ને હાવભાવ તેનાં બની જાય છે. તેમનાં મરકલડાં પર તે સદાય મોહે છે.

નાનકડી મહેતી—ભવિષ્ય એને માણેક મહેતીને નામે ઓળખે છે તે—મોટી થાય છે, અને સાસરે રહેવા આવે છે. બીચારી પતિભક્તિપરાયણ છે એટલે આ રઝળેલ છોકરાને પણ પૂજે છે. રાતના નાનકડી મેડીએ પતિને કોઈ વાર ગાતાં, કોઈ વાર ઠસકો કરતા તે જુએ છે ત્યારે તે ખુબ ખુશ ાય છે. એનો રાગ ને લહેકો એના મનમાં વસી જાય છે.

જગત ભલે એને તુચ્છ કહે પણ એના જેવો વર કોઈને નથી. ને પાછો રસિકરમણ!

વહુ મોટી થાય છે, પણ નરસૈયાએ એની ટેવો છોડી નથી તે નથીજ. કોડીની પણ કમાણી કરવાની ઇચ્છા એ દેખાડતો નથી. ભાઈને ત્યાં પૈસાની બહુ તાણ છે અને મોટો થએલો નરસૈયો તો ફુટી બદામ પણ કમાતો નથી. શું કરવું! અને તેમાં વળી એને એક છોકરી થાય છે. નાગરી ન્યાતના મોભા મુજબ ભાભી નામ તો કુંવરબાઈ પાડે છે; પણ આ ખાનારાંઓનું વધતું જૂથ જોઈ તેનો જીવ ખાટો થઈ જાય છે. એ બીચારાં શું કરે? દીયરને આટલું શાક લઈ આવવાનું કહીએ તો સાંજ સુધી ઘેર આવવાનુંજ વીસરી જાય. જો ધોતીઆં ધોવાનાં સોંપીએ તો કુવાપર જઈ, ધોતીઆં વીસરી, રાગડા તાણે. આને તે શું કરવું?

એક વખત ભાભી ચીઢવાય છે. આ શું? કામ ન થાય તો જુદો રહે. અમે શું સદાવ્રત કાઢ્યું છે? કમાવું નહીં, ઘસાવું નહીં. આખા ગામમાં રઝળવું ને તાણોટા પાડી રાગડા ખેંચવા! અમે તે ક્યાં સુધી તારો ભાર ખેંચીએ? આમ ભયંકર અને તીખી નાગરણ ઘણાં વર્ષનો દબાવેલો પિત્તો ઉછાળે છે.

'ભાભીએ મૂરખ કહી મહેણું દીધું' તે નરસૈયો સાંભળે છે. શ્રદ્ધાળુ ઝીણી મહેતીને પોસ આંસુએ રડતાં તે જુએ છે.

નરસૈયો શું બોલે? એ તો પોતાની મૂર્ખાઈના ભાનથી કચરાઈ ગયો છે. એનું જે કૈં ડહાપણ હતું તે તો એના

મનમાં, પણ એની આ જાજરમાન ભાભી આગળ તેની શી કીંમત? ભાભીનાં મહેણાં હૈયામાં સોંસરાં વાગે છે.

મર્મ વચન કહ્યાં મુજને ભાભીએ, મારા મનમાં રહ્યાં વલુંધી રે,
ભાભીએ મૂરખ કહી મહેણું દીધું, તે વચન વાગ્યું.

અને એનો ઘા ક્યાં સુધી રુઝાયો નહીં.

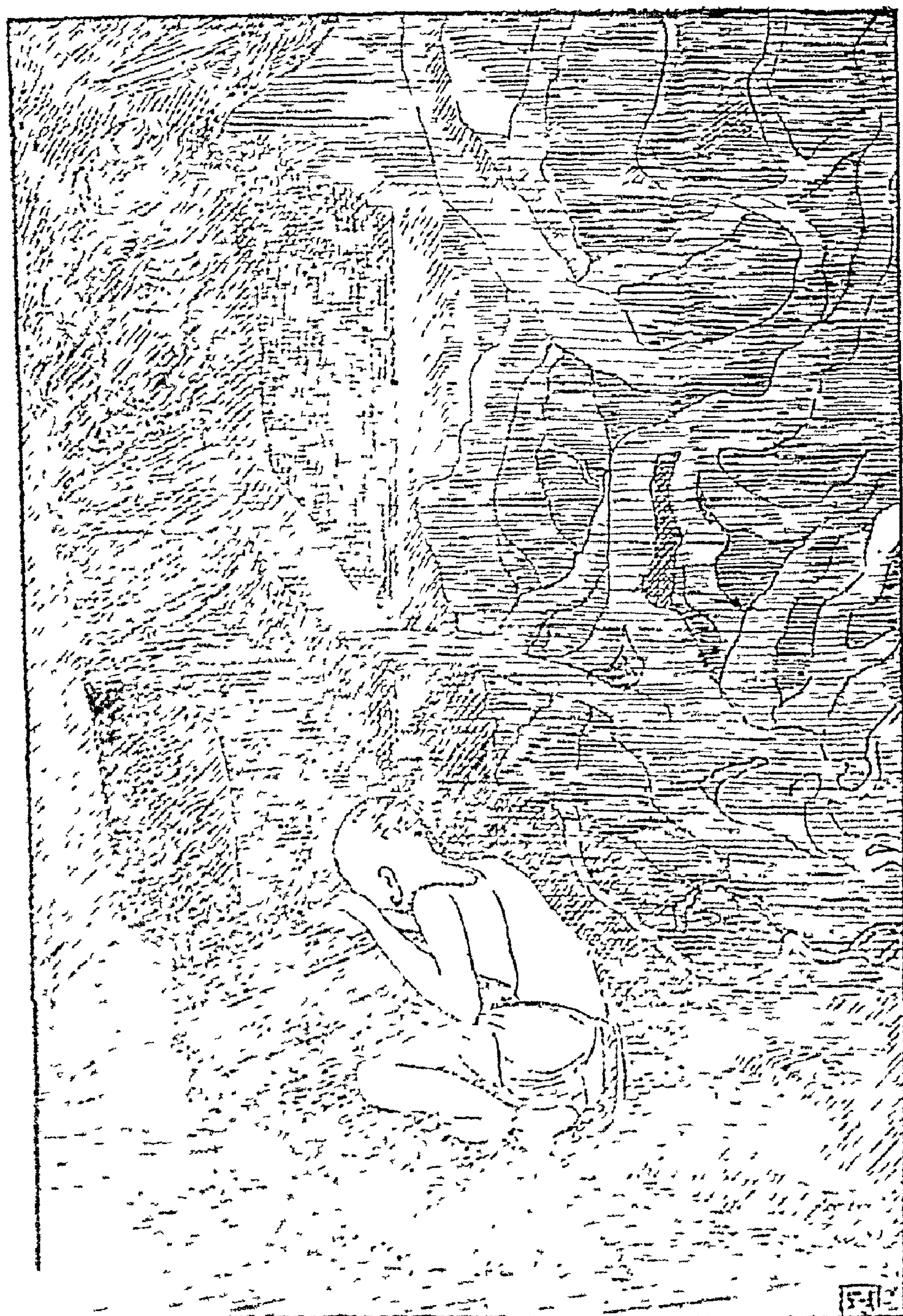
તરત તે ઘરની બહાર ચાલી જાય છે. હવે આ મહેણાં સંભળાતાં નથી. પણ શું કરવું ને ક્યાં જવું? ગામમાં કોઈ એક એવું નથી કે એને મદદ કરે, અને કમાવાની તો શક્તિ નથી. એનો જીવ મુંઝાઈ જાય છે. પણ એક વાત તો ચોક્કસ. એ ભાભીના ઘરમાં હવે રહેવું નથી. પણ ક્યાં જવું? માણેકને ક્યાં લઈ જઈ નાંખવી?

૪

ગુંગળાતો તે ગામબહાર નીકળે છે. તે કેટલું ચાલ્યો તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નથી. આખરે પગ થાકી જાય છે. તે એક ઝાડ નીચે બેસે છે અને માથે હાથ દઈ રડે છે. કોઈનો આશરો નથી એ ખ્યાલે તેની છાતી રુંધાઈ રહે છે. એના મહાદેવજીએ પણ એને છોડયો....ધ્રુસકાં પર ધ્રુસકાં તે ખાય છે. રોજ શિવની પૂજા કરી, સોમવારે સોમવારે રુદ્રી કરી, શ્રાવણ મહિનામાં બીલીપત્ર ચઢાવ્યાં, અને છતાં ભીડભંજન ભોળાનાથ સામું પણ જોતા નથી?

એને શંકર જોડે ખુબ વઢવું છે. આટલાં વર્ષ ભક્તિ , અને અત્યારે આમ મને નોધારો છોડો છો? એ થાકીને

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

ઉંચું જુએ છે. થોડે દૂર એક જીર્ણ મંદિર છે તેના પર તેની નજર પડે છે. એનું અકળામણ વધે છે. ભોળાનાથ જોડે વઢ્યા વિના આરો નથી. તે ઉઠીને મંદિરમાં જાય છે.

તે નાનકડા, ભાગલા મંદિરમાં જાય છે. ત્યાં એક અપૂજ શિવલિંગ પડયું છે. આ જ એનો દેવ, એનો માવિતર અને એનો તારણહાર મને ભુલી ગયો છે. 'મને ભુલી ગયા મારા ભોળાનાથ ?'

તે કપડાં કાઢે છે. પાસેના કુંડમાં સ્નાન કરે છે. બીલી લાવી શંકર પર નાંખે છે અને લિંગ આગળ માથું મુકી છાતીફાટ રડે છે. દયા નથી આવતી દિનાનાથ ? જન્મ ધરી તારી ભક્તિ વિના મેં કશું કર્યું નથી, અને હવે હુ કયાં જાઉં ? ભાભીએ કઠણ વચન કહ્યાં તે નથી સહેવાતાં મને તારા શીવાય બીજો આશરો નથી. તારા નામ શીવાય બીજી ગમ નથી. તું હાથ નહીં ઝાલે ત્યારે કોણ ઝાલશે ! આમ આક્રંદ કરતાં, તેની ઉની અશ્રુધારાઓથી ભાવભીની રુદ્રી કરી રહે છે.

એક અપૂજ શિવલિંગનું, વનમાંહે જઈ પૂજન કીધું-

તે પાછળથી નોંધે છે.

આ છોકરાને મન આ પથ્થરનું લિંગ નથી, હાજર હજુર કૈલાસનાથ છે. સૂર્યાસ્ત થઈ જાય છે પણ નરસૈયા આંક્રંદ સમાતું નથી. તે શંકરને વિનવે છે, મહેણાં મા છે, ગાળ દે છે. પાર્વતીનો પક્ષ કરી શંકરની

ઉંચું જુએ છે. થોડે દૂર એક જીર્ણ મંદિર છે તેના પર તેની નજર પડે છે. એનું અકળામણ વધે છે. ભોળાનાથ જોડે વઢ્યા વિના આરો નથી. તે ઉઠીને મંદિરમાં જાય છે.

તે નાનકડા, ભાગલા મંદિરમાં જાય છે. ત્યાં એક અપૂજ શિવલિંગ પડ્યું છે. આ જ એનો દેવ, એનો માવિતર અને એનો તારણહાર મને ભુલી ગયો છે. 'મને ભુલી ગયા મારા ભોળાનાથ?'

તે કપડાં કાઢે છે. પાસેના કુંડમાં સ્નાન કરે છે. બીલી લાવી શંકર પર નાંખે છે અને લિંગ આગળ માથું મુકી છાતીફાટ રડે છે. દયા નથી આવતી દિનાનાથ? જન્મ ધરી તારી ભક્તિ વિના મેં કશું કર્યું નથી, અને હવે હું ક્યાં જાઉં? ભાભીએ કઠણ વચન કહ્યાં તે નથી સહેવાતાં. મને તારા શીવાય બીજો આશરો નથી. તારા નામ શીવાર બીજી ગમ નથી. તું હાથ નહીં ઝાલે ત્યારે કોણ ઝાલશે આમ આક્રંદ કરતાં, તેની ઉની અશ્રુધારાઓથી તે શંકર ભાવભીની રુદ્રી કરી રહે છે.

એક અપૂજ શિવલિંગનું, વનમાંહે જઈ પૂજન કીધું-

તે પાછળથી નોંધે છે.

આ છોકરાને મન આ પથ્થરનું લિંગ નથી, હાજર હજુર કૈલાસનાથ છે. સૂર્યાસ્ત થઈ જાય છે પણ નરસૈયા આક્રંદ સમાતું નથી. તે શંકરને વિનવે છે, મહેણાં છે, ગાળ દે છે. પાર્વતીનો પક્ષ કરી શંકરની

છે. તે પોતાનો સંકલ્પ જાહેર કરે છે. પ્રસન્ન થાઓ નહીં તો ભુખ્યો ને તરસ્યો અહીંઆં મરીશ. મહાદેવજી ! આ બ્રહ્મહત્યા તમારે માથે.

રાત પડે છે, પણ નરસૈયાની વિનવણી અટકતી નથી. બીહામણી રાતની એને પરવા નથી. રાતે, જંગલનાં જાનવર આ મંદિરમાં સુઈ રહેવા આવે છે. તે આ કલ્પાંત કરતા માનવીથી ડરી ચાલી જાય છે. અંધારી રાતની ભયજનક શૂન્યતા એનાં ધ્રુસ્કાં અને આક્રંદથી ભેદાઈ રહે છે.

ઉગતા સૂર્યનાં કિરણો આ મંદિરનો અંધકાર ભેદતાં આવે છે ત્યારે પણ આ બ્રાહ્મણનો છોકરો, તેજ સ્થિતિમાં પિંડિ આગળ માથું ટેકવી, ધ્રુસ્કાં ખાતો પડયો છે. ઉગેલો સૂર્ય અસ્તાચલે જાય છે પણ નથી ત્યાંથી એ ખસતો અને નથી એનાં આંસુઓની ધારા અટકતી. ભુખ લાગી છે ખરી, પણ તે એકજ નિશ્ચય કરી બેઠો છે : મારો પ્રભુ રીઝે નહીં તો મારે ખાવું નથી.

દિવસ ગયો અને રાત આવે છે. રાત ગઈ અને દિવસ આવે છે. પણ નરસૈયો તો ત્યાંનો ત્યાંજ કલ્પાંત કરી રહે છે. થાકનાં માર્યાં તેનાં આંસુ સુકાય છે અને ભુખની મારી તેની કાય સુકાય છે. થોડી થોડી વારે તે ઘેનમાં આવી જાય છે અને પાછો આરાધના આરંભે છે.

સૂર્ય ઉગે છે, ને આથમે છે. પક્ષીઓ કલ્લોલ કરે અને સુઈ જાય છે. જગત જાગે છે અને ઉંઘે છે. પણ

નરસૈયો તો ત્યાંનોત્યાંજ પડી રહે છે, શ્રદ્ધામાં અને સંકલ્પમાં અવિચલ. આમ સાત દહાડા ચાલી જાય છે.

એક સાધુ આવે છે, અને મંદિરમાં આવતાં એક બ્રાહ્મણ યુવક પિંડિને વળગી, બેભાન દશામાં લવતો તેની નજરે પડે છે. સાધુ તેને પાણી છાંટી જાગ્રત કરે છે. "બેટા!"

નરસૈયો ભાનમાં આવે છે, આંખો ઉઘાડે છે, અને જટાધારીને ત્યાં બેઠેલા જુએ છે. હર્ષઘેલો તે તેને પગે વળગે છે. "મારો ભોળાનાથ આવ્યો! આવ્યો મારો શંભુ!" નરસૈયો પગે પડી રહે છે.

જટાધારી મમતાથી હસી તેને ભેટે છે, તેની વાત સાંભળે છે, ને તેને આશ્વાસન આપે છે. આટલાં વર્ષોની શિવભક્તિ, સાત દિવસની તપશ્ચર્યાથી તીવ્ર બની, તેને ઘેલો બનાવી મુકે છે.

શિવજી આગળ જઈ એક મનોરથ, સ્તુત્ય કીધી દિવસ સાત સુધી.

... ...

હરજીએ ધરી, દીન જાણી કરી, પ્રગટ દરશન દીધું શૂલપાણિ.
તારી ભક્તિ ઉપર હુંજ પ્રસન્ન થયો, માગ રે માગ મુખે વદત વાણી.

પણ એ શું બોલી શકે?

ગદ્‌ગદ કંઠે હું બોલી શકું નહી, મસ્તક કર ધર્યો મુગ્ધ જાણી.

એના પ્રભુ સદેહે આવ્યા એટલે એના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

અચેત ચેતન થયો, ભવતણો અઘ ગયો, સ્તુતિ ઉઠી માહરી

જેને નરસૈંયો શ્રીકૃષ્ણ માને છે તે આટલેથી કૈં અટકે ?

.... મુજને દ્વારકાં માંહે રાખ્યો,
અંતરપુરમાં મુજને તેડી ગયા, વૈભવ કૃષ્ણનો સર્વ દાખ્યો;

નરસૈંયો ઘેલો તો છે, અને તેમાં આ અનુભવથી એની ઘેલછા વધી પડે છે. એ તો ત્યાં હરિહરના ચરણકમલોમાંજ રહે છે ને આનંદ કરે છે. એટલામાં,

શરદ પુનમ તણો દિવસ તહાં આવીઓ, રાસ મરયાદનો વેણુ વાય્યો.

રાસલીલાનો પ્રારંભ થાય છે.

રુકમણી આદિ સહુ નારી ટોળે મળી—

નરસૈંયાને બીજું શું જોઈએ ? રાસધારીઓમાં ગોપી થતાં તો તેને પહેલેથી સરસ આવડે છે.

નરસહીએ તહાં તાલ સાય્યો.

તે પણ સ્ત્રીવેશ ધારે છે.

પુરુષ પુરુષારથ લીન થયું માહરું,
સખી રુપે થયો ગતિ ગાવા,
દેહ દિશા સૌ ટળી, ગોપીમાં ગયો મળી,
દુતિ થયો માનિનીને મનાવા.

અને તે અનુભવમાં રસબસ થઈ જાય છે.

હું મુખે લાગું ગાન કરવા, પ્રસન્ન થયા ગોપાળ.
... ...

રાસ કરનારાઓ પણ આવો રસિક ને શ્રદ્ધાઘેલો ભકત જોઈ ખુશખુશ થઈ જાય છે, અને એને એક બક્ષીસ આપે છે:

પ્રેમે પીતાંબર આપીયું શ્રી હરિ, રીઝીયા કૃષ્ણજી તાલ વાહાતાં.

રાસ સવાર સુધી ચાલે છે. નરસૈયાએ હદ્દ કરી છે. થોડીવાર તો તે મશાલ ધરે છે—

દીવી તે મ્હારે હાથ દીધી, કહે નરસૈયો આ નિધ જોઈ.

નરસૈયો એવો રસમગ્ન થઈ જાય છે કે એને હાથે ઝાળ લાગે છે તેનું પણ ભાન રહેતું નથી.

આખરે અરુણઉદે શંખનાદ કીધો,—

અને ખુશ થએલાં રુકમિણી એને હાર પણ આપે છે.

ધન્ય તું ધન્ય તું એમ કહે શ્રી કૃષ્ણજી,
નરસિંહ ભગત મુજ તોલ જાણ્યો.

રાસલીલા પુરી થાય છે અને નરસૈયાને અણમોલો અનુભવ થાય છે. એનું આખું જીવન આ અનુભવનો પ્રચંડ પડછાયો બની રહે છે. તે પલે તો એનાં ગાંડપણમાં જરાય કૈં ઓછું રહેતું નથી.

ધન્ય એ ગોપી ને ધન્ય એ લીલા, ધન્ય એ રાસમાં રમાડે રે;
ગોપીશ્વરની કૃપા થકી રે, નરસૈયો તાળ વગાડે રે.

મહિના સુધી એ દ્વારિકામાં રહે છે ને આ રાસ રમનારાંઓમાં મહાલે છે. આખરે ‘માસ વીતી ગયો’ અને એ ‘ચંચલ થયો ઘરભણી ચાલવા.’ એ શીશ નામી પ્રાર્થના કરે છે:

જે રસ અનુભવ્યો, ગાઉં તે નિત નવો,
પ્રગટ ભૂતળ કરું અંતરજામી.

શ્રીહરિ ખુશ થઈ જાય છે—

ધન્ય તું નરસૈયા ભક્ત મારો.

અને,

રસગુપ્ત બ્રહ્માદિક નવ લહે પ્રગટ ગાજે તું હુંને વચન દીધું.

પછી તો ઘણાં એને સ્નેહવચન કહે છે. રુકમિણીને પણ તે મળી લે છે ને આખરે—

શીશ નમાવીને ત્યાં થકી નીસર્યો, પૂરણ બ્રહ્મશું પ્રીત સાધી.

૬

ઘેર જુનાગઢમાં બધાં આશા મુકીને બેઠાં છે. ભાભી કડવા બોલો માટે પસ્તાવો કરે છે. માણેક મહેતી તો રડતાં, કકળતાં પીએર જાય છે. ભાઈ પોતાની સ્ત્રીને રોજ ડામે છે: તેં જ મારા ગરીબ બીચારા નરસૈયાને હડધુત કરી કાઢી મેલ્યો.

એક સાંજે ભાભી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં કામ કરે છે. તો ગાંડીયો, પણ ઘરમાં હતો ત્યારે વસ્તી તો હતી. ભગવાન....ને શેરીમાંથી કરતાલનો અવાજ આવે છે. નરસૈયાનો પરિચિત અવાજ ગાજે છે :

વાલા રે વાંસલી વાઈ રે, મધુરું ગાયે કહાન.
વાલા રે માંહે માંહે જે, માનની રાખે રંગ;
ઘુણણણણણણ ઉપાંગ વાજે, તાલ નિશાન મૃદંગ.

શેરીનાં બધાં ઓટલે જોવા નીકળે છે. પેલો ગાંડીયો ખોવાયો હતો તે આવ્યો કે શું? ભાભી પણ કામ છોડી બહાર આવે છે. એજ નરસૈયો, પણ હતો તે તો નહી જ. એના મુખ પર તેજ છે. એની આંખોમાં ઘેન છે. એના પગ ને હાથના લહેકામાં શરમ નથી. એના રાગમાં તલસાટ છે. અરે, આ તો હતો તેનાથીએ ભુંડો થઈ આવે છે!....

હાં હાં રે વિછીઆ ઠમકે રે, કાને ઝબુકે ઝાળ;
એક એકને દે આલિંગન, ચાલે મધુરી ચાલ.
હાંહા રે વાંસલી વાગે રે.

શેરીની નાગરણો ઠીસીયાડી કરતી, ભેગી મળી હસવા માંડે છે. ભાભી આ ઠઠ્ઠા જોઈ ખીસીયાણી પડે છે. પણ નરસૈયો તો ચલાવ્યે રાખે છે—

હાં હાં રે વૃંદાવન રાસ રચ્યો, ગોપી ઘૂમે મરકલાંવાળી.

બધીઓ ખુબ હસે છે; અને ભાભી એને ઘરમાં લઈ જઈ બારણાં બંધ કરે છે.

"દિઅરજી! ક્યાં ગયા હતા? હું તો મોઈ ફીકર કરતી હતી. મેં ક્યાં તમને મહેણાં માર્યાં?"

નરસૈયો જવાબ દે છે:

ધન્ય ભાભી તમે ધન્ય માતા પિતા,
કષ્ટ જાણી મને દયા રે કીધી:
તમારી કૃપા થકી હરિહર ભેટીયા,
કૃષ્ણજીએ મારી સાર કીધી.

ભાઈ આવે છે ને ખુશ થઈ જાય છે. તે પત્નીને ઠપકો આપે છે. તેને પણ એજ જવાબ મળે છે.

ભાભીએ ભાગ્ય ઉદે કર્યો,
મને કહ્યાં તે કઠણ વચંન;
ત્યારે નરસૈયો નિરભય થયો,
પામ્યો તે જગજીવન.

તે અનુભવ વર્ણવે છે ને જુદું ઘર માંડવાનો નિશ્ચય જણાવે છે. ભાઈ ભાભી રકઝક કરે છે પણ તેનો સંકલ્પ ફરતો નથી. હવે એને પ્રભુની ઓથ છે એટલે કોઈનું દાસત્વ જોઈતું નથી. ભાભીનું વચન વાગ્યું હતું તેનો ઘા હજી રુઝાયો નથી. તે 'ગૃહસ્થના ધર્મનો મર્મ આણે છે'. સ્તુતિ કરી શ્રીહરિ સમરે છે ને આખરે જુદો રહે છે—

મંદિર લીધું જહાં નાત છે નાગરી,
સુખદુઃખ કરમના ભોગ જાણી.

પ્રકરણ બીજું

દીવેટીઆ

નવા ઘરમાં નરસૈયો ને માણેક મહેતી રહેવા જાય છે. ત્યાં રોજ એને એકજ ધંધો છે—

લક્ષ્મીનાથની નિત્ય સેવા કરે.

... ...

હરિગુણ ગાય, ન મળે ખાવા તાંહાં, હરિની ઇચ્છાનો સંતોષ લાવી;
કરમચા ભોગ દેહે ભોગવે છુટકો, નીપજે સરવથા હોય ભાવી.

ઇશ્વર મળ્યા છે એટલે ઇશ્વરપ્રણિધાન એને સરલ થઈ ગયું છે. સદ્ભાગ્યે સહધર્મચારિણી પણ સારી છે.

ઘેર દારા એક સુંદર સાધવી,
હરિ અંશ તો એને અધિક વાહાલો;
નહીં કાંઈ વેગ વિચાર મનમાં ધરે,
ન લહે પરપંચ સીનો ચાળો.

હવે જીવનમાં ખામી નથી. માત્ર,

સાચું સુપન મેંહેં દ્રષ્ટ દીઠું, ને જે નરસહીયાંને મન લાગ્યું મીઠું—

તે ગાવાનું રહ્યું છે.

૨

નરસૈયો દ્વારકામાં આપેલું વચન પાળે છે. એ રાસનું વર્ણન કરવા માંડે છે. તે રાતે, અને આખા જીવનમાં, લટકાળી સ્ત્રીઓના હાવભાવ જોએલા તે બધા તેની નજર આગળ રમ્યા કરે છે; અને એ બધાને તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવા માંડે છે.

નરસૈયાને કવિ તરીકે કૈં શિક્ષણ મળ્યું નથી. એને કાવ્યપદ્ધતિની ઝાઝી ખબર નથી. એને ઝમકતા શબ્દો પ્રિય છે. એને માત્ર લોકગીતનાં જોડકણાં યાદ છે, ગરબી ને પદો થોકબંધ આવડે છે. એના સમયમાં પ્રચલિત રાસકો અને ફાગુઓ એને મોઢે છે. અને 'ભાગવત' તેમજ 'ગીત-ગોવિંદ'ની ટુંકોનો તેને પરિચય છે. એ રાસ વર્ણવવા માંડે છે, કાવ્ય લખવા બેસતો નથી. એક ચિત્ર આવે છે તેવું પદ બનાવે છે, ને લલકારે છે. બીજું આવે છે ત્યારે બીજું લલકારે છે. તેના તે શબ્દો આવ્યા જાય તેની એને ચિંતા નથી. તેના તે ભાવ આવે તોય શું ? એને ક્યાં કોઈ ને રીઝવવાની પરવા છે ?

નરસૈયાના હૃદયમાં વિલાસની અદ્‌ભુત લાલસા ભરી છે. એણે વિલાસ અનુભવ્યો નથી પણ તેની કલ્પના તેનાથી હમેશાં મુગ્ધ છે. ગરીબાઈમાં, તુચ્છકારાયલા જીવનમાં, ગરીબ બીચારી માણેક મહેતીની સોડમાં, એની તૃષા અણછીપી રહી છે. એ આજે જે પદો રચે છે તે દ્વારા રુષ્ટપુષ્ટ, સ્થૂળદેહી વિલાસની આકાંક્ષા બહાર નીકળે છે. એ વિલાસથી પર એવા

સૂક્ષ્મ ભાવો એણે અનુભવ્યા નથી એટલે તે એને સુઝતા નથી. દેહના ભોગમાં એનો તલસાટ પચ્યો રહે છે; તેનાથી ઉંચે તે ઉડી શકતો નથી.

કવિની કલ્પનાથી તે રાતનું દૃશ્ય ખડું કરવા જાય છે. નરસૈયો ઉભો છે ને એનો સ્વામી વૃંદાવનમાં વેણું વજાડી ગોપીને વિહ્વલ કરે છે.

મધ્યરાત્રીએ મધુરી રે, વહાલજીએ વાંસલડી વાહી રે;
કામિની કામઘેલી થઈને સૌ વૃંદાવન ધાઈ રે.

બધી ગોપીઓ આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે.

મંદિર માંહે મેં ન રહેવાય, કેમ કરી જોવા જાઉં રે;
હું વેંધાણી મધુર નાદે, અનંગ ઉલટ્યો અંગે રે.

એમણે—

સાસુ નણંદની લાજ તજીને, ભૂષણ અંગે સજ્યાં રે.

અને

વર આપ્યો તે વચન પાળવા

... ...

જુવતીનાં જૂથ મળીને, ચાલી સાહેર નદી પૂર રે.

એક આવે છે અન્ન મુકીને, નાદની મોહી. એક રોતાં બાલ મેલે છે. એક અંજન કરતી ચાલી આવે છે.

એક અવળાં તે અંબર પહેરીયાં ને નેપુરીયાં ઘાલ્યાં કાન.

એકે કુંડળ પહેર્યાં છે પાયે. એક—

સેંથે કાજલ નયને સિંદૂર, એવા વિપ્રીત વેશે ધાઈ.

એક—

કાનજી કાનજી કરતી હીંડે.

એક કહે :

લઈ ચાલો મને વૃંદાવનમાં, મદન મૂરત રુડી દીઠી રે;
પીતાંબરનો કાછ કચ્છી, અમૃતપેં અતિ મીઠી રે.

વળી કેટલીક બોલવા લાગે છે :

ઝાકમઝોળ કરી, ઝાકમઝોળ કરી રે,
વહાલો વશ કરશું રે.
અનેક હાવભાવ કરીને હળવે ઉરપે ધરશું રે.

બીજી કહે છે :

ચાલો સહીયર સામટી આપણ સુંદિર વરને જોઈએ રે;
એકલડા એકાંતે મળીને કાંઈક કહાનને કહીએ રે.

... ...

વૃંદાવનમાં વહાલા સાથે, રંગભરી રેણી રમીએ રે;
અધર સુધારસ પાન કરીને, વહાલો ઉરપર ધરીએ રે.

નરસૈયો જોઈ રહે છે. ગોપીઓના તલસાટનું એકજ લક્ષણ એને નજરે ચઢે છે—'વહાલો ઉરપર ધરીએ રે.'

અજવાળી રાતે ગોપી પગલાંઓ ખોળે છે—

જેમ દહાડે ધોળે રે.

... ...

ગોપી આવી રે આવી રે, વહાલાનું મુખ જોવા;
અદ્દભૂત ખેલ રચ્યો પુરુષોતમ, માનનીનાં મન મોહવા.

ગોપીઓ સન્મુખ જઈ ઉભી રહે છે; ને,

નયણે નીરખ્યા નાથ;
તન મન ધન સહુ સોંપીઆ અને હરિશું જોડ્યા હાથ.

અને કહેવા લાગે છે :

અમને રાસ રમાડ વહાલા,
મધુરો બંસ વજાડ વહાલા;
થૈ થૈ નાચ નચાડ વહાલા,
વૈકુંઠથી વૃંદાવન રુડું, તે અમને દેખાડ વહાલા.

શ્રીકૃષ્ણ કૈં કાચા છે? તે તો બિચારા નિર્દોષ!

શાને કાજે સહુ મળી આવ્યાં, શું છે તમારું કામ રે,
પતિવ્રતાનો નહીં રે ધરમ, એ ગોપી જાઓ તમારે ધામ રે.

મોહનનાં વચન સૂણીને બાળાઓ નીચું જુએ છે, મુખમાં આંગળી ઘાલે છે ને વિમાસે છે: વનમાળી આ શું કહે છે? આખરે તે કહે છે :

ભૂદર અમને નહીં ભજો તો, તજશું દેહ અમારી રે.

વળી,

શા માટે શામળીયા વહાલા, સાન કરીને તેડી રે;
વ્યાકુળ થઈ વનિતા સહુ અંગે, વેણ વજાડી રુડી રે.

... ...

વચન વિચારીને બોલો પ્રભુજી, અમો અબળા બળ થોડું રે.

પછી કૃષ્ણ પલળે છે.

વૃંદાવન રળીઆમણું છે ને વળી શરદ પુનમની રાત.

કામની સર્વ ટોળે મળી અને રાસ માંડે છે. પાસે માધવ રસે છે. બધીઓ કોકિલ કંઠે સ્વર કરે છે ને ગોવિંદના ગુણ ગાય છે. ચંદ્ર સ્થિર થઈ રહે છે.

કામનીઓ કાછ વાળે છે. સકળ શણગાર સોહે છે. હૈયાના હાર લહેકે છે, ને ઝાંઝરના ઝમકાર થાય છે. ગોરી ને શામળી નાર, કુંડલાકાર કરી, મોરારિને મધ્યે આણે છે. અને ત્રિભુવનપતિ ચરણે ચાલતાં, ઠુમઠુમકાર થઈ રહે છે.

માનની મોહનને મધ્યે રાખે છે, ને કંઠે પરસ્પર બાહુલડીઓ રાખે છે. નેપૂરની ધુન વાગે છે. એક આલાપતી આવે છે. એક રંગે નાચે છે. એક મધુર સ્વરે ગાઈને રંગે તાલ આપે છે.

એક ભામિની આલિંગન લઈ ને ભાવથી ભીડે છે. કોઈ મરકલડાં કરીને કૃષ્ણને ભલા ભાવથી જગાવે છે. બધીઓ થૈ થૈ કરે છે ને ઉરના હાર હુલાવે છે. અને શ્યામાઓ અને શ્યામને વદને શ્રમજલ સોહાવે છે.

કામી કૃષ્ણ ત્યાં સંચરે છે. મંડલ માંહે મલપીને વાંસલી વાય છે, અને રસાળ પ્રેમ વાધે છે.

તાલી દેતાં તારુણી, ઝાંઝરનો ઝમકાર;
કટિ કિંકણી રણઝણે, ઘુઘરીના ઘમકાર.

રંગે મહારસ વાધે છે. મન્મથ માન મુકાવે છે અને રમણને રસાળ કરે છે. ગોપી ગોપાળ નાચે છે અને નેહઝડી લાગી રહે છે. પ્રેમદા–પિયુનાં અંગ મળે છે ને બંને

રસપાન કરે છે. ચતુરા ચંપકવેલનો હાર ગુંથે છે ને મરકલો કરી—

નેણે નેણ મીલાવીને અરપે કુસુમના હાર રે

... ...

શરદ સોહામણો ચાંદલો રે ને સોહામણી નાર રે;
કેલી કરતાં કૃષ્ણ શું કરે થૈથૈકાર રે.

સુરનર જય જય કરે છે. અપાર કુસુમ વરસે છે. બ્રહ્મા ને શારદા આદિ દેવો રંગ જુએ છે. નાદ વાજી રહે છે. સાથે મૃદંગ પણ તાલ આપે છે. મુનિજન મનમાં વિમાસે છે કે-

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણ અવતાર.........
મયંક મોયો ને થકી રહ્યો ખટ માસ.

અને—

નરસૈંયો ત્યાં દીવી ધરી રહ્યો, કરે હરિનું ગાન.

૩

નરસૈયાને આટલું યાદ છે અને આટલુંજ કહેવાનું છે. પણ એને સપ્રમાણતા કે શિષ્ટતા સાથે કયાં લેવાદેવા છે? એને કયાં કવિ તરીકે કીર્તિ મેળવવી છે? એ દીનભકતને માત્ર ગોવિંદના ગુણ ગાયા કરવા છે, એટલે ફરી ફરીથી તેની તે વાત તે ને તે શબ્દોમાં કે એવા બીજા શબ્દોમાં, સંકુચિત કલ્પનાથી અને ગણ્યાગાંઠયા ભાવોથી, કહ્યેજ રાખે છે. વળી તે રોજ કીર્તન કરે છે, એટલે નવાં નવાં પદોથી સમૃદ્ધિ વધારવી પડે છે.

ગોપીઓ કેમ આવે છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણ જોડે કેમ છે તેની ચિત્રપરંપરા તેની કલ્પના ચીતરે છે—

ઝાંઝરને ઝમકે રે, ગોપી ગજગમની ચાલે;
માન ઘણું મનમાં ધરીને રે, જઈ સૈયર શું મહાલે.

પછી રુમઝુમ કરતી ગોપીઓ આવે છે તેનું ચિત્ર ચીતરવા નરસૈયો બેસે છે :

ઝાંઝરીયાં ઝમકાર કરે, રવીછંદા વાજે રે;
બાહોડીયાં કેવળ કંકણુ, બોલંતા નાદે રે.

વળી,

ઝાંઝરનો ઝમકાર મનોહર, રંગ જામ્યો મહાજમ રયણી રે;
ત્રિકમને તાલી દે તારુણી, ચતુર ચપળ મૃગનયણી રે.

પછી તે દરેકને છુટીછુટી વર્ણવે છે.

ઝાંઝરી ઝમકે છે ને—

શામા શણગટડો વાળે રે;
મરકલડે શું માન ધરીને, નારી નાથ નીહાળે રે.

... ...

વિવિધ વિલાસ કરંતી કામા, કંઠે બાહુલડી વાળી રે.

વળી ઝાંઝરિયાં ઝમકે છે. ગોપી લટકતી બાહુલડી હલાવે છે. શામા સાન કરીને શણગટડો સંકોરે છે. વહાલા સાથે વાત કરીને, લટકે તાળી દે છે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે ને ચુડી ખળકે છે, અને ‘પીન પયોધર ઉર પર રાખી અધર અમૃતરસ’ પીએ છે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે. એક સામળીઆ સંગે તાળી છે ને કહે છે :

મેં વહાલાને સરવસ સોંપ્યું, અવર ન જાણું કાંઈ રે.

વળી ઝાંઝરીયાં ઝમકે છે. ને—

વહાલા કેરું વદન નીહાળી, નારી નેણ નચાવે રે.

વળી ઝાંઝર ઝમકે છે. ને—

રાખલડી ઝળકતી દીસે, ગોફલણે ઘુઘરી ઘમકે રે;
ભણે નરસૈયો નળવટ ટીળી કાને ઝાલ ઝણુકે રે.

એમ વારાફરતી ઝાંઝર ઝમકે છે ને ગોપીઓ આવે છે. પણ એની કલ્પના ઠમકામાં, હસવામાં, તાળી દેવામાં, શણગટડો સંકોરવામાં, મરકલડાં કરવામાં અને ઉર પર ધરવામાંજ સમાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈ કોઈમાં થોડોક થોડોક ફેર દેખાય છે. એક ગોરી ગજગતિએ આવે છે. એકે ચંપાવરણી ચોળી પહેરી છે. એકને 'નાકે અનોપમ મોતી રે.' એક 'બોલંતી ભર નાદે રે.' એક આવી 'તજી રે મન અભિમાન રે.' એક વળી, 'આળસ મોડે, અંગ સંકોરે, ને અંબોડો વાળે રે.' એક 'અભિમાન તજીને આવી રે.' એક—

મુખ અભિમાન ધરે મૃગનેણી, વહાલાને મન ભાવે રે.

વળી એક—

નાનકડી નાર નમતે ચાલે રે

એક—

કેશપાસ કુસુમે અતિ ગુંથ્યો, પુષ્પ ઝરંતી ચાલે રે.

અને કોઈ,

અડપડી ચાલે આંગલડી રે, કુચ ઉપર પાલવ હાલે રે.

... ...
મુખ તંબોલે ભર્યાં અતિ સોહે, કટિ કોમળતા ભાવે રે;
પિતાંબર પહેરીને ચાલે, ઇંદ્રાસન ડોલાવે રે.

ફરી ફરી તેનાં તેજ બાહ્ય લક્ષણો તેનું ધ્યાન ખેંચે છે. સૂક્ષ્મ વર્ણન કે ભાવ કે વ્યક્તિવૈવિધ્ય નરસૈયાની ધ્યાનમાં આવતાંજ નથી.

૪

ભાગવતમાં આપેલા રાસનો અનુવાદ રચતાં રચતાં તે પદો વધારતો જાય છે અને ધીમે ધીમે એમાં રાધાકૃષ્ણનો નવો પ્રસંગ પણ તે લાવી દે છે. એટલામાં એક આવે છે ને તે નરસૈયાનું ધ્યાન ખેંચે છે. તેનું વર્ણન પહેલાં તો તે સામાન્ય રીતે કરે છે. પણ પછી તેની કલ્પના ખીલે છે:

લાડકડી લડસડતી ચાલે, માગ સહુ રે સોહે રે.
... ...
લડસડતી લહેકા કરે રે, મોરલીએ મન હરતી રે:
નયણે નીર વેહ નેહ જણાવે, ચંચળ નયણે જોતી રે.

એ સુંદરી સુકોમલ દીસે છે, પણ 'મેદની ધમકતી' ચાલે છે ને ડગલે ડગલે દેહી નમાવે છે.

લહલકીને લટકે ચાલે, મુખ મધુરું મધુરું બોલે રે;
અનેક સુંદરી સુંદર દીસે, પણ નહિ કોય એને તોલે રે.

એ નિલાંબર ને ચંપાવર્ણી ચોળીમાં શોભતી 'ઘુંઘટડામાં ગર્વ ઘહેલી' ગજગમનીનું વર્ણન નરસૈયો ફરી

આમ રાસમાં કૃષ્ણ પહેલીવાર આકર્ષાય છે. 'પ્રગટી પ્રીત પરસ્પર.'

ક્ષણું એક વહાલો વેણુ વજાડે, ક્ષણું એક મધુરું ગાય રે;
શામા સાથે સ્નેહ ધરીને, બીડે હૃદયામાંહ્ય રે.

રાધાકૃષ્ણને નાચતાં જોઈ નરસૈયો કહે છે :

નાર નાચે સંગ નાથ તે સ્વર ભરે, તાલ મૃદંગ રસવેણું વાજે;
અણસારા કરતી શામળા સન્મુખે, માનની મુખ ઘણો મચ્છર છાજે.

પછી,

નાથ નાચે શીર મુકુટ તે ઝળકતો અબળા આલાપીને મધુર ગાયે.
નેપુર કીંકણી શબ્દ સોહામણા, કર ધરી કામની તાલ વાએ;
... ...
નરસૈયાને મન આનંદ વાધ્યો ઘણો, નિરખતાં નાચતાં જુગલજોડી.

અને—

નાચતાં, નાચતાં નયણે નયણાં મળ્યાં, મદભર્યા નાથને બાથ ભરતાં;
પ્રેમદા પ્રેમસું અધર ચુંબન કરે, પિયુ સંગ પરવર્યાં અબલબાળા.

પછી તો કામની સંગ કૃષ્ણલીલા માંહે ટળવળ્યો ને 'મન્મથે માન મુકાવ્યું.'

નાચતાં નેહજડ લાગી રહી, ગાએ ગોપી ગોવાળ રે.

અને,

પ્રેમદા પીઉને અંગમળી, કરે પ્રેમરસપાન રે.
... ...
મધરાતે મોહનજી મોહ્યા, માનની સાથે રે
નાના ભાત રમે મહારસીયો, હસી હસી બીડે બાથ રે.

પછી શું જોઈએ ?

સાહેલડીને સાન કરીને, વહાલો વૃંદાવન ચાલ્યો રે;
જૂગતાજૂગતું જોડી દીપે ને, વાહલે હાર હૈયાનો ઘાલ્યો રે.

નરસૈંયો હર્ષમાં પોકારે છે :

ધનધન જૂવતી ધન એ જીવનજી, વૃંદાવનમાં મહાલે રે;
ધનધન નરસૈંયો નેણુ સોહાગી, રંગરેલ રસ નિહાળે રે.

ધનધન હરિસંગ વિલસે પ્રેમદા.
... ...
ધનધન ઉરપર મહાલે મુરારિ;
નરસૈંયાંચા સ્વામિપે જાઉં બલીહારી.

પછી,

પરવશ પ્રેમે ભરાણી શામલડી
... ...
શામલિયાની સેજે આવી, ઉલટ અંગ ન માએ રે;
... ...
રીઝવીઆ સેજડીયે શામા, વહાલાને વશ કીધો;

બીજી ગોપીઓ હાંફલીફાંફલી કૃષ્ણ રાધાને શોધવા ફરે છે. એક કહે છે :

આંણી વાટડીએ ગયા વનમાળી રે, બાઈ મારી બેહનડીયાં;
કોણે દીઠડો હોય તો દેખાડો રે, સખી સાહેલડીઆં.

બીજી કહે છે :

આ જોની આ કેનું પગલું, પગલે પદ્મતણે એંધાણ;
પગલાં પાસે બીજું પગલું, તે રે સોહાગણ નૌતમ જાણ.

એમ—

ચાલી ચતુરાં સરવ મળીને, વનમાં ખોળે નંદનો લાલ.

પણ માત્ર એકલી એક સાહેલડી મળી;

ધૂતારાનાં લક્ષણ જોજો, ગયો એકલડી મેલી.

નાથને ન દીઠો એટલે બધી પાછી આવી. પણ,

બાળલીલા કીધી તેવારે, પ્રગટ્યા હળદરવીર.

પછી સર્વ શામા મળી રાસ આરંભે છે. સુરીનર ફરી જે જે કરે છે અને કવિ ઉચ્ચારે છે :

ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમસુધારસ પીધો રે.

૪

પછી તો સામાન્ય રાસ ચાલે છે.

કોણ રસ ઉલટ્યો, તીર જમુના ત્રટે,
વાજાં વાજે બહુ જુથે;
બાંહે કંઠે ધરી, ગાય પ્રેમે કરી,
મેળવતાં નેણ ને માન રાચે.

તાલ મૃદંગ વેણા વંસ વાજે, ઝાંઝરનો ઝમકાર રે.

—અને હર્ષઘેલો ભકત પોતાની પ્રશંસા કરે છે :

દિવટીઓ રે દિવટીઓ, નરસૈંયો હરિનો દિવટીઓ;
પૂર્વ પ્રીત ધરી મન માંહે, તો રસનાએ રસ ભરીઓ.

... ...

મનગમતું ભોગવતાં ભામની કરે નેણના ચાળા રે;
નરસૈયાનું પુરુષપણું રે જાણ્યું ગયું તેણી વેળા રે.

ફરી ફરીથી નરસૈંયો એનું એ ગાય છે.—

થૈઈ થૈઈ કરે, અગણિત અંગના, ગોપીગોપી પ્રત્યે સોહે કહાન;
ઝાંઝર નેપુર કટી તણી કીંકણી, તાલ મૃદંગ રસ એકતાન.

સુરિનર મુનિવર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે; શંકર હસે છે:

ચકિત થયાં ત્યાં વનનાં પક્ષી, નાદ સૂણી શ્રવણે;
ધન નરસૈયો ઊભો નીરખે, સદાશિવ શરણે રે.

અને છેલ્લી વારે નરસૈયો ઉચ્ચારે છે:

ધન્ય ધન્ય વૃંદાવનની શોભા, ધન્ય રે રુડો આસો માસ રે;
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણ તણી જે લીલા, ધન્ય ગોપીયોનો રાસ રે.

... ...

ધન એ ગોપી ને ધન એ લીલા, ધન એ રાસ રમાડે રે;
ગોપીશ્વરની કૃપા થકી રે, નરસૈયો તાલ વજાડે રે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ઘેલી ગોપી

નાનપણથી નરસૈયામાં સ્રૈણનો અંશ તો છે જ. શંકરનું પદ બનાવતાં પણ એણે પાર્વતીની મનોદશા ખીલવી હતી. પણ જ્યારે એણે રાસ જોયો ત્યારે, પલવાર, પોતે સ્ત્રી છે એવો એને ભ્રમ થાય છે:

પુરુષ પુરુષારથ લીન થયું માહરું, સખીરુપે થયો ગીત ગાવા.

પણ એમાં નવાઈ શી? મોટા ભક્તો ગોપીભાવે જ કૃષ્ણ ભજતા એણે સાંભળ્યા છે. ભાગવતમાં પણ ગોપીભાવે જ કૃષ્ણ ભજવાનું કહ્યું છે.

એ રાસનો સ્વાદ તો શંકર જાણે કે જાણે શુક જોગી રે;
કોઈ એક જાણે વ્રજની રે ગોપી, ભણે નરસૈયો ભોગી રે.

એને તો ખાત્રી છે કે એના પર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા છે; કારણ કે એ સખીભાવે એને ભજે છે. રાસમાં પણ એ ફરી ફરી આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે:

ગોપીમાં હું તો નરસૈયો, પ્રેમ સુધારસ પીધો રે.

વળી કહે છે,

નરસૈયાનું પુરુષપણું રે, જાણ્યું ગયું તેણી વેળા રે.

એની આ મનોદશા સ્થિર થવા લાગી. એ પોતાને ગોપી સમજીને પદો ગાય છે.

'ચાતુરી છત્રીશી'માં એ ગાય છે કે 'સખી રુપે નરસૈયો નીરખે' કારણ કે—

ભામનીમાં ભળી ગયો, જેમ સાગરમાં રતન.

'સુરત સંગ્રામ'માં પણ એ વાત એ નથી વીસરતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે પણ એ જ વાત એ પ્રેમથી સ્મરે છે:

જે રસ વ્રજતણી નાર વિલસે સદા, સખીરુપે તે નરસૈયે પીધો.

એટલે રાસ જોઈ આવ્યો ત્યારથી તે મધ્યાવસ્થા બેઠી ત્યાં સુધી પોતે સખીભાવે હરિ સજ્યા એ વાત એના મનમાં ઘર કરી રહે છે.

૨

આ વાત સ્મરણપટમાંથી ન ખસી તેનું પરિણામ એક એ આવે છે કે એની મનોદશા ગોપીની થવા માંડે છે. જ્યારે રાસ યાદ આવે અથવા હૃદયમાં ઊર્મિનો સંચાર થાય કે તે ગોપી બની બેસે છે, અને પ્રેમઘેલી સ્ત્રીની માફક પદો બનાવે છે. એ જ રીતે એ ભક્તિ કરે છે. એ જ પ્રકારે એના ભગવાનનાં એ સ્મરણ કરે છે:

આણી દયા મન ભાવશું વીનવું,
લેય પ્રસાદ કિરતન ગાઈ.

અને કીરતન કરતાં એ નવાં નવાં પ્રેમભક્તિનાં પદો રચે છે અને લટકાં કરી ગાય છે. એના હૃદયમાં ભરાઈ રહેલી કામવાસના કૃષ્ણ પર ઉભરાઈ ઉભરાઈ ઢોળાય છે.

આ દશા બહુ વર્ષ પહોંચે છે, અને ત્યાં સુધી એ પોતે ગોપી બની રહે છે. ગોપી, તે ચૈતન્યના જેવી સૂક્ષ્મ તલસાટભરી નહીં; મીરાંના જેવી માર્દવથી છલ્લોછલ્લ નહીં; પણ, એના જ શબ્દોમાં, 'આહીરડી માતીતાતી' જેવી; સ્થૂલ વિલાસની ભુખી, ઝાઝા સંસ્કાર વિનાની, ધૃષ્ટ ને મર્યાદિત રસિકતાવાળી ગોપી. અને એનાં સંસ્કાર અને ઊર્મિઓ શૃંગારમાલામાં એ પ્રતિબિંબિત કરે છે.

રાસ વર્ણવતાં એને આત્મલક્ષી ઉભરા થઈ આવે છે, અને ગોપી બની તે પોતાના ભાવ દર્શાવે છે:

વાંસલડી વાઈ મારે વહાલે, મંદિરમાં ન રહેવાય રે;
વ્યાકુલ થઈ ને વહાલાને, જોવા શું કરું ઉપાય રે.

પછી જમુનાં જલ ભરવા જાય છે, પણ પાછળ શામળીઓ આવે છે:

શાન કરીને હું સાંચરું ત્યાં, પાતળીયો પાછળઆવે રે.

એ ગોપીને તો એટલું જ જોઈએ છે—

કંઠે વિલાગી કહાનજીને, અધર અમૃતરસ પીધો રે.

અને તે પ્રશંસામુગ્ધ બને છે:

કંદર્પ કોટ સરીખો દીસે, દીસંતો નહાનડીયો રે.

અને પછી આટલી બધીમાં કૈંક સરસ પંક્તિઓમાં તે ચંદ્રને ઉદ્દેશે છે:

દીપકડો લઈશ મા રે ચાંદલિયા, સ્થિર થઈ રહેજે આજ;
વહાલોજી વિલસ્યો હું સાથે, લોપી સઘળી લાજ.
... ...
રખે જ્યોત તું ઝાંખી કરતો, પીઉડે માંડ્યું હાસ્ય.

તે હર્ષથી ઉચ્ચારે છે:

પ્રાણનો પ્રાણ તે, આજ મુજને મળ્યા;

વળી કહે છે:

ધનધન દહાડો આજનો, મને પ્રેમ ઘણો મારા નાથનો.
... ...
નરસૈયાનો સ્વામી અતિ ઉદાર, રંગભર રમણી કરે વિહાર.

થયું. આમને આમ એની ઊર્મિકથનની સારીગમ પૂરી થાય છે.

એને પહેલાં કૃષ્ણ મળ્યા તે યાદ આવે છે.

આણે મારગડે જાતાં, એણે શેરીયે સામું જોયું;

અને જેવારે 'ઘુંઘટ આઘો તાણ્યો તેવારે મન મોહ્યું.' ખરી વાત છે—

જેને જેશુ પ્રીત જ હોયે, તે તે સામું જોયે રે.

પછી તો વાલાજીને કંઠે વળગી, મંદિરમાં તેને લાવે છે:

પ્રેમ ધરી બેસાડીયો મેં, સોવણ પાટ ઢળાવી રે;
વહાલા કેરૂં વદન નીહાળી, ભામલડે હું ચાલી રે.

પછી, આરતી ઉતારી, ગાય દોહીને દૂધ કાઢે છે, ને સરસી સાકર ભેળે છે....

ફરી એ મળ્યા :

જમનાને તીરે રે હરિ સામા મળ્યા રે,
મસ્તક બેલડીયાનો ભાર;
નરસૈયાનો સ્વામી રે, બાઈ મને ત્યાં મળ્યો રે,
વહાલે મારે પ્રેમે લડાવ્યાં લાડ.

પછી શું બન્યું તે એ સખીને કહેવા બેસે છે:

સાંભળ બહેની વાતલડી, મીઠામાં અતિ મીઠી રે;
જુમના પાણી હું ગઈતી, તહાં નંદકુંવરે દીઠી રે.

એ આગળ આવે છે, પગમાં આંટી ઘાલે છે. એ કહે છે :

મારા વાહલા એમ જોર ન આણો, અમો અબલા તમો માટી રે.

અને જવાબમાં,

અધર અમૃતરસ ગ્રહીને દાબી, મારી નવલ પટોલી ફાડી રે.

એ ગોપીભાવે ફરિયાદ કરે છે :

કેમ જાઉં જળ જમુનાં ભરવા, વાંસલડીએ વેંધાણી રે;
કામણગારો નેણ નચાવે, લટકે હું લોભાણી રે.

પણ ફરીયાદ તો માત્ર કહેવાની જ. એનું હૈયું ફુલી આવે છે. ગર્વથી પ્રણયી પોતાનો પ્રેમ પોકારે છે. જેને જાણવું હોય તે ભલે જાણે—

વરિયો, કૃષ્ણવર મેં વરિયો, બીજો તો હું નવ જાણું રે;
સાસરીયામાં સાદ પડાવું, નણદીનો ભે ન આણું રે.

... ...

ગાજે ઢોલ વગાડતી હીંડું, શામળીયા શું થઉં સામું રે.

જેને પ્રેમ સ્પર્શ્યો છે તે કદી મુગું રહી શક્યું છે? તેને તો ગગનમાં પોતાના પ્રણયનો પ્રતિશબ્દ જ સાંભળવો ગમે છે. એની રાત પણ નીરાંતે જતી નથી. સુતામાંથી તો એ ઝબકીને જાગે છે—

જાણે મારા વહાલાજીને કંઠે વિલાગી.

પછી તો નિશ્ચય જ કરે છે:

આંખલડીથી ન કરું અળગો, મારો જીવનપ્રાણ રે;
રુદયા સરસો ભીડી રાખું, શામળિયો સુજાણ રે.

એ જઈને કૃષ્ણને નિમંત્રણ દે છે—

આવની સુંદર શામળા, તારી આંખલડી અણીઆળી રે.

પછી શું કરશે તેનો વિચાર કરે છે:

વાત રસાલી કરતાં મારા, પીઉશું સરવસ સોંપી રે;
રજની રંગભરી રમતાં, મનનું ગમતું કરશું ગોપી રે.

... ...

મ્હારા વહાલાજીને સાથે, મળશું માન નીવારી રે.

એના કોડ સ્ત્રીહૃદયના છે. પછી તો નાનાવિધની એ સમારે છે.

વાટ જોતાં એને કૃષ્ણની આંખનું સ્મરણ થયું:

લોચન એનાં રે, ન તુલે કોઈ આવે.

શું કરવું? એની આંખો એવી છે!

લોચન માંહે કાંય કામણ ભરીયું, તે તો હું નેહશું રે કરીયું રે;
કેમ કરી મંદિર જાઉં મારી સજની, મારું મન એણે હરીયું રે.

૪

પણ હજી કૃષ્ણ આવતા નથી ને પ્રણયઘેલી ગોપી અધીરી થાય છે:

આવો રે અલબેલા વાહલા, મોહન મારા રસીયા રે;
આવડી વારે તમે ક્યાંહાં રે લગાડી, કોને તે મંદિર વસીયા.

એટલામાં તો—

વહાલોજી આંગણીએ આવ્યો, વેણુ ધુમધુમ વહાતો રે.

અને,

આવતો વહાલો દેખીને, ફુલી અંગ ન માઉં રે.

પછી તો મોહન મંદિરમાં વિલસે છે. એણે તેને ભાવે ભોજન કરાવ્યું અને સરવસ સોંપ્યું. 'શામળીયાને જાણું રખે કોય જાણે રે.'

પણ પ્રેમ ઈર્ષ્યાખોર છે. પેલી બીજી સાંભરે છે:

સાચું બોલો શામળિયા વહાલા, કહોને ક્યાં ગયા'તા રે;
... ...
હમણાં હેત ઉતાર્યું હરજી, પેલી નવલ નારશું મન મોહ્યું રે.
તમો વિના અમે તલસિ મરિયે, તોલ તમારૂં જોયું રે.

અદેખાઈ પ્રેમની પરિસીમા છે તેનું ભાન થાય છે. કૃષ્ણ ભલેને ના કહે, પણ પારકી પરના પ્રેમનાં ચિહ્ન એને દેખાય છે.

આજ ઉજાગરા, અંગ આળસ ભર્યાં,
માહરે મંદિરે કેમ આવ્યા;
ભુવન ભૂલ્યા અવર ભામની ભોગિયા,
સાથ સાહેલડી શે ન લાવ્યા.

આ બધી નીશાનીઓ રહી. કહો તો ખરા—

પરમ પુણ્યવતી કોણ તે સુંદરી, તમ સંગતે નાથ રજની જાગી!

એવા પ્રણયીને તો શિક્ષા જ ઘટે:

તમ સાથે નહીં બોલું મહારા વહાલા, પ્રીત જાણી પાતળીયા રે.

પણ કરવું શું?

તસ્કરનો લઈ છેડલો ગ્રહિયે, જુઠડાબોલાને શું કહીએ રે;
ઘણા ઘરનો જે હોયે પરણ્યો, તેહનું મન સ્થિર ન હોય રે.

પણ કહો તો ખરા,

એ તો નવલ નારી કોઈ દીસે રે.

પણ કૃષ્ણ તો નટરાજ. એ તો મુંગા બેસી જાય છે. વાહ! અબોલડા શે લીધા? કોઈ કામણગારીએ કાન ભર્યા કે શું? પણ કૃષ્ણ તો બોલતા જ નથી. હાય હાય!

મારો નાથ ન બોલે બોલ, અબોલા મરીયે રે;
હું કયમ કરી વેઠું વિજોગ, હવે શું કરિયે રે.

કે નહીં. એને રસ્તો સુઝે છે. કૃષ્ણ છેડે અડકે છે.

વાહ!

છેડલો ન તાણુ મારા છાલનો, છેલપણું મેલ મારા વાહાલા;
અમોને આહીરડા નાર પીંઢારી, ને તુંને લોક કહે વ્યભિચારી.

... ...

હા રે તમે વળગો મા વિઠ્ઠલરાય, હમે નહિ તમારાં રે.

કૃષ્ણ હવે તકરાર પતાવવા માંગે છે. વારુ, પાણી તો પાઓ, પાણી !

નહિ પાઉં પાણી રે, જાઓ હરિ નહી પાઉં પાણી;
અમને તો અણગમતાં કીધાં, કીધી કુબ્જા પટરાણી રે.
અમને દેખી હરિ આંખ મીંચો છો, તે શેને રોપ મનમાં આણી;
અણગમતીનું હરિ નામ શીદ લીધું, કીધી મનગમતી રાણી રે.

પણ ગુનેહગાર કબુલ કરતો નથી એટલે ગોપી તેને શિક્ષા દેવા બેસે છે:

પલંગ પાયે તને કુસુમમાળા વડે,
બેહુ કર બાંધ્યો લાજ લોપી;
માહરે મંદિર થકી કોણ મૂકાવશે,
શું કરશે સહુ શોક્ય કોપી.

તું વનમાળી કહાવે, હું કુસુમ વનવેલડી,
નીર નિત સીંચતો કાં આરોપી;
ભમર જાએ ફુલ, ફુલ મકરંદ વશ,
કમળમાં હેત ન રહ્યો રે રોપી.

કૃષ્ણ કૈં ગાંજ્યા જાય એવા છે ?

સાંભળો કામની કૃષ્ણ કામી કહે,
તાહરા મંદિર થકો નહીં જાઉં;
અવર કો નાર નહીં તુજ સારખી,
જેહને ફુલ કરી હું બંધાઉ

માન તું માનની, માન માગી કહું,
નહીં તજું મંદિરમાં બોલ દીધો.

ગોપીને બીજું શું જોઇએ? આખરે કહેવાઈ જાય છે:

રંગ લાગ્યો મને તારો, રંગીલા, રંગ લાગ્યો મને તારો;
જનમોજનમ શામળીઆ વા'લા, સંગ ન છોડું તારો.
... ...
રજની થોડી ને રંગ ઘણેરો, જોબન જાએ.

પછી—

વાત કરતાં વહાલ જણાવી, કર ગ્રહી તાળી દીધી રે;

ને—

ઉરપર લીધો શામળીયો રે, હું માનેતી કીધી રે.

પણ વખત તો ચાલ્યો જાય છે. ગોપી ચંદ્રને ઉદ્બોધી કહે છે:

ખંમખંમ રે ચાંદલા મા કરીશ વહાણલું;
મારા પ્રાણજીવન ઘેર આવ્યા રે.
... ...
હું તને વારું કુકડલા રે, રખે વહાણું પ્રકાશે રે.

સવાર પડી ને ગોપી જાગે છે. બાપ રે!

પ્રાત થયો પ્રાણપતિ, ઇંદુ ગયો આથમી,
કાં રહો બાહુડી કંઠ ઘાલી;
નાથ મુકો બાથમાંથી, મુજને વળગો નહી,
શું કરશો હજુ હાથ ઝાલી.

આ જુવો અરુણ, પુરવ દિશા ઉગિયો,
તેજ તારા તણાં ક્ષીણ દીસે;
શબ્દ સોહામણા, સાવજાં ઓચરે,
વચ્છ ધેનુ ઘણું ઘેર હીસે.

જા રે જા. કૃષ્ણ જવાબ દે છે:

સુણો તમો નારી, અમો બ્રહ્મચારી, અમને તે કોઈ જાણે રે.

નફ્ટને શું કહેવું ?

આખરે સખીભાવ છોડી નરસૈયો સુરતમુદિતા ગોપીનું વર્ણન કરે છે:

હરિસંગમથી હરખી રાધા, નિજ મંદિર ભણી ચાલી રે;
ચરણ સામું જોયે ચતુરા હસીહસી, મુખ પાલવ રહી ઝાલી રે.

એના વિના કેમ રહેવાય ?

વાહલાને વછોડી રે, દિન મારો કેમ જશે રે,
મનમાં મોટી વિમાસણ થાય;
મેં ના રહેવાય, હરિમુખ જોયા વિના રે,
બાઈ મારે એક પલક યુગ જાય.

... ...

ચંદ્ર વિના શી ચાંદની રે, દિવડા વિના શી રાત;
હરજી વિના શી ગોઠડી, મારે જવું સામળીયા સાથ.

... ...

એના વિણ,—હું તો વ્યાકુળી રે—
તેણે દુર્બલ થઈ છે રે દેહ.

જમવાનું પણ ભાવતું નથી:

જમતી વેળા રે, જીવણ મુજને સાંભરે,
ત્યારે મારે કંઠે ના ઉતરે અન્ન;
ત્રિકમજી જોવા રે, હું તો તરફડું રે,
ત્યારે મારું તપીને ઉઠે રે તંન.

ઘેલી મુને કહે છે રે, ઘરમાં ઘરધણી રે,
બાહેર વગાડી કહે છે લોક;
નરસૈયાચા સ્વામી રે, જ્યારે મુજને મળે રે,
ત્યારે ટળે મારા હૈયાનો શોક.

કુંજનો કલ્લોલી રે, કહાનજી કાંહાં ગયો રે;
જેની સંગે રમતાં, રજની જાય.

નરસૈયાની વિરહોર્મિ એની પાસે આ સુંદર પદ ગવડાવે છે. ઘણા આવું અનુભવશે. કોઈક જ એની ભાષામાં આવું ગાઈ જશે.

બીજે દહાડે સુખ કૈં છાનું રહે?

સાંભળ સખી આજની વાતડી, માજમ રાતડી હું રે જાગી;

... ...

દીન જાણી કરી સેજ આવ્યા હરિ, વળતાં વિલસતાં ન્હેહ ભાગે.

સખીનો મીજાજ જાય છે. એને પણ અદેખાઈ થઈ આવે છે:

આવડો શો આસંગો રે, બાઈ તારે શામળિયા સાથે,
કાંઈ એક એને અક્ષતે મેલ્યા, મંત્ર ભણીને માથે રે;

... ...

નાનું સરખું રમકડું કીધું, નાના નાચ નચાવે રે,
નરસૈયાનો સ્વામી નાનકડો, વણતેડયો ઘર આવે રે.

વારુ. ગોપી બીચારી ઘેર આવે છે. કામબાણ ઉર લાગે છે. પાછી રાત પડે છે.

રોતી રોતી રયણી સઘળી જાગી રે.

... ...

ક્ષણ આંગણે ક્ષણ મંદિર માંહે, ટોડલે ઉભી રહું;
માહરા મનની વાતલડી રે, પિયુ વિના કોને કહું રે.

નરસૈયાનો સખીભાવ હદ કરે છે:

ગોપી પણ મદમસ્ત છે. એને પોતાની મસ્તીનું સ્મરણ થાય છે—

હજી ન ધરાયો રંગ તે રમતાં, ચાર પહોર નિશા નિકર નિર્મગતાં;
અધર સુધારસ પીજીપીજી પીધિ રે, કેસરી કામને મેં પુંઠડી ન દીધી રે.

માને કંટાળો આવે છે. આખો દહાડો આ શું માંડ્યું છે? ગોપી રોકડો જવાબ દે છે: મા, મને વારીશ નહી. આડી આંખ કાં દે છે? મને જદુનાથ ભણી જાવા દે. જેમ તેમ કરતી તે સુઈ જાય છે.

સ્વપ્નમાં શામળા સંગ પરણી.

... ...

ચાર વેદ કરી, ચાર ફેરા ફરી, શ્રી હરિએ મારો હાથ ઝાલ્યો.

... ...

થાળ કુમકુમ ભરી, મોડ મસ્તક ધરી,
જશોમતી સાસુને પાય લાગી;
નરસૈયાચા સ્વામીને, સંગ રમતી હતી,
એટલે ઝબકીને હું રે જાગી.

હવે દુઃખનો કાંઠો ક્યાં ? તે ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે યાચના કરી રહે છે :

પરણીને પારકે, હાથ શું ભાળવી, લજ્યા ન આવી રે કંથ તુજને;
અદ્યપી કોટિ અપરાધ હોય શામળા, મ્હેલ મન આંબળા રાખ મુજને.
કર ગ્રહ્યો કાનજી, કોય મુકે નહીં, મન ધરી માવજી મયા રે કીજે;
જેમ જેમ જામનિ જાય રે જાદવા, તેમ તેમ પાતકી મન ન રીઝે.

આખરે તે નીસાસા નાંખી રહે છે,

જેને જે શું પ્રીત બંધાણી, તે દીઠા વના ન રહેવાય;
નરસૈયાચા સ્વામી વના દહાડા, ક્ષણું વરસ સો થાય.

આમ નરસૈયો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રણયની સારીગમ ઘુંટયા કરે છે. એનું પુરુષપણું ખરે જ અલોપ થઈ ગયું છે. ગોપીભાવ એને સરલ થઈ પડયો છે, ને એ ભાવ કેળવવામાં જ એને મોક્ષ દેખાય છે. એ ભાવમાં સંસ્કારી સ્ત્રીનું શરમાળપણું નથી; પણ મસ્ત ને ધૃષ્ટ સ્ત્રીની પ્રેમવિહ્વલ મનોદશા દરેક પદમાં જુદો પ્રસંગ રચવા મથે છે, અને દરેક પ્રસંગમાં માનવહૃદયની ઉંડી ઊર્મિઓ સમાવે છે. પણ સંકલના એને સાધ્ય નથી. ગમે તેમ કોઈ ને કોઈ ઊર્મિ સુંદર રીતે એ મુકે છે, ને એવી રીતે ગુજરાતીમાં એક અદ્‌ભુત પ્રણયગીત રચે છે.

એનામાં ચૈતન્યનો સૂક્ષ્મ તલસાટ નથી, સૂરદાસનાં ભાવવૈવિધ્ય ને ભાષાનો પ્રભાવ નથી, મીરાંની મૃદુતા ને સુરુચિ નથી. અને છતાં અંગત ઊર્મિનો તલસાટ એ પોતાની વિલાસી કલ્પનાદ્વારા બતાવ્યે જાય છે.

પ્રકરણ ચોથું

કવિ

૧

નરસૈયાની વિલાસી મનોદશા ઘણાં વર્ષો પહોંચે છે. જુવાની ઉતરી એ આધેડ વયનો થાય છે ત્યાં સુધી જીવનનો ક્રમ તો એનો એ જ ચાલ્યો જાય છે—

નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદકુમાર.

અને 'જે રસ વ્રજની એ ગોપીએ પીધો' તે હૃદયની ઊર્મિઓ ગાઈ ગાઈ, પીધા જ કરે છે. ઘેર ખાવા તો મળે ત્યારે; પણ હરિની ઇચ્છાનો સંતોષ તો ખરો જ. ઘેર સુંદર સાધવી છે તેને પણ એ જ સંતોષ છે.

નરસૈયાને હરિગુણગાન એ માત્ર એક ટેવ નથી પણ જીંદગીનો પરમ પ્રબળ જુસ્સો છે. એની કીર્તિ ધીમે ધીમે ફેલાય છે. ગાંડો ગાંડો પણ અજબ હરિજન છે. રોજ સાધુનો સાથ પણ આવવા લાગે છે; અને બધા કીર્તન ગાઈ પ્રસાદ લે છે. એનાં પદો પણ લોકપ્રિય થવા લાગ્યાં છે. ભાઈ–ભાભી એનું નામ છોડી દે છે, નાગરો ઠઠ્ઠા મશ્કરી કર્યા જ જાય છે: નરસૈયો એમની પ્રતિષ્ઠા પર કલંકરૂપ છે.

२

આ જ સમયમાં એ ‘વસંતનાં પદ’ ને ‘હીંડોળાનાં પદ’ પ્રસંગવશાત્ રચે છે. ઘણું જોતાં શૃંગારમાળાના જ બંને તણખા છે; એ જ ભાવ અને એ જ ભાષા બંનેમાં છે. પણ આમાં એક વસ્તુ દેખાય છે. રાસ નજરે જોયા કરતાં, કાવ્યદૃષ્ટિએ જોયો હોય એમ કવિને લાગતું જાય છે. વસંતનાં પદ લખતાં કાલ્પનિક દર્શનનો ઉલ્લેખ કરે છે.

વસંત ઋતુ વૃંદાવન માંહે,
ફુલ્યો ફૂલ્યો ફાગણ માસ;
હરખે હરજી હોળી રમે છે,
ત્યાં જુવે નરસૈંયો દાસ.

‘કૃષ્ણ કથા નીરખે નરસૈંયો’ એમ લાગતું જાય છે. એ પછી ‘ચાતુરી ષોડશી’માં રાસ કેમ જોયો તેની વાત કહેતાં, ‘રાસ સહસ્રપદી’ ની માફક આંખે જોયો એમ કહેવાને બદલે, દિવ્ય ચક્ષુએ જોયો એમ કહે છે:

અનાથ હું ને સનાથ કીધો, પાર્વતીને નાથ;
દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મસ્તકે મેલ્યો હાથ.

અને ‘શામળદાસના વિવાહ’માં સત્ય વકતા નરસૈંયો એને ‘સાચું સપન’ કહી દે છે.

૩

જુવાનીનું જોર ઉતરતાં આત્મલક્ષી તલસાટ ઓછો થાય છે અને નરસૈંયો સ્વાસ્થ્ય મેળવે છે. પણ એની કલ્પના રાધાકૃષ્ણમાં જ રમ્યાં કરે છે, અને નવા નવા પ્રસંગો

ઉપજાવે છે. માત્ર અંગત તલસાટનાં ઉતરતાં પાણી એની પરલક્ષી કાવ્યશક્તિ જગાડે છે અને તે એક સ્વતંત્ર કાવ્ય ‘ સુરતસંગ્રામ ’ રચવા બેસે છે.

રાધાકૃષ્ણ વીશે ભાષામાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્વતંત્ર કાવ્ય હતું; સામાન્ય રીતે કવિઓ સંસ્કૃત કાવ્યોને આધારે કાવ્યો રચતા હતા. પણ ગોપીભાવ અનુભવતાં, નરસૈયાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એક રાધા ઘડાઈ છે;—ધૃષ્ટ વિલાસી, ‘ માતી તાતી આહીરડી,’ શામળાની સ્વામિની ! એનું ચિત્ર એ દોરવા બેસે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલીવાર પ્રતિભાશાળી સ્ત્રીનું જીવંત ને સુરેખ વ્યક્તિત્વ તે સર્જે છે. એ કાવ્યમાં નરસૈયો પોતાની ભાષાની હતી તેટલી સમૃદ્ધિ વાપરી દે છે. એ જયદેવની સ્પર્ધા કરે છે, અને તેના ‘ ગીતગોવિંદ ’ની ઝમકના અનુકરણમાં ભારોભાર ઝમકના પ્રયોગો લાવે છે. ‘ ગીતગોવિંદ ’નું અદ્‌ભુત પદલાલિત્ય ને ભાષાનું માધુર્ય સંસ્કૃત મહા કવિઓને દુષ્પ્રાપ્ય હતું તો બીચારા નરસૈયાથી તેનું અનુકરણ કેમ થાય ? પરિણામે ઝમક આણતાં શબ્દ ને અર્થ બંને ઘણી વખત બગડે છે. કોઈક ઠેકાણે તો કવિતના જેવા શુષ્ક ને કર્કષ રણકારથી તે આખા પદનો રસ ચુંથી નાંખે છે.

પણ આ કાવ્ય રચવાની ધૃષ્ટતા દીન નરસૈયાને ખુંચે છે. એને પોતાની અશક્તિનું તીવ્ર ભાન છે—

છે દોષ દરીયાવ, પણ ગાયન માવ,
કરીયે ભાઈ રાવ નમન બહુને;
અપભ્રષ્ટ ગિરા વિષે, કાવ્ય કેવું દિસે,
ગાય હિસે ને જેમ તીર લાગે,

તેમાં કવિ કવિ નહિ, વાત કંઈ નવિ નહિ
ભક્ત અનુભવી નહીં રે આગે.

વળી—

હરકતો સહુ સુણી, કાવ્ય જોયે ભણી,
મતિ સહુ સહુ તણી જોડી જોયું;
આ નરસૈં અનાથ, કીધો હરે નાથ,
સાંધો મુજ હાથ ને કષ્ટ ખોયું.

આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરતો નરસૈયો કાવ્ય રચી કાઢે છે

ગોપીભાવ અનુભવી અનુભવીને નરસૈયો રાધાનો હાર થઈ રહે છે અને લાડથી કૃષ્ણને પણ ચીઢવવા, ઉતારી પાડવાની ધુન એને થઈ આવે છે. કૃષ્ણ બહુ મોટા ખરા. આ કર્યું, તે કર્યું ખરું. નરસૈયો એની સેવા કરે એ પણ ખરું. પણ આખરે તે, 'સુરતસંગ્રામમાં હારિયો વામમાં!' હવે આવી જાઓ!

આભ ઉંડળ ભરું, અવળું વર્ણન કરું,
હું હવે નવ ડરૂં, પક્ષ છોડું!

જેને જે કહેવું હોય તે કહો—પણ—

નરસૈયો મૂઢમતિ, કો કહે અલ્પમતિ,
પણ હરિ હારિયો હારિયો સત્ય ભાખું!

આ ભગવાન જોડે લાડ કરવાનો, તકરાર કરવાનો અધિકાર શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવતા જીવોનો છે તે નરસૈયો કેમ જવા દે?

૪

વસંતના ભોરમાં, વિહંગના સોરમાં;
સ્વામિની ચાલી મધુપુર વાટે.

એ ‘ ત્રિભુવન મોહિની ’એ દશ સખી દાણ માટે રાખી છે. એટલામાં શબ્દ ગેબી થયો. સ્વામિની કહે, જુઓ અલિ ! દાણી આવ્યો. કેમ કરીશું ? સખીઓ કહે એના ડરાવ્યા અમે નહી ડરીએ.

ત્યાં દાણી તો આવીઓ, દશ સખા લાવીઓ ને કહ્યું : ‘ જાવ કયાં ચોરટી કાઢી બાનું.’ શબ્દ હલકા સુણી, રાધિકા સાક્ષાત્ રુદ્રી બની, અને કામીને જકડયો. પણ તે છટકીને છુટયો ને ગોપી પર રુઠયો, અને મુઠીઓ વાળીને વામા સાહી.

ગોપિકાઓએ વ્યૂહરચના રચી; અને નિર્દય નારીઓ દશમો દાણીયો, જે કાણીયો હતો, તેને બહુ મારવા બેઠી.

એટલામાં નંદજી આવ્યા અને ગોપી ને ગોપ સંતાઈ બેઠાં. પણ તે ગયા ત્યારે પાછાં ભેગાં મળ્યાં. રાધા ને કૃષ્ણે પછી હોડ કરી. જે હારે તે તેનું દાસ થાએ અને ચૈત્રના પૂર્ણિમાની ક્ષપાએ મળી યુદ્ધ કરવું એમ નક્કી થયું. જતાં જતાં રાધાએ વિચાર્યું પ્રિયતમ વિસારશે, હેતને હારશે ? હાય ! એ રુઠે તો તો પ્રાણ જાય.

પછી જ્યારે સહસ્રરશ્મિ ગયો, ને હિમરશ્મિ થયો ત્યારે સર્વ ગોપીઓ ટોળે મળી. ‘ આવી ત્યાં રાધિકા, સકળ કર્જ સાધિકા;[૧] ’ અને અજીત્યાને જીતવાનો વિચાર કરવા લાગી.

૧ સકળ કાર્ય સાધિકા.

તેમાં કવિ કવિ નહિ, વાત કંઈ નવિ નહિ
ભક્ત અનુભવી નહીં રે આગે.

વળી—

હરકતો સહુ સુણી, કાવ્ય જોયે ભણી,
મતિ સહુ સહુ તણી જોડી જોયું;
આ નરસૈં અનાથ, કીધો હરે નાથ,
સાંધો મુજ હાથ ને કષ્ટ ખોયું.

આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરતો નરસૈયો કાવ્ય રચી કાઢે છે.

ગોપીભાવ અનુભવી અનુભવીને નરસૈયો રાધાનો દાસ થઈ રહે છે અને લાડથી કૃષ્ણને પણ ચીઢવવા, ઉતારી પાડવાની ધુન એને થઈ આવે છે. કૃષ્ણ બહુ મોટા ખરા. આ કર્યું, તે કર્યું ખરું. નરસૈયો એની સેવા કરે એ પણ ખરું. પણ આખરે તે, 'સુરતસંગ્રામમાં હારિયો વામમાં!' હવે આવી જાઓ!

આભ ઉંડળ ભરું, અવળું વર્ણન કરું,
હું હવે નવ ડરૂં, પક્ષ છોડું!

જેને જે કહેવું હોય તે કહો—પણ—

નરસૈયો મૂઢમતિ, કો કહે અલ્પમતિ,
પણ હરિ હારિયો હારિયો સત્ય ભાખું!

આ ભગવાન જોડે લાડ કરવાનો, તકરાર કરવાનો અધિકાર શુદ્ધ ભક્તિ અનુભવતા જીવોનો છે તે નરસૈયો કેમ જવા દે?

એટલામાં નરસૈયો આવ્યો અને ગોપોએ એને ચારે પાસેથી પકડયો. 'ચોર છે' એવા શબ્દ સુણી બીચારો ત્રાસ્યો. કૃષ્ણે મુકાવ્યો. નરસૈયો કહે :

ધિક રે વિષ્ટિકારપેં બળ દાખે...
કેણે પુરુષ કર્યો, ભાર ભૂપર ધર્યો;
તમ થકી તો ભલી હોય નારી !

દૂત માર્યા તણું, માન મળશે ઘણું;
શત્રુ હવે નિશ્ચે શરણુ થાશે.

કેહ નરસૈ નકી, દાસ માર્યા થકી,
બરદિયા તાહેરું બરદ જાશે.

કૃષ્ણ આવવાનું કારણ પુછે છે. દૂત પણ ધૃષ્ટ જવાબ દે છે :

... ...

કહાના, પત્ર વાંચીને તું શરણ ધા રે;

દાસ નરસૈ કહે ચિત્ત ચારુ ચહે,
તો લુઠતો લુઠતો શરણ જા રે.

સુદામાએ પત્ર વાંચ્યો. રાધાએ લખ્યું હતું :

અબળમાં બળ નહિ, એમ ધારીશ નહિ,
જો જો ચંડિએ ઓળીયા શૂર કેવા ?

પુરુષ જે દેવતા, નારીને સેવતા,
પ્રસન્ન થઈ છોડીયા એવી નારી

એ અમો એક છું, છોડને ટેક તું !—

અર્વાચીન સ્ત્રીઓનો ગર્વ અર્વાચીન છે એમ કોણ શકે ? પત્ર વંચાઇ ગયો એટલે નરસૈયાએ પણ પુષ્ટિ આ

રાધિકા બોલિયાં, મનમાંહે ડોલીયાં,
એ કપટીની સાથ હું દ્વંદ્વ જોડું.

'ક્રોધાંત થઇ ભાખતી, શૂરપણું દાખતી' બાલાએ કમળ-કરે એક પત્રિકા લખી. પણ હવે લઈ કોણ જાય? 'તાં અન્ય કોનું ગજું, તાં થાય નરસૈયો રજુ.'

અને તેને ગોપીકા કહે છે:–

લઈ વિષ્ટિનું પત્ર, જાની તું રે તત્ર;
ગોપ ગોપેશ, જ્યાં થાય ભેળાં.

નરસૈયાનો હરખ હાથમાં રહે?

નરસૈયો ચાલીઓ, મનમાં માલિયો;
જે કૃષ્ણ સહસ્રથી નહી રે બીધો.

આટલો નરસૈયામાં ફેર થયો છે. એ માત્ર દીન ભકત થઈ નથી રહ્યો. પણ લાડકડો, ફટવેલ કુટુંબી જન થયો છે; હૃતિ નહીં તો હૃત તો ખરોજ. આ વખતે પુરુષ પુરુષાર્થ-લીન નથી થયું. આ ઉમરનો ફેર!

કહાને આ વાત સાંભળી. વેણ વાઈ એટલે સર્વે સભા મળી. કૃષ્ણજીએ ભાખ્યું: કહો તો ગોપી સન્મુખ થઈ નમીએ.

ગોપોએ ઉત્તર દીધો: 'જાવજી જાવજી એ શું ભાખ્યું' નારીને કોણ લેખે? દાઉજીએ 'તોલ મન તોલિયાં' અને કહ્યું:

જીતીએ જશ નહી, હારે અપજશ સહી;
બાંડિયા સર્પને બચવું શેમાં?

એટલામાં નરસૈયો આવ્યો અને ગોપોએ એને ચારે પાસેથી પકડ્યો. 'ચોર છે' એવા શબ્દ સુણી બીચારો ત્રાસ્યો. કૃષ્ણે મુકાવ્યો. નરસૈયો કહે :

ધિક રે વિષ્ટિકારપે બળ દાખે...
કેણે પુરુષ કર્યો, ભાર ભૂપર ધર્યો;
તમ થકી તો ભલી હોય નારી !

દૂત માર્યા તણું, માન મળશે ઘણું;
શત્રુ હવે નિશ્ચે શરણ થાશે.

કેહ નરસૈ નકી, દાસ માર્યા થકી,
બરદિયા તાહેરું બરદ જાશે.

કૃષ્ણ આવવાનું કારણ પુછે છે. દૂત પણ ધૃષ્ટ જવાબ દે છે :

... ...

કહાના, પત્ર વાંચીને તું શરણ ધા રે;

દાસ નરસૈ કહે ચિત્ત ચારુ ચહે,
તો લુડતો લુડતો શરણ જા રે.

સુદામાએ પત્ર વાંચ્યો. રાધાએ લખ્યું હતું :

અબળમાં બળ નહિ, એમ ધારીશ નહિ,
જો જો ચંડિએ ઓળીયા શૂર કેવા ?

પુરુષ જે દેવતા, નારીને સેવતા,
પ્રસન્ન થઈ છોડીયા એવી નારી
એ અમો એક છું, છોડને ટેક તું !—

અર્વાચીન સ્ત્રીઓનો ગર્વ અર્વાચીન છે
શકે ? પત્ર વંચાઇ ગયો એટલે નરસૈયાએ પણ

રાધિકા બોલિયાં, મનમાંહે ડોલીયાં,
એ કપટીની સાથ હું દ્વંદ્વ જોડું.

'ક્રોધાંત થઇ ભાખતી, શૂરપણું દાખતી' બાલાએ કમળ-કરે એક પત્રિકા લખી. પણ હવે લઈ કોણ જાય? 'તાં અન્ય કોનું ગજું, તાં થાય નરસૈયો રજુ.'

અને તેને ગોપીકા કહે છે:–

લઈ વિષ્ટિનું પત્ર, જાની તું રે તત્ર;
ગોપ ગોપેશ, જ્યાં થાય ભેળાં.

નરસૈયાનો હરખ હાથમાં રહે?

નરસૈયો ચાલીઓ, મનમાં માલિયો;
જે કૃષ્ણ સહસ્રથી નહી રે બીધો.

આટલો નરસૈયામાં ફેર થયો છે. એ માત્ર દીન ભકત થઈ નથી રહ્યો. પણ લાડકડો, ફટવેલ કુટુંબી જન થયો છે; દૂતિ નહીં તો દૂત તો ખરોજ. આ વખતે પુરુષ પુરુષાર્થ-લીન નથી થયું. આ ઉમરનો ફેર!

કહાને આ વાત સાંભળી. વેણુ વાઈ એટલે સર્વે સભા મળી. કૃષ્ણજીએ ભાખ્યું: કહો તો ગોપી સન્મુખ થઈ નમીએ.

ગોપોએ ઉત્તર દીધો: 'જાવજી જાવજી એ શું ભાખ્યું" નારીને કોણ લેખે? દાઉજીએ 'તોલ મન તોલિયાં' અને કહ્યું:

જીતીએ જશ નહી, હારે અપજશ સહી;
બાંડિયા સર્પને બચવું શેમાં?

એટલામાં નરસૈયો આવ્યો અને ગોપોએ એને ચારે પાસેથી પકડયો. 'ચોર છે' એવા શબ્દ સુણી બીચારો ત્રાસ્યો. કૃષ્ણે મુકાવ્યો. નરસૈયો કહે :

ધિક રે વિષ્ટિકારપેં બળ દાખે...
કેણે પુરુષ કર્યો, ભાર ભૂપર ધર્યો;
તમ થકી તો ભલી હોય નારી !

દૂત માર્યા તણું, માન મળશે ઘણું;
શત્રુ હવે નિશ્ચે શરણુ થાશે.

કેહ નરસૈ નકી, દાસ માર્યા થકી,
બરદિયા તાહેરું બરદ જાશે.

કૃષ્ણ આવવાનું કારણ પુછે છે. દૂત પણ ધૃષ્ટ જવાબ દે છે :

... .

કહાના, પત્ર વાંચીને તું શરણ ધા રે;

દાસ નરસૈ કહે ચિત્ત ચારુ ચહે,
તો લુઠતો લુઠતો શરણ જા રે.

સુદામાએ પત્ર વાંચ્યો. રાધાએ લખ્યું હતું

અબળમાં બળ નહિ, એમ ધારીશ નહિ,
જો જો ચંડિએ ઓળીયા શૂર કેવા !

પુરુષ જે દેવતા, નારીને સેવતા,
પ્રસન્ન થઈ છોડીયા એવી નારી
એ અમો એક છું, છોડને ટેક તું !—

અર્વાચીન સ્ત્રીઓનો ગર્વ અર્વાચીન છે એમ કોણ કહી શકે ? પત્ર વંચાઇ ગયો એટલે નરસૈયાએ પણ પુષ્ટિ આપી:

નારીને જીતવી, એહમાં ભીતિ શી,
એવું ધારીશ નહીં, કહાન કાળા.

'માટે સિદ્ધાંત ત્યાગ, દાંતે તરણું લે, હાથ બાંધી શીર પર સઘડી મુક ને હે ગોપીરાજ! નરસૈયા સંગ ચાલ.'

'શું બોલે છે? જીવતો જા અને કહે કે જે કાલ કરતી હોય તે કરની આજે.' નરસૈયાએ છેલ્લી ચેતવણી આપી:—

સમજ કંઈ છેલડા, ગર્વ તજ ઘેલડા,
સિંહથી સિંહણી હોય માતી;
સર્પિણી સર્પથી, અશ્વિની અશ્વથી,
તેમ છે આહિરડી માતી તાતી.

'હું તો જાઉં છું પણ તમે હારી રોશો.' એ ગયો. બલરામે હાક કરી ને જાણે રામનું સૈન્ય હોય તેમ કહાનનું લશ્કર ગાજ્યું.

નરસૈયાએ ગોપીઓને ખબર કરી. ગોપીઓએ શસ્ત્ર સજી સિંહનાદ કર્યો—

બ્રહ્માંડને ચીરિયું, વિયતને પૂરિયું,
સિંહનાદે ફાટયાં સપ્ત ખેવો.

સામું ગોપોએ ગર્જના કરી, અને વિષ્ટિકાર શાધ્યો—

સંગી નહીં શ્યામિનો છે રે કોઈ?

'કૃષ્ણ ભજતાં જેણે નાર ખોઈ' એવો જયદેવો, મુદિત ઠયો અને તેની જોડે કૃષ્ણે વિષ્ટિ મોકલી. કૃષ્ણની

પ્રીતિમાં નરસૈયાનો સમભાગી હોય તો જયદેવ. જયદેવે ગોપિકાઓને સમજાવવા માંડી. 'તમે લઢો શા કારણે ? કાનાનું બલ અમાપ છે. આપ એવાં છો નહિં. હારી જવે તમે શું રે કરશો ?'

રાધિકા દમમાં બોલી :

જા અલ્યા જા ગુણ ગાન કરતો.
... ...
અલ્યા, આદિ દેવી અમો, ભામટા સૌ તમો;
કહો બીજ પૃથ્વી વિણ ક્યાંહી જોશો ?

રાધા ખરેખર સ્વામિની બની જયદેવ બીચારો મોહપાશે પડયો. 'દગ ચમકમાં કુબિયો વિષ્ટિ કરતાં,' ને આખરે પાછો પડયો ને કહ્યું :

નાથજિ ! નાર માને ન બાનું.

કૃષ્ણે કટક સજીને પંથ લીધો—

સૈન્ય જે ગોપનું ચાલ્યું ઓપતું,
તે સમે સપ્ત ગ્રહ યુદ્ધ કરતાં;

સામેનું લશ્કર પણ તૈયાર થયું.

મુદિત બહુ માનિની, મધ્ય લઈ સ્વામિની
શુકન રુડાં લખી શૂરી થાતી.

'ક્યાંય વિચિત્રતા હોય આવી ?'

સામ સામે તહીં, આવી મળ્યાં સહી;
લશ્કર ગોપી ગોપેશ કેરાં.

નારીને ઝીતવી, એહમાં ભીતિ શી,
એવું ધારીશ નહીં, કહાન કાળા.

'માટે સિદ્ધાંત ત્યાગ, દાંતે તરણું લે, હાથ બાંધી શીર પર સઘડી મુક ને હે ગોપીરાજ! નરસૈયા સંગ ચાલ.'

'શું બોલે છે? જીવતો જા અને કહે કે જે કાલ કરતી હોય તે કરની આજે.' નરસૈયાએ છેલ્લી ચેતવણી આપી:—

સમજ કંઈ છેલડા, ગર્વ તજ ઘેલડા,
સિંહથી સિંહણી હોય માતી;
સર્પિણી સર્પથી, અશ્વિની અશ્વથી,
તેમ છે આહિરડી માતી તાતી.

'હું તો જાઉં છું પણ તમે હારી રોશો.' એ ગયો. બલરામે હાક કરી ને જાણે રામનું સૈન્ય હોય તેમ કહાનનું લશ્કર ગાજ્યું.

નરસૈયાએ ગોપીઓને ખબર કરી. ગોપીઓએ શસ્ત્ર સજી સિંહનાદ કર્યો—

બ્રહ્માંડને ચીરિયું, વિયતને પૂરિયું,
સિંહનાદે ફાટયાં સપ્ત ખેવો.

સામું ગોપોએ ગર્જના કરી, અને વિષ્ટિકાર શોધ્યો—

સંગી નહીં શ્યામિનો છે રે કોઈ?

'કૃષ્ણ ભજતાં જેણે નાર ખોઈ' એવો જયદેવો, મુદિત ઠર્યો અને તેની જોડે કૃષ્ણે વિષ્ટિ મોકલી. કૃષ્ણની

અને એ તો રહ્યો સુરતસંગ્રામ. એટલે નરસૈયાની વિલાસાકાંક્ષાને ઝોક મળ્યો. ગોપો મસ્ત બની 'વસ્ત્ર અલક્ષ્ય સમસ્ત લુટે'—એવી સ્થિતિ કરવા લાગ્યા. બે ત્રણ પદોમાં તો નરસૈયો સંસ્કૃત કવિઓના શૃંગારને પણ વિસરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એટલે,

મર્યાદને લોપીને, દુઃખી કરી ગોપીને,
ધોપીને ધાઈ રણ બીચ રાધે;
દૃગઅસિ સજ કરી, ઢાળ ઉરની ધરી,
ભ્રુવ શરાસન બિચ શરને સાંધે.

ભયંકર ને અવર્ણ્ય અસી શસ્ત્ર લઈ રાધિકા 'ગ
માંહે ધાઈ.' અને,

શરતણા ' મહારથી;
અડગ હીની માં

એટલે, કૃષ્ણ વારે

નાથ
વાહરે

બાળા પડી ગઈ;
એટલામાં તો શર વાગ્યું

રાધે પડી ધઃ
પૂર્ણ

અને એ તો રહ્યો સુરતસંગ્રામ. એટલે નરસૈયાની વિલાસાકાંક્ષાને ઝોક મળ્યો. ગોપો મસ્ત બની 'વસ્ત્ર અક્ષભ્ય સમસ્ત લુટે'—એવી સ્થિતિ કરવા લાગ્યા. એ ત્રણ પદોમાં તો નરસૈયો સંસ્કૃત કવિઓના શૃંગારને પણ વિસરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એટલે,

મર્યાદને લોપીને, દુઃખી કરી ગોપીને,
ઘોપીને ધાઈ રણ બીચ રાધે;
દૃગઅસિ સજ કરી, ઢાળ ઉરની ધરી,
ભ્રુવ શરાસન ખિચ શરને સાંધે.

ભયંકર ને અવર્ણ્ય અસી શસ્ત્ર લઈ રાધિકા 'ગોપની માંહે ધાઈ.' અને,

શરતણા મારથી, હારિયા મહારથી;
અડગ અચળ પડયા મહીની માંહી.

એટલે, કૃષ્ણ વારે ધાયા—

નાથ અનાથનો, ગોપના સાથનો,
વાહરે આવી ચઢયો કૃષ્ણ કામી:

બાળા પડી ગઈ; રાધાએ જહીં તહીં શોક દીઠો. એટલામાં તો શર વાગ્યું. અને,

રાધે પડી ધર્ણમાં, નહિ કોઈ શર્ણમાં;
પૂર્ણ કરવા તહીં ગોપ ધાતા.

પણ એટલામાં તો તે 'સિંહણી પેર ગાજી,' ને આહીરોમાં તીર મુક્યું. અને—

ઉરમાંહિ લાગતાં, ઉન્માદન વાગતાં,
ભાગતાં આહીરાં, આંહી તાંહી;
કૃશ થઈ કૃષ્ણજી, ત્યાગી દઈ તૃષ્ણજી
ભ્રાત આદિ પડયા મહિની માંહી.

ગોપો બધા ધરણે ઢળવા લાગ્યા. એટલે,

દુઃખ જોઈ દયાળ, ધરી વિજયમાળ,
અલિ રાધે સંભાળ, કહી શ્રોણિ સાહિ.

અને,

સિંહના કર વિષે, મૃગલિ જેવી દીસે,
તેવી અબળા દીસે યુદ્ધ ટાણે.

પણ રાધા છટકીને છુટી ગઈ, અને સામી આવી અને 'કોપીને પકડીઓ કૃષ્ણ કામી.' પણ એ પાછી 'સપડાઈ ગઈ સ્વામિની.' પછી પાછું તુમુલ યુદ્ધ થયું, અને રાધિકાને ગોપીઓએ છોડવી.

છેલને છોલતી, બોલતી રાધિકે યુદ્ધ છોડે.

'પકડવા કૃષ્ણને રાધા ધાઈ.' પણ સુદામો રામ અને કૃષ્ણને લઈ વ્રજમાં ચાલી ગયો.

અને ગોપીઓ ચાલી,

ફરકંત નિશાન, કરંત કંઈ તાન,
બહુ મનમાં ગાન બાળી રે ગાતી.
જીતના વાદ્યથી, હરખના નાદથી,
વિવિધ સિંહનાદથી વેણુ વાલી.
એમ જીતી ગોપેશને, સર કરી દેશને,
ભણતી હરહર હરિપદ નીહાલી.

આખરે સ્વામિનીએ 'નીર રે લજાવિયાં નર કેરાં.'

૫

આ જ સમયમાં, પણ પ્રણયના જુસ્સાપર કલાદૃષ્ટિની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે નરસૈયો બે ચાતુરી રચે છે: 'ચાતુરી ષોડશી' અને 'ચાતુરી છત્રીસી.' બંને એક પ્રકારનાં છે, બંનેમાં શૃંગારમાળાનાં પદોનું પુનરાવર્તન છે, અને ઠેકઠેકાણે 'ગીતગોવિંદ'નો અનુવાદ છે. પણ એ બેમાં અને ખાસ કરીને 'ચાતુરી છત્રીસી'માં નરસૈયાની કવિત્વશક્તિ ખીલે છે. એનાં બધાં કાવ્યો કરતાં એમાં પદોની સુસંબદ્ધતા અને ભાષાનું લાલિત્ય વધારે સુંદર રીતે એ લાવી શકે છે. વસ્તુ એની એ છે, ભાવ એના એ છે, ભાષા પણ ઘણે ઠેકાણે એ જ છે.—રચનામાં કલાત્મકતા વધારે છે:

કુંજનું સુંદર વર્ણન તે આપે છે:—

કુંજભુવનમાં વિહાર કીધો, ત્યાં હંસ સારસ શુક ઘણા;
નવપલ્લવ ત્યાં લતા તરુવર, પુષ્પ નાનાવિધતણાં.
ત્રિવિધ મંદ સમીર શીતલ, તરુણી તનયા તીર;
ત્યાં મહા મનોહર સેજ સુંદર, રચી હલધર વીર.

વિલાસમાં પણ આ કાવ્ય સુંદર છે:—

એક વાત અનોપ આજુની
મારો નાથ નિર્લજ હું લાજુની
... ...
કામ કળા કરી કામને જગાડીયો
અતિ હર્ષથી વહાલાને હસાડીયો.

અને એક સુંદર ઊર્મિગીતની પંકિતઓ પણ એમાં જ એ રચે છે :

મારી વિનતડી અવિધાર, નારી નીહાળી રે;
મારા નાથ તણો અપરાધ મ જોશો વાળી રે.
... ...
હરિ આપીશ જમણે હાથ, જાણે તેમ કરજે રે;
તારા મનમાં હોયે મોદ, તેમ ઉર ધરજે રે.

ન દુભાય નાથ લગાર, તેમ આચરજે રે;
તુજ પાસેથી કયાંહી ન જાય, એમ અનુસરજે રે.
... ...
સકળ અંગે તમો વ્યાપ્યા, અવર બીજો નવ ગમે;
તેહતણા મનોરથ પૂર્યા, અવર મન કહીં નવ ભમે.

હું માગું મોહન આજથી, મુને તમારી કરી થાપીએ;
નરસૈયાને કરો કરુણા, ભવસાગરનો ભય કાપીએ.

તૃષાર્ત વાસનાના મેલથી ભરેલી ઊર્મિસરિતા એના પ્રેમઘેલા હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે અને એના ક્ષુદ્ર જીવનની સપાટી ફાડી શુદ્ધ ભકિત રુપે બહાર આવે છે. વિકટ સંયોગોના રોકાણથી વહેણનું બળ વધે છે. ભાભીનાં મહેણાંથી, દુઃખથી, કલ્પાંતથી એ પ્રવાહ માઝા મુકી, કલ્પનાતરંગોથી શ્રી કૃષ્ણની રાસલીલાને પોતાના જુવાળથી ઘેરી લે છે. નદી આગળ વધે છે. વર્ષો પર વર્ષો સુધી આગળ વધતાં એનું પ્રાબલ્ય 'શૃંગારમાળા'ના ભાવવૈવિધ્યના તરંગોથી તે ભરપૂર સાગર સમું બની રહે છે.

રાસ જોઇ તે નારી રુપ બને છે અને કલ્પનામાં જોએલા શ્રી કૃષ્ણને હૃદયના વિલાસી રસનો અર્ઘ્ય આપે છે. 'સુરતસંગ્રામ'માં તો તે કવિ જ છે. એમાં કાવ્ય લખવાનો પ્રયત્ન છે તે એ કબુલ કરે છે. એમાં ગુંગળાતી ઊર્મિનો ધોધ નથી. ગોપી વિષ્ટિકાર દૂત બની સંતોષ માને છે. 'ચાતુરી છત્રીસી'માં દૃષ્ટિ વધારે કલાવાળી ને ઓછી આત્મલક્ષી બને છે.

પ્રકરણ પાંચમું

દીન ભક્ત

૧

ધીમે ધીમે એની કવિતા લોકોમાં પ્રચલિત થાય છે, અને એની કીર્તિ વધે છે. વૈષ્ણવોના ભજનમંડલમાં એનાં માન પણ વધે છે.

જેમ એને માટે લોકોમાં માન વધે છે તેમ નાગરો એને ધિક્કારતા થાય છે. જેણે એમને ગાંડીયો ધાર્યો હતો એ તો સત્કારાતો જાય છે. અને કેવી રીતે?....હા; જો એણે પૈસા ્યા હોત, રાજ્ય દરબારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોત, જો ંસ્કૃતમાં પંડિતાઈ પ્રાપ્ત કરી હોત, જો ખટપટ કરી પટલાઈ કરી હોત, જો શંકરભક્ત થઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં મચ્યો રહેતો હોત તો તો બધા એને ભેટવા દોડત. પણ એના કેટલા દોષ, અને તે પણ પ્રતિષ્ઠાભક્તોથી ન સહેવાય એવા.

પહેલાં તો કુટુંબે ગરીબ અને ગાંડીયામાં ગણાયલો એ સત્કાર પામે, એ જ એનો મોટો દોષ! એને પાખંડી ધુતારો કહે છે. ઈશ્વરને બીજા કોઈને મળવાનું ન સુઝયું તે એને જ મળ્યા! ન્યાતમાં કેવાય મોટા ધર્મગુરૂ પડયા છે તેને તો નહીં!

મળવા બેઠા! અને વળી રહેવાને ઘર નહીં, ને સાધુઓ ભેગા કરી બાયલાના ચાળા કરી નાચે ને ગાય! આ તે નાગરનાં લક્ષણ? કેટલીય પેઢી બુડાડી? ને તેમાં અપભ્રષ્ટ ગિરામાં પદો લખે! આપણે તો સંસ્કૃતનાં ભોરમાં! એ તો હલકા હોય તે એવું કરે. નાગરના ગર્વનો લવલેશ છાંટો નહીં ને કોઈની પરવા નહીં! આમ નાગરોના તિરસ્કારને પાત્ર નરસૈયો, પ્રણાલિકાઓ તોડતો પોતાને માર્ગે જાય છે. એને કોઈની પરવા નથી, અને છતાં એને અભિમાન નથી.

નરસૈયો કવિતામાં રાધાકૃષ્ણ જોડે લાડ કરી ધૃષ્ટ થયો છે, પણ સંસારમાં એની સરલતા અને દીનતા તો જેવી હતી તેવીજ રહી છે. હરજીએ એકવાર એને શ્રીકૃષ્ણના દીનભક્ત તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. એ દીનતા એણે જીવનમાં કદી ત્યાગી નથી. શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા તેથી એનું માથું ફરી ગયું નથી; ઉલટો એ વધારે દીન બને છે, પોતાની અપૂર્ણતાનું વધારે તીવ્ર ભાન કેળવતો જાય છે.

'હરજીએ દીન જાણી' એના પર મહેર કરી ઘેર આવે છે ત્યારે ભાભીનાં મહેણાંને પણ વખાણે ને ગાળ ભાંડનારને—

ધન્ય ભાભી તમે ધન્ય માતા પિતા;
કષ્ટ જાણી મને દયા રે કીધી.

એમ દીન થઈ ઉચ્ચારે છે. જાદું ઘર લે છે મીજાજમાં નહીં પણ 'સુખદુઃખ કરમના ભોગ

સાધુનો સાથ આવવા લાગે છે તે પણ 'આણી દયા મન ભાવશું વિનવું; ખાવા ન મળે તોય' 'હરિની ઇચ્છા'નો સંતોષ લાવે છે. દુઃખ પડે છે તોપણ તે ઈશ્વરને આધીન છે. 'નીપજે સરવથા હોય ભાવી.' અને જ્યારે કવિત્વશક્તિના પૂરમાં 'સુરતસંગ્રામ' જેવું સ્વતંત્ર કાવ્ય લખવા પ્રેરાય છે ત્યારે પણ 'દોષ દરિયાવ'નું એને ભાન થાય છે. પોતે કોવિદ નહિ, ને વાત કૈં નવી નહિ, ને ભક્ત અનુભવી નહિ, એ હૃદયના ઉદ્‌ગાર કાઢી પોતાની દીનતા કબુલ કરે છે. અને પોતાની અકિંચન અવસ્થાનો ઈશારો કરે છે:

વાસ વસવા નહીં, સાધન પાસ નહીં,
(વળી) કૃષ્ણનો દાસ થઈ ઉલટ ભણવું;
નાગરવટ નહીં, કંઈ ખટપટ નહીં;
એક ધરી હઠ હરિગાન કરવું.

નથી, પૈસા નથી, નાગરો જેને પ્રતિષ્ઠા કહે છે તે નથી. સંસારની ખટપટ આવડતી નથી. ઢોંગ, ફીતુર દુનિયાદારી પણ આવડતાં નથી. પણ આ મુશીબતોમાં પોતાનું શીશ તે ઈષ્ટ દેવતાને ચરણે મુકે છે. એનાં ગીતોમાંથી એક જ ધ્વનિ નીકળે છે. હું તો માત્ર કૃષ્ણનો દાસ છું. લોકોની ટીકા ગમે તે હોય, દુઃખ ગમે તે પડે, પણ જીવન ધરી મારે એક જ હઠ છે. હું તો હરિગાન કર્યા જ કરીશ! 'सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' એનો એને સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો છે. એના સ્વામી

સીવાય એની પાસે બીજી સમૃદ્ધિ છે નહિ; અને બીજી કીર્તી પણ નથી.

આ દીનતા એ છેલ્લે સુધી રાખી રહે છે.

૩

એના ન્યાતિલા કરતાં લોકોના હૃદયમાં એની ભક્તિ અને દીનતાએ વાસ કરવા લાગ્યો છે અને પરિણામે નરસૈયાનું ટાણું સાચવે એવા એને મિત્રો થયા છે.

બીજો પ્રસંગ થોડાં વર્ષો પછી આવ્યો. દીકરો શામળ મોટો થયો.

દ્વાદશ વરસ વીતી ગયાં કુંવરને,
કામની આવીને ઉભી પાસે.

ઘર તો મોટું છે, પણ છીએ નિર્ધન. વિવાહ કેમ થશે? નરસૈયાને તો એક જ જવાબ મુખ પર આવે છે:

ધ્યાન ધર કૃષ્ણનું રાખ મન કૃષ્ણ શું,
સાર કરશે નરસહીંયારો સ્વામિ.

મદન મહેતો વડનગરમાં રહે છે. ને રાયનો અધિપતિ છે. સારો માણસ, ઘેર નારી પતિવ્રતા છે ને નાગરી નાતની રીતે ચાલે છે. તેને એક સુતા છે. તે આઠ વર્ષની છે. 'રુપ કન્યા તો તે જાય દીઠું.' બાપ દિક્ષિત ગોરને બોલાવે છે.

કન્યાસમય વહી જાય પુત્રી તણો,
ખોળી લાવો વર, જોગ નારી.

દિક્ષિતજી વહેલમાં બેસે છે, સેવક સંગ લે છે, અને શીઘ્ર જીરણગઢ આવે છે. નાગરી નાતના સરવ આવી મળે છે. એ બહુએ છોકરાઓ જુએ છે પણ એનું મન માનતું નથી, અને

પાછા વળી તતબર થયા ચાલવા,
બેસવા વાહન સજ્જ કીધું.

નાગરોનો મીજાજ ગયો. એવી મોટી મદન મહેતા કુંવરી તે આટઆટલામાં કોઈ છોકરો આંખમાં જ ન આવ્યે ઠીક છે.

નષ્ટ સાંહાં નાગરી, કીધી ત્યાં ટેકડી;
નરસહીંયાનું નામ પ્રસિદ્ધ લીધું.

અને નરસૈયાનાં બહુ વખાણ કરે છે.

દિક્ષિત મન લલચાવિયું નાગરે, ધાઈ મહેતા તણે ઘેર લાવ્યા.

બેઠા હતા તે બધા ઉભા થાય છે, ભલે આવ્યા માન દે છે, અને નમ્રતાથી નરસૈયો દિક્ષિતજીની સ્વાગતા કરે છે—'આપી આસન ચરણોદક લીધું.'

દિક્ષિત બીચારો ભોળો અને વિશુદ્ધ હૃદયી છે. તે નરસૈયાની સરળતા અને હરિભક્તિથી મુગ્ધ બને છે અને શામળને બોલાવે છે. એને જોઈ દિક્ષિતનું મન લોભે છે.

ધન્ય મહેતા તમો કૂળ પાવન કર્યું,
નાગરી નાતમાં રાખ્યું હેકું;
મારું ને તારું માં જગત બૂડી રહ્યું,
હરિ વિના વાત તે સૂન પીધું.

બંને વિષ્ણુનાં ગુણગાન કરે છે, ભાગવતની ચર્ચા કરે છે. એ હરિજનો એકબીજાની પ્રશંસામાં લીન થઈ જાય છે અને દિક્ષિત આખરે માગું કરે છે. દીન નરસૈયો હરખાતો નથી, અભિમાન ધરતો નથી, પણ એની આંખમાં આંસુ આવે છે.

સુણી ગદગદ કંઠે થયો નરસહીયો,
પાળ્યું વચન જે દીધું શામા;
વર એકે જોની ઘરનાં માગાં કરે,
પૂરશે કોડ તે વચન શામા.

પણ નરસૈયામાં નાગરવટ નથી. એ તો સામું બોલી નાખે છે :

અમો છું રંક ને રાયજી છો તમો,
વિવાહ દીસે રુડો ખરચે દામ.

પણ દિક્ષિતજીને લવલેશ ચિંતા નથી. 'જેને માથે લક્ષ્મીનાથ ગાજે, તેનાં તે કારજ કરશે પોતાની લાજે.' એટલે વેવિશાળ થઈ જાય છે. અને 'મનમાં હરખ પામ્યાં છે મહેતી.'

પછી દિક્ષિતજી પાછા વળે છે, વડનગર જાય છે, અને મદન મહેતાને વેવિશાળની હકીકત કહે છે.

વાત કહેતાં નરનારી ધરણે ઢળ્યાં,
સાંભળી ચટકો ચિત્ત લાગ્યો.
કાં જે હે દૈવ દુઃખ અમને દર્યું, ગોર માબાપ થઈ દગો દીધો.

નરસૈયાની કીર્તિ વડનગર સુધી ક્યારની પહોંચી હ-

તાળ કુટે મળી; સાધુ કીર્તન કરે;
નાગરી ન્યાતમાં થાય હાંસી.

દિક્ષિત ગુસ્સે થાય છે. મહેતી કહે છે કે વિવાહ ટાળો. દિક્ષિત કહે છે કે 'વિવાહ ટાળે તો હું ગળે ફાંસો ઘાલું.' આખરે બધાં મન વાળે છે. શિવની કૃપાથી એણે વૈકુંઠ ભાળ્યું છે. હરજીએ મસ્તક હાથ મેલ્યો છે. 'કોટી ડહાપણ છે, એ નથી ઘેલો.'

નરસૈયાને સમતોલ કોઈ છે નહીં,
નાગરી નાતમાં જોતાં જોડે.

મદન મહેતા પણ કહે છે ચાલો, વૈષ્ણવનો હવે સંગ થાશે ને 'પાતક ભગતને ભેટતાં દૂર થાશે!'

સ્પષ્ટ રીતે વૈષ્ણવ અને ભક્ત તરીકે નરસૈયો વિખ્યાત થયો હતો.

મદન મહેતો કંકોતરી લખે છે. પત્ર પહોંચે છે ત્યારે—
નરસૈયે સમર્યા સારંગપાણી.

પણ મહેતી અધીરી થાય છે. વિવાહ તો આવ્યો પણ પૈસા ક્યાં છે? નરસૈયાને તો એક જ રસ્તો છે—

શેઠ મમ શામળો સરવથી છે ભલો,
રાખ વિશ્વાસ તે દેશે આણી;
નરસૈયો નાગર રંક છે બાપડો,
કરશે સંભાળ પોતાનો જાણી.

મહેતીને નથી પણ એને તો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. શામળો જરૂર વારે ધાવાનો. ભક્તવત્સલતાનું બીરુદ સાચ-

વવા કેટકેટલા ભકતની વારે એ ધાયો છે ? ‘ હજી પરતીત આવતી નથી તુજને ? ’ એમ નરસૈયો વેદવાણી ભણે છે, અને દ્વારકાનો રસ્તો લે છે. એને ખાત્રી છે કે ત્યાં જ એનો શામળો વસે છે. તે દ્વારકા જાય છે. અને દહેરાનું શિખર જોઈ નરસૈયાને મન આનંદ વ્યાપે છે. આ વખત એને શ્રીકૃષ્ણનો દરબાર નથી દેખાતો, માત્ર મંદિર દેખાય છે.

પણ તે જોતાં જુનો ભ્રમ નવો થાય છે. કૃષ્ણ આવ્યા ? કોણ આવ્યું ? એજ આવ્યા, એજ હોવા જોઇએ. નહીં તો ઉઠીને આ ‘ભકતને ભેટવા કોણ ધાયે !’ એ દીન ભકતને એ ભાન નથી કે દ્વારકા જેવા વૈષ્ણવના ધામમાં એની કીર્તિથી ઘણા મુગ્ધ થયા છે. જેને એ કૃષ્ણ ધારે છે તે એને કનકના આસન પર બેસાડે છે, પણ એ પોતે તો

પાણ જોડી રહ્યો શીશ નામ્યું.

કૃષ્ણ એને રુકમણી પાસે લઇ જાય છે. તે પણ કહે છે:—

ભગત નરસહીંયાની ભીડ ભાગો જઈ,
નાગરી નાતમાં થાય મોટો.

પછી બંને એ ભકતનું સ્વાગત કરે છે, ખાવડાવે છે, પીવડાવે છે, પર્યંકપર સુવાડે છે. શ્રીકૃષ્ણ વીંજણો લઇ સેવા કરે છે. ધન્ય છે ભકતવત્સલ !

ચૈતન્ય દરિયો જોઇ ઘનશ્યામ જોતા, મયૂર જોઇ મયૂરમુકુટ જોતા. નરસૈયે કોને જોતાં કૃષ્ણને જોયા એમ માન્યું ?

આખરે કૃષ્ણ આવવાનું વચન આપે છે, અને ભક્તને વળાવે છે. તે સાથે માણસો પણ મોકલાવે છે. બધાં જુનાગઢ આવે છે, અને રથનો સારથી પાછો જાય છે.

પછી તો હાડ રચાય છે. લગ્નની તૈયારી થાય છે. હરિના દાસો વ્યવસ્થા કરવા આવે છે. ખાવાનું, વરઘોડો, રથ, વસ્ત્રો બધું હાજર થઇ રહે છે અને નરસૈયો 'શ્રી લક્ષ્મીકાંત સમરે' છે.

આખરે જાન નીકળે છે. શ્રીફળ લઈ, આજ્ઞા માગી, સામળ ઘોડે ચઢે છે. જાન મળી નગરદ્વારમાં વાટ જુવે, પણ નરસૈયો તો શામળાને સમરી રહ્યો છે.

'તમ વિના દાસના પ્રાણ તે કયમ રહે.' આવો, તમારા વિના હું કેમ નીકળું ?

રંક જાણી પ્રભુ લાજો છો આવતા;
નિરધન તોય પણ ભગત તારા.

ભક્તકવિની કલ્પના આમ સર્જનહારને પણ તત્ક્ષણ સર્જાવે છે. જાન આગળ ચાલે છે અને બાર દિવસે વડનગર આવી પહોંચે છે. મદન મહેતા જાનની ઠાઠનું વર્ણન સાંભળી મનમાં હરખે છે.

ધાઈ ચર્ણે નમ્યા, વહેવાઈ મન ગમ્યા;
નરસિંહ મહેતા દિઠા સિદ્ધ સરખા.

એને નગરમાં લઈ જાય છે. મદન મહેતો ગરવાઈ જઈને વહેવાઈની સેવા કરતો ફરે છે. નરસૈયો ગદ્ગદ કંઠે નીરખે છે ને એને દેખાય છે—

કનકને સિંહાસને કૃષ્ણ બેઠા.

એને તો એક દૃષ્ટિ છે, બીજી છે જ નહીં. ફરી તે પ્રાર્થના કરે છે ને શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણી સહિત ત્યાં પધારે છે અને નરસૈયો ગદ્ગદ કંઠે મૂર્છાગત થઈ રહે છે.

વળી તે પુત્રને પરણાવવા બેસે છે. વરરાજા કલવો ખાય છે. વરઘોડાની વેળા થાય છે. જોશી ઘડી માંડે છે. પણ નરસૈયાને કૃષ્ણ વિના ચાલતું નથી. કૃષ્ણ ફરી આવે છે.

આજ્ઞા લીધી મેં લક્ષ્મીના નાથની,
ગદ્ગદ કંઠે હું ઉભો ત્યાંહે;
પ્રેમ ભરાણો હું ને બોલી તે નવ શકું,
હાથ સાહી મારો લીધો હ્રદીયામાંહે.

દરેક પળે નરસૈયાને તો એક જ સૃષ્ટિ—એની કલ્પનાની; એક જ સ્વામી—લક્ષ્મીનો નાથ. તેનાં જ કીર્તનમાં તે સદાય

તલ્લીન. તેનાં દર્શન તે છતી આંખે કર્યા જ કરે. એ શીવાય એને બધું ખોટું.

વરઘોડો ચઢે છે. મધુપર્કનો સમય આવે છે, પણ નરસૈંયો તો બીજું કશું જોઈ શકતો નથી.

કન્યાને સ્વસ્તિ ભણાવતાં તે સમે,
નરસૈંયો ચતુરભુજ રુપ જોયે.

એટલું જ નહીં પણ પલવાર મદન મહેતો પણ આ કલ્પનાની મોહિનીમાં લપટાઈ જાય છે, અને મહેતાજીની જગ્યાએ ત્રિભુવનપતિ બેઠેલા જોય છે. કૃષ્ણ અંતરધ્યાન થાય છે અને ગર્વિષ્ટ વહેવાઈ નરસૈંયાને વળગી પડે છે.

પછી જાન પાછી વળે છે. તેર દિવસે જુનાગઢ આવે છે. વરરાજા ઘેર આવે છે અને

અંતરીક્ષ માર્ગે અંતરજામી વળ્યા,
નરસૈંયો રહ્યો તે વાણુ જોડે.

અને આખરે દ્વારકાથી આવેલા ચાર સેવકોને વળાવી દ છે.

શામળદાસના વિવાહમાં નરસૈંયો નવે રુપે દેખાય છે. એનું મુખ્ય લક્ષણ, એની નરી હૃદયંગમ સરલતા આખા કાવ્યને ગૌરવે અંકિત કરે છે. પોતાનામાં કૈં શકિત નથી તેનું તીવ્ર ભાન પંકિતએ પંકિતમાં જણાય છે. આ કાવ્યમાં એ ગોપી નથી પણ દયામણો દાસ છે.

સાથે સાથે એને વાસ્તવિક દુનીઆનું ભાન પણ વધ્યું છે. એ દ્વારકામાં સદેહે ગયો. ત્યાં ઉગ્રસેનનો દરબાર નથી પણ રણછોડજીનું દહેરું હતું. માત્ર ત્યાં જે મળ્યા તે કૃષ્ણ જ હોવા જોઇએ એની ખાત્રી એના હૃદયે પુરી પણ એ કૃષ્ણે ચાર વાણોતર મોકલ્યા. એ દૈવી નહોતા પણ જીવતા જાગતા રથમાં આવીને ‘ નવલ સ્થાનક ’માં ઉતરેલા માણસો હતા. એને ડગલે ડગલે કૃષ્ણનાં દર્શન થતાં, પણ અંતરીક્ષમાં -એની કલ્પનામાં-અને પલવાર માણેક મહેતીમાં કમળા, શામળમાં પ્રદ્યુમ્ન અને કુંવરબાઈમાં રતી દેખાયાં છે. ભગવાન એની વારે ધાએ છે એવી એને અચળ શ્રદ્ધા હતી. પણ દૈવી દર્શન-કાલ્પનિક દર્શન-એ વાસ્તવિક સૃષ્ટિથી નીરાળું હતું એ વિષે એને ભ્રમ નથી. રાસદ્રષ્ટાને એ ખ્યાલ નહોતો. પ્રણયના પ્રથમ નીશામાં પ્રેમી દયિતાની દેવી જુએ અને નીશો ઉતરતાં તેને દૈવી માને એ પ્રકારનો આ ભેદ છે. આ કાવ્યમાં શુદ્ધ ભકિતનો તલસાટ દીન ભકતના કરગરાટમાં પરિણમે છે.

પ્રકરણ ૭

વૈષ્ણવજન

૧

વર્ષો જાય છે. નરસૈયાની આધેડ વય ઉતરવા આવે છે ત્યારે એનામાં પરિવર્તન થાય છે. વિલાસી કલ્પનામાંથી શૃંગારના રંગો ફટકી જાય છે અને સ્વભાવમાં જે દૈન્ય અને સરલતા વણાયાં છે તે, વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં, અનુપમ ભાત પડે છે. નિર્મલતાના અવતાર એવા હરિજનને મોહક સ્વરૂપે તે નજરે પડે છે. કીટનો ભ્રમર થઈ જાય છે. શુદ્ધ ભક્ત સંત બને છે.

૨

'સુરતસંગ્રામ'ના સમય સુધી એ ક્ષોભથી મુંઝાતો હતો. 'શામળદાસનો વિવાહ' લખ્યો ત્યારે એનામાં લોભના કૈંક અંશો હતા. એને નાગરી નાતમાં મોટો બતાવવો જોઈએ એવી ઇચ્છાનું એ રુક્મિણી પર આરોપણ કરે છે. પણ જેમ એની ભક્તિ નિર્મલ બને છે તેમ એની આત્મશ્રદ્ધા પણ વધે છે.

૩

વૈષ્ણવપદ દુનિયાની પ્રતિષ્ઠા કરતાં ય ગૌરવપ્રદ છે એમ એની પ્રતીતિ થાય છે. અને એની પંક્તિઓમાં પયગંબરી

ધ્વનિ આવવા લાગે છે. નાગરોની પ્રતિષ્ઠાબુએ પ્રેરાએલી ટેકડીને એ પડકાર કરે છે.

તમે ભલે કહો કે હું તુચ્છ છું, મૂર્ખ છું. પણ મારું વૈષ્ણવપદ તમારી પ્રતિષ્ઠાથી પણ વધારે છે.

ધન્ય જીવીત વૈષ્ણવ કેરું, જે જન હરિગુણ ગાયે રે.

એટલું જ નહીં પણ તમે જેને તુચ્છ માનો છો તેની ' સકળ સભામાં પહેલી પૂજા ' થાય છે. તમે કહો છો હું ' તાળ કુટી મળી સાધુ કીર્તન ' કરું છું; તો તેમાં નાનમ શી ? ' છાપાં તિલક કોટે તુલશીની માળા ' છું. પણ વૈષ્ણવજનનું એમાં જ ગૌરવ છે. અમારો એ ભેખ દેખીને ' જમકિંકર તતકાળ ત્રાસે ' છે. અમારો એથી જ જનમ મરણનો ફેરો ટળે છે. સને ને મારા સાધુને તુચ્છ કહો છો, પણ અમે કરીએ એ કોઈ કરી શકે એમ નથી. તમે અમારા સંગથી ભલે શરમાઓ, પણ—

હાં રે તે નર છૂટ્યા સંસારમાંહે,
જેને હોય વૈષ્ણવનો સંગ રે;
હાં રે માતા પિતા કુલ તારે વૈષ્ણવ,
તારે પડોશી પરિવાર રે.

પણ લોકો તો આક્ષેપો કર્યા જ જાય છે. આ શું ? પ્રેમભક્તિ તે ભક્તિ હોય ? બિભત્સ પદો ગાવામાં હરિગુણ હોય ? એ તો અધમ માણસનું કામ છે. ' આપણા કુળમાં કોઈએ ન કીધું તે આપણ કેમ કરીયે રે ? '

આપણાથી તે એવું કૈં થાય ?

વૈરાગી થઈ નાટક નાચીએ,
  છાપાં તિલક કેમ ધરીએ રે;
કૃષ્ણ નામની કથા થાય જ્યાં,
  ત્યાં આપણ કેમ જઈએ રે?

'દુરમતિયા ડાહ્યા થઈ આવે, શાણા થઈ આમ સમજાવે', તેને નરસૈંયો જવાબ દે છે. 'આપ તો ક્લેશ ને ક્રોધનાં ભર્યાં છો;' જમકિંકરના માર જ્યારે પડશે, ત્યારે આડે કોઈ નહીં આવે.' મારી માફક—

કુળને તજશે ને હરિને ભજશે,
  સહેશે સંસારનું મેહણું રે;
ભણે નરસૈંયો તેને હરિ મળશે,
  બીજી વાતે વાહશે વાહણું રે.

જો મ્હારા વહાલાશું રંગભેર રમીએ તો જપ તંપ તીરથથી દેહડી શા માટે દમવી? જનમ જનમ હરિદાસી થઈને નરસૈંયાના સ્વામીની લીલા નહીં ગાઈએ?

અમે તો વૈષ્ણવજન. પણ જે વૈષ્ણવજન ન હોય તેનું શું?

ભક્તિ વિના જે જન જીવે તે ક્યમ કહીએ માનવદેહ રે.

કોઈ વાર આવી જાય છે એને આવા ઉપર પુણ્યપ્રકોપઃ—

દેહ ધરીને હરિનો દાસ ન કહાવ્યો,
  તેની જનનીને ધિક્કાર રે;
નરસૈંયાચા સ્વામીની નિશ્ચય લીલા,
  બીજા વિવિધ ધર્મ વ્યભિચાર રે.

... ...

કીર્તિ શ્રી કૃષ્ણની જીભથી જે નવ ભણે તે રે મુખે તો દેવરાય તાળું;
હરિને જેણે જાણ્યા નહીં તેહનું કુટુંબ સઘળું કાળું.

બીજા આક્ષેપ કરે છે ત્યારે પોતાના ગોપીભાવનો બચાવ કરે છે:—

સારમાં સાર અવતાર અબળા તણો,
જે બળે બળિભદ્ર વીર રીઝે;
પુરુષ પુરુષાતન શું કરું હે સખી,
જેથી નહિ માહરું કાજ સીજે.

... ...

સ્વપ્ન સાચું કરે ગિરિધર શામળો,
પ્રણમું હું પ્રાણપતિ પાણ જોડી.

... ...

મેં ગ્રહ્યો હાથ ગોપીનાથ ગરવા તણો;
અવર બીજું કાંઈએ ન ભાવે.

૪

પણ નરસૈયો આવા ઉદ્‌ગારો તો ક્વચિત જ કાઢે છે. ગરું જોતાં દુષ્ટ પજવનારાઓના ક્રૂર વર્તનથી એ જાણ્યે અજાણ્યે નીકળી જાય છે. એ વર્તનથી એનું કોમળ હૃદય ઘવાય છે. એનાં સંસારી દુઃખો વધે છે. એ મુશ્કેલીઓના તાપથી એના જળતા હૈયામાંથી ખરી મહત્તાનું શુદ્ધ કાંચન બહાર આવે છે. નરસૈયો ધીમે ધીમે ઈશ્વરપ્રણિધાન સેવતાં મહાત્મા બને છે અને પોતાના નિર્મલ હૃદયના ઉંડાણમાંથી સનાતન પ્રેરણાના ઉભરા કાઢે છે.

એની કીર્તિ વધે છે. એ હવે નરસૈયો નથી. લોકોમાં મહેતાજીને નામે ઓળખાય છે. એ મહાન્ પુરુષ તરીકે પણ સ્વીકારાય છે.

ઘણીવાર મહેતાજી ગિરિનારની તળેટીમાં આવેલા દામોદર કુંડમાં નહાવા જાય છે. હરિનું ભજન કરતા જાય અને આવે, અને શ્રદ્ધાળુ જનો આ વૈષ્ણવજનને પૂજ્ય ભાવે જોઇ રહે.

ઢેઢવરણમાં દૃઢ હરિભક્તિ છે. તે રોજ વિચાર કરે છે કે મહેતાજી અમારે ત્યાં કીર્તન કરવા ન આવે ? ઘણા લોકો એમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે, અને પોતાને ઘેર એમનાં કીર્તન કરાવી હરિરસ લુંટે છે ને લુંટાવે છે. આપણને એ લાવો ન મળે ? બધા એક વખત ભેગા મળે છે અને મહેતાજી નહાવા આવે છે ત્યારે 'પ્રેમ ધારીને લાગી પાય', અને કર જોડીને દયામણે વચને પ્રાર્થના કરે છે:—

મહાંત પુરુષ અમારી અરજ એટલી,
અમારે આંગણે કરો રે કીરતન;
પ્રેમ પદારથ અમો પામિયે,
વામિયે જન્મ મરણ જંજાળ.

જ્યાં દીનતા, જ્યાં હરિનો પ્રેમ ત્યાં એ 'વૈષ્ણવ પરમ દયાળ'નું હૈયું સ્નેહભીનું થાય છે. એ તો છે સોળમા સૈકાનો બ્રાહ્મણ શિરોમણી, ચુસ્ત નાગર, ઈશ્વરનો લાડકો પુરુષ, વિખ્યાત કવિ ને મહાંત પુરુષ અને પેલા અધમ

ગણાતા અસ્પર્શ્ય છે. પણ એક પલ પણ તે ખંચાતા નથી. એક પલ એમને ભેદભાવ જણાતો નથી. શુષ્ક બ્રાહ્મણત્વનો ખોટો આડંબર ત્યાગી એમના વિશુદ્ધ હૃદયમાંથી દૈવી ધ્વનિ ગાજે છે:

પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહીં પરમેશ્વર,
સમદષ્ટિને સર્વ સમાન.

એની વૈષ્ણવદૃષ્ટિ ન્યાતજાત ને સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્યની આરપાર માનવહૃદયની નિર્મલતાનું દર્શન કરે છે, અને સમાનતા સ્વીકારે છે. જાઓ આવીશ. 'ગૌમૂત્ર તુલશીવૃક્ષ કરી લીપજો.' આ સંતશિરોમણિ પોતાના કર્તવ્યથી જીર્ણ બ્રાહ્મણત્વનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ઢેઢો હરખાતા હરખાતા પોતાને ત્યાં જાય છે, ને ઘેર ઘેર ગરીબો આનંદમાં આવી જાય છે. આપણે ત્યાં મહેતાજી -જેને ભગવાને રાસ દેખાડયો તે-જેને જગત્ પૂજ્ય લેખે છે તે! છોકરાંઓનો મહિનાનો કાદવ ધોવાય છે. સારાં જેવાં કપડાં, મહા પ્રસંગ માટે સંઘરી રાખેલાં, બહાર નીકળે છે. ઓટલાઓ પરથી, શેરીમાં, ઝપાઝપ ગંદવાડો કાઢવા ઢેઢીઓ મંડી પડે છે. આજે અદ્ભુત દિન છે. મહેતાજી ઢેઢવાડામાં હરિભજન કરવા આવે છે! એક ઓટલાને લીંપી ગુંપી તેઓ તૈયાર કરે છે. ઢેઢવાડો હર્ષથી ઘેલાં નરનારીથી ઉભરાય છે.

એ આવ્યા 'મહેતાજી, નરસિંહ મહેતા, ભક્ત હરિના આવ્યા.' અનેક આંખો એકાગ્ર બની એમને જોઈ રહે છે. એ આવે છે. છાપાં, તિલક ને તુળશીની માળે એમનું શરીર શોભે છે. એક હાથમાં પ્રસાદની ટોપલી છે. એમના બીજા હાથમાં કરતાળ ધીમે ધીમે વાગે છે. એમની આંખો વારંવાર વાદળમાં એમના ભૂધરાને જોઈ રહી છે. એ હીંડે છે, ધીમે ધીમે ગાતા—

કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો, વળી વળી કૃષ્ણ કહો,
કૃષ્ણ કહેતાં સહુ સુખ લહિયે.

અને આખો ઢેઢવાડો કૃષ્ણભક્તિમાં લીન બની, એમને પ્રણામ કરે છે.

મહેતાજી ઓટલે બેસે છે. તે ઠાકોરજી પધરાવે છે, આરતી કરે છે, ઓચ્છવ કરે છે ને પ્રસાદ વહેંચે છે. અમૃતથી પણ અધિક ગણીને એ પ્રસાદ ઢેઢો ખાય છે. અંધારું થવા આવે છે, ને મશાલો ચેતે છે. મહેતાજી આંખો મીંચી પલવાર એના સ્વામીનું સ્મરણ કરે છે ને આરંભે છે:

કૃષ્ણકીર્તન વિના, નર સદા સુતકી,
વિમળ કીધે વપુ શુદ્ધ ન થાએ;
સકળ તીરથ શ્રી કૃષ્ણકીર્તન કથા,
હરિતણા દાસ જેને હેતે ગાએ.

ગવાડે છે, ઢેઢો ઝીલે છે.

મહેતાજીનો સંસ્કારી અવાજ ભાવ બદલે છે:

બાપજી પાપ મેં કવણ કીધાં હશે,
નામ લેતાં તારું નિદ્રા આવે;
ઉંઘ આલસ્ય, આહાર મેં આદર્યાં,
લાભ વિના લવ કરવી મન ભાવે.

આખી ઠઠમાં પશ્ચાત્તાપનો તરંગ ઉછળી રહે છે:

દેહ છે જૂઠડી, કરમ છે જૂઠડાં,
ભીડભંજન તારું નામ સાચું.

અને છેલ્લી વારે આંખમાં આંસુ સાથે તે કરગરે છે:

તારી કરુણા વિના કૃષ્ણ કોડામણા,
કળ અને વિકળનું બળ ન ફાવે;
નરસૈયા રંકને, ઝંખના તાહરી,
હેડ બેડી ભાગો શરણ આવે.

અને આખી અસંસ્કાર પણ ભક્તિભીની સભાની આંખમાં પાણી આવે છે.

એકદમ મહેતાજી સ્ફૂર્તિ લાવી ગાય છે:

હરિ હરિ રટણ કર, કઠણ કળીકાળમાં,
દામ બેસે નહીં, કામ સરશે;
ભક્ત આધીન છે, શ્યામસુંદર સદા,
તે તારાં કારજ સિદ્ધ કરશે.

તેમને ભજનની ધૂન લાગે છે. તે બેઠા છે ત્યાંથી ઉઠે છે ને ગર્જે છે:

પામર પલકની, ખબર તુજને નહીં,
મૂઢ શું જોઈને મૂછ મરડે.

એક પછી બીજું પદ તે બોલ્યે જાય છે. કરતાલ વાજે છે. સાથે તાળીથી, મૃદંગથી ઢેઢો સાથ આપે છે. રાસલીલાનું સ્મરણ કરાવતાં મહેતાજીના પગ, ઘુઘરીએ ઘમકતા, ઠમકે છે. ઘડીમાં માનીતી બની, મોહનને મનાવા જતા, એ એમની બાહુલડી હલાવે છે, એમનું મુખ મચકોડે છે, કેડે હાથ દઈ લટકાં કરે છે, સાંઈડાં લે છે. ઘડીમાં હાલરડું ગાય છે. ઘડીમાં કાલ્પનિક પીચકારી વડે રંગ ઉડાડી હોળી ખેલે છે. એમનાં અંગેઅંગ પદનો ભાવ દર્શાવી રહે છે. એમને દેહનું ભાન નથી. એમની ભક્તિના નીશામાં ચકચુર બનેલી ઘેનભરી આંખો શ્રીકૃષ્ણને જોઈ રહે છે. મહેતાજી, શરીર અને જગતનાં બંધન છોડી, સંગીતની પાંખાળી ધૂનપર સ્વારી કરી, ઊર્મિઓ સાથે ઉડતા, પરમ આનંદને પામે છે.

—અને ભક્તિઘેલા ઢેઢો, આ દૈવી આત્માએ પ્રસારેલા પ્રલયજળમાં ડુબતાં, અણઅનુભવ્યા રસનો આસ્વાદ લે છે.

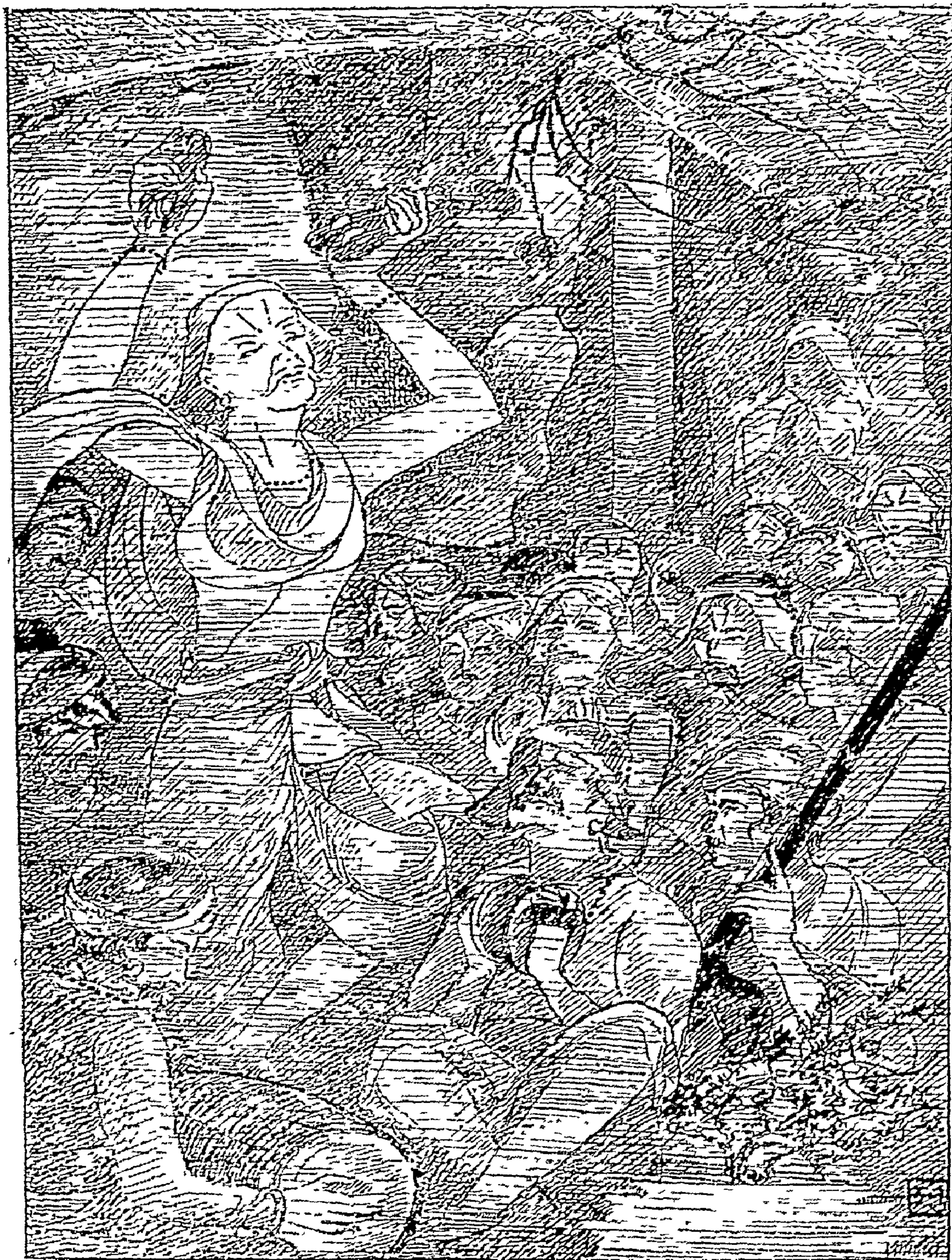
એક મહાત્માની માનવતા, સંસ્કારના ભેદ વિસરાવી, સનાતન દિવ્યતાનું ભાન બધાને કરાવે છે.

મહેતાજીએ,

ભોર થયા લગી ભજન કીધું,
સંતોષ પામ્યા સહુ વૈષ્ણવ.

૫

ગામ રાતમાં જુનાગઢમાં જંગ મચી રહે છે. કોણ ત્યાં ઘર કીર્તન કરવા જાય? કોણ? પેલો ઘેલો નરસૈંયો?

કરતાળ વાજે છે. સાથે તાળીથી, મૃદંગથી ઢેઢો સાથ આપે છે.

હડહડતો કલિયુગ વ્યાપ્યો! ન હોય; કૈં ભુલ હશે. અરે, એને મેં જતાં જોયો. હાથમાં છાબ હતી, અને ઘેલા જેવો ગીત ગાતો હતો. શું કહો છો?

ઘેરેઘેર ને ચકલે ચકલે આખી રાત આ જ વાત થઈ રહે છે. આડંબરી બ્રાહ્મણત્વની અંધારીથી સૂર્ય જોવાને અશક્ત નાગરોના ક્રોધનો પાર નથી. આ શું? છેક જ વંઠ્યો? આટલું સહ્ય, પણ આ તો પગના છેડા માથે મુક્યા. પંડિતો શાસ્ત્રીઓને મળે છે, પટેલો મુત્સદ્દીઓને મળે છે. હોહો થઇ રહે છે. સૃષ્ટિ શરૂ થઈ ત્યારથી કોઈ નાગરે આવું કર્યું નહોતું, કોઈ કરશે એવું કોઈએ કલ્પ્યું નહોતું. શું કરવું? ન્યાતબહાર મુકો, ગામબહાર કરો.

સવાર પડે છે, અને શેરીએ શેરીએ લોકો ઉભરાય છે. જોઇએ તો ખરા એ કયે મોઢે નાગરવાડામાં પાછો આવે છે? કૈં નફ્ફટ છે? 'હરિ જશ ગાય છે ને તાળ વાય છે. સાથે બેચાર સાધુડા શંખ ફુંકે છે ને મૃદંગ વગાડે છે. જુઓ તો ખરા આ નાગરી નાતનો ફજેતાખોર! નિર્લજ્જ –દુષ્ટ–અધમ!

પ્રતિષ્ઠિતો સામું મળે છે ને નાક ચઢાવી વાંકું જુએ છે. સ્ત્રીઓ કહે છે: મુઉં બળ્યાનું મોઢું. કોઈ હસે છે; કોઈ ઠીસીયારી કરે છે; કોઈ અપશબ્દ બોલે છે; કોઈ ધુળ ઉડાડે છે; કોઈક ધિક્કારનો શબ્દ કહે છે; કોઈ થુંકે છે.—

હસિ હસિ નાગર તાળીઓ લે છે,
આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ!

પણ 'મૌન ગ્રહીને મહેતાજી ચાલ્યા' આવે છે. એટલામાં તે પોતાની શેરીએ આવે છે. જે સગાં વહાલાં મળે છે તે કહે છે: મહેતાજી, આ શું ? ઘરમાં પરિવાર રડે છે..કાકાઓ, મામાઓ લઢવા આવે છે.

કૈં શરમ છે ?

નાત ન જાણો ને જાત ન જાણો,
ન જાણો કાંઈ વિવેક વિચાર ?

મહેતાજીના અંતરમાંથી દયાનો પ્રવાહ વહે છે: 'આ અધવધરાને શો ઉત્તર દેઉં ?' પણ એ જાણે છે કે ઈશ્વર-ભકિતથી એની દૃષ્ટિ અને હ્રદય જેવાં નિર્મલ છે એવાં આ બધાંનાં નથી. આ બધાંને શું કહેવું ?

જીવતા જન તે તો જમ જેવા જાણવા,
પ્રીત નહી જેહને કૃષ્ણ સાથે.

નરસૈયો જવાબમાં બધાંને કરજોડીને કહે છે :

વૈષ્ણવ તણો મને છે આધાર.

અરે ! શું આ તે વૈષ્ણવનાં લક્ષણ ? ભ્રષ્ટ તો થયા છો. ઘેર ઘેર રઝળવાં શાં ? અત્યાર સુધી તમારી ભુંડાઈ અમે ખમી, હવે અમે નથી ખમવાનાં. કર્મ નહીં, ધર્મ નહીં ને આ ખોટા ઢોંગ શા ?

નરસૈયો શો જવાબ દે ? તે કર જોડીને પોતાની દીન વાણી વડે પોતાના હ્રદયની નિશ્ચલ આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટાવે છે. એના ગહનગંભીરી હ્રદયમાંના પડઘા એક પદમાં રજુ કરે છે :

એવા રે અમો એવા રે એવા,
તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો ભ્રષ્ટ કહેશો તો,
કરશું દામોદરની સેવા રે.

એની સેવામાંથી કોણ મને ભ્રષ્ટ કરવાનું છે?

જેનું મન જે સાથે બંધાણું,
પહેલું હતું ઘર રાતું રે;
હવે થયું છે હરિરસ માતું,
ઘેર ઘેર હીંડે છે ગાતું રે.

મારા હૃદયની પ્રેરણા એવી છે. ઘેર ઘેર રઝળી ગાવામાં જ મને મોક્ષ દેખાય છે. શું કહો છો? એક ભુંડાથી આખો નાગરી સાથ લાજે છે? હા ભાઈ, હા—

સઘળા સાથમાં હું એક ભુંડો,
ભુંડાથી વળી ભુંડો રે;
તમારે મન માને તે કહેજો,
સ્નેહ લાગ્યો છે મને ઉંડો રે.

શું કરું ભાઈ! મારો સ્નેહ તમે નહીં સમજો.

ને હું તમારા કર્મ ધર્મને શું કરું?

કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી,
તે મુજને નવ ભાવે રે;
સઘળા પદારથ જે થકી પામે,
મારા પ્રભુની તોલે ના'વે રે,

હું અછૂત શું એમ કહો છો? હું ક્યારે નહોતો? મને ક્યારે તમે મારો ગણ્યો છે? મને મારા વૈષ્ણવજન વિના કોણે વહાલો ગણ્યો છે? જાઓ, ભાઈ જાઓ,—

હળવા કર્મના હું નરસૈંયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વહાલા રે.

પણ જાઓ તે પહેલાં આટલું યાદ રાખતા જજો કે આ આડંબર, આ કર્મ, આ અભિમાન જરા પણ કામ નથી આવવાનાં. મારો વિઠ્ઠલો તો ભક્તાધીન છે. જ્યાં હરિજન, ત્યાં તે. એને નથી વર્ણની પરવા ને નથી કર્મની પરવા.—

હરિજનથી જે અંતર ગણશે,
તેના ફોગટ ફેરા ઠાલા રે!

અને ઘવાયેલે અભિમાને કાકા, મામા ગયા. ઠીક છે, ત્યારે મરશે તું. કાકી માસીઓ પણ પાલવ સંકોરી, કટાણે મોંયે રજા લે છે. બાળો એનું મોં!

૬

પણ આટલેથી કૈં વાત અટકે?

ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસો એનો સંસર્ગ છોડે છે. ન્યાતિલાઓ એકઠા મળી વ્યવહાર બંધ કરે છે. કુટુંબીઓ કનડવા માંડે છે. થોડા દહાડા તો ચારેગમથી ગાળાગાળી થયાં જ કરે છે. રોજ ગોવિંદ કીર્તનમાં આવતા હતા તે પણ દેખાતા નથી. એ બજાર જાય છે ત્યારે લોકો તુચ્છકારે છે, અપમાન કરે છે.

મહેતાજીના સુંવાળા હૃદયને આઘાત થાય છે. તે એના સ્વામીને દ્રૌપદીને ભાવે પ્રાર્થે છે:

વસમી વેળામાં રે વહારે ચડો વિઠ્ઠલા રે,
ધાજો તમે છત્રપતિ નિરાધાર;
અસવારી કરજો રે, ગરુડની ઉપરે રે,
નરસૈંયો વિનવે વારંવાર રે.

એને માથે ગાજતું તોફાન ચાલ્યા જ કરે છે, અને એની કકળેલી આંતરડીમાંથી એ દીન ભક્ત ઓથ યાચે છે:

તું તારા બીરદ સાહામું જોજે શામળા,
ન જોઈશ કરણી હમારી રે.

હું તો હળવા કર્મનો છું. મારી સામું ન જોતો. 'તેલ કઢા જેમ શીતળ કીધી, વેળા સુધન્વાની વાળી' તેમ મારી વાળવાની છે.

અનેક ભકતો આગે ઉગાર્યા,
સહાય થયા મોરારી રે,
નરસૈંયાચા સ્વામી લક્ષ્મીવર,
મોટી ઓથ તમારી રે.

પણ દિવસ જાય છે તેમ મહેતાજીની કીર્તિ ગામેગામ પ્રસરે છે, અને જ્યાં જ્યાં વૈષ્ણવજન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભજનની ધૂન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભક્તિની આંચ હોય, ત્યાંથી લોકો જુનાગઢ આવવા લાગે છે. મહેતાજીને ચારે સાધુસંતોની ઠઠ લાગી, કીર્તનની રેલમછેલ થઈ રહે છે.

હું અધમ છું એમ કહો છો ? હું ક્યારે નહોતો ? મને ક્યારે તમે સારો ગણ્યો છે ? મને મારા વૈષ્ણવજન વિના કોણે વહાલો ગણ્યો છે ? જાઓ, ભાઈ જાઓ,—

હળવા કર્મનો હું નરસૈંયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વહાલા રે.

પણ જાઓ તે પહેલાં આટલું યાદ રાખતા જજો કે આ આડંબર, આ કર્મ, આ અભિમાન જરા પણ કામ નથી આવવાનાં. મારો વિઠ્ઠલો તો ભક્તાધીન છે. જ્યાં હરિજન, ત્યાં તે. એને નથી વર્ણની પરવા ને નથી કર્મની પરવા.—

હરિજનથી જે અંતર ગણશે,
તેના ફોગટ ફેરા ઠાલા રે !

અને ઘવાયેલે અભિમાને કાકા, મામા ગયા. ઠીક છે, ત્યારે મરશે તું. કાકી માસીઓ પણ પાલવ સંકોરી, કટાણે મોંએ રજા લે છે. બાળો એનું મોં !

૬

પણ આટલેથી કંઈ વાત અટકે ?

ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસો એનો સંસર્ગ છોડે છે. ન્યાતિલાઓ એકઠા મળી વ્યવહાર બંધ કરે છે. કુટુંબીઓ કળકળવા માંડે છે. થોડા દહાડા તો ચારેગમથી ગાજવીજ થયાં જ કરે છે. રોજ ઓચ્છવ કીર્તનમાં આવતા હતા તે પણ દેખાતા નથી. એ બહાર જાય છે ત્યારે લોકો તુચ્છકારે છે, અપમાન કરે છે.

મહેતાજીના સુંવાળા હૃદયને આઘાત થાય છે. તે એના સ્વામીને દ્રૌપદીને ભાવે પ્રાર્થે છે :

વસમી વેળામાં રે વહારે ચડો વિઠ્ઠલા રે,
ધાજો તમે છત્રપતિ નિરાધાર;
અસવારી કરજો રે, ગરુડની ઉપરે રે,
નરસૈયો વિનવે વારંવાર રે.

એને માથે ગાજતું તોફાન ચાલ્યા જ કરે છે, અને એની કકળેલી આંતરડીમાંથી એ દીન ભક્ત બોધ વાચે છે :

તું તારા બીરદ સાહામું જોજે શામળા,
ન જોઈશ કરણી હમારી રે.

હું તો હળવા કર્મનો છું. મારી સામું ન જોતો. ‘ તેલ કઢા જેમ શીતળ કીધી, વેળા સુધન્વાની વાળી ’ તેમ મારી વાળવાની છે.

અનેક ભકતો આગે ઉગાર્યા,
સહાય થયા મોરારી રે,
નરસૈયાચા સ્વામી લક્ષ્મીવર,
મોટી ઓથ તમારી રે.

પણ દિવસ જાય છે તેમ મહેતાજીની કીર્તિ ગામેગામ પ્રસરે છે, અને જ્યાં જ્યાં વૈષ્ણવજન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભજનની ધૂન હોય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણભક્તિની આંચ હોય, ત્યાંથી લોકો જુનાગઢ આવવા લાગે છે. મહેતાજીને ચોરે સાધુસંતોની ઠઠ લાગી, કીર્તનની રેલમછેલ થઈ રહી છે.

એક દિન એ આનંદમગ્ન બની ભક્તિની ધૂનમાં આ પ્રસંગનો વિચાર કરે છે, ને જાણે શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ હોય હોય તેમ એને મુખેથી પદ નીકળે છે:

અણ તેડાવ્યો આવું રે,
હું તો તાણ્યો નવ તૂટું;
તમારા પ્રેમની સાંકળીએ બાંધ્યો,
છોડયો ન છૂટું રે.
... ...
હુંકારે આથેરો જાવું, તમારે હુંકારે રાચું;
નરસૈંયો જ્યાં ગાન કરે, ત્યાં પ્રેમ ધરી નાચું.

વિઠ્ઠલાએ બીરદ રાખ્યું ખરું!

મહેતાજીએ નાગરોનું જગત ખોયું, અને વૈષ્ણવજનનું જગત પોતાનું કર્યું. અને કાલાંત સુધી એમના જ કીર્તિ-ગાનનું પ્રાયશ્ચિત કરી, અમર રહેવાનું નાગરોને લલાટે લખાવી દીધું.

૭

હવે એ કોઈથી ડરતા નથી. પોતાની અપૂર્ણતા માટે કોઈની દયા યાચતા નથી.

ચારે તરફ વૈષ્ણવજનોથી સંવૃતને, તે પોતાના શુદ્ધ હૃદયની જ્વાલથી વિશુદ્ધ જીવનની આગ પ્રસારે છે. દુઃખ દેતા, ડામ દેતા જગતને એ સાત્વિક જીવનનો નિર્વાણ મંત્ર શીખવે છે:

આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા,
કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈના સ્વામિને સ્નેહથી સમરતાં,
ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

પણ વૈષ્ણવજન તે શું કપાળે શીંગડાં લઈને આવતા હશે ? તમે વૈષ્ણવજન, ને અમે નહીં ? મહેતાજી વૈષ્ણવજનનાં દર્શન કરાવે છે :

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ,
પીડ પરાઈ જાણે રે;
પર દુઃખે ઉપકાર કરે તે,
મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે,
નિંદા ન કરે કેની રે;
વાચ કાછ મન નિશ્ચય રાખે, તો
ધન્ય ધન્ય જનની તેની રે.

સમ દૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી,
પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જીહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે,
પરધન નવ ઝાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહી તેને,
દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામ શું તાલી રે લાગી,
સકળ તીરથ જેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટ રહિત છે,
કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે;
ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં,
કુળ એકોતેર તાર્યાં રે.

આમ એની જીભે પયગંબરની વાણી વસે છે. એના વ્યકિતત્વની કલ્પના કરવી સહેલ નથી. આજના ભોગ ને ઐશ્વર્યમાં મશગુલ જમાનામાં વિલાસઘેલા કવિઓ આપણે જોયા છે. કરતાલ લઈને કીરતન કરતા ઘણા હરિભગતો આપણે જાણીએ છીએ. પણ આ નરસૈયાની પીછાણ કરવા, આર્યત્વના ઉંડાણમાં રહેલાં રહસ્ય શોધવાં ને સમજવાં પડે છે.

શુદ્ધ ભકિતના તોફાની પંથે એ વિચર્યા. પણ એના આત્માનાં પડો ધીમે ધીમે ખરવા લાગ્યાં. 'નરસૈયાચા સ્વામી'નું નિરંતર રટણ કરતાં, તેની મહત્તાનું સતત ધ્યાન કરતાં, એને દિવ્યમંત્ર હાથ લાગી ગયો.

એણે મન, વાણી ને કર્મ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યાં. તૃષ્ણા ને આશા પણ એને જ ચરણે ધર્યાં. પોતાની ઇચ્છાઓનું જગત ભાંગીને ભુકો કરો એમ કહેવું સહેલ છે, કરવું એ તો કોઈકને જ કર્મે લખાયું છે. નરસૈયાએ તે કર્યું. એણે પોતાનું વ્યકિતત્વ એના ઈશ્વરની પ્રબળ ઈચ્છાના વહેણમાં તરતું મુકયું. એ નિરાશી થયો, એ નિર્મમ થયો.

આ ફીસીયો કર્યો, તેમ એની વિલાસાકાંક્ષા નિર્મળ થતી ગઈ. ભક્તિના રંગો બદલાયા. ગોપીભાવે આદરેલો

પ્રેમ નિઃસીમ બની, મનુષ્યમાત્રમાં એના પ્રણયીને એ જોવા લાગ્યો. એને સકળ જગતમાં એના હરિ વસતા જોયા; અને તેને પોતાના ઉરમાં સમાવ્યું. **यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति**–એ નરસૈયાને મન સૂત્ર નહોતું, ભાવના નહોતી;–પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હતું.

નરસૈયાનો ઈશ્વર એક ઉપયોગી સંરક્ષક નહોતો, સગવડ કરી આપનાર દાનેશ્વર નહોતો. એણે તો ઈશ્વર-પ્રણિધાન સેવ્યું : બધા ધર્મોને છોડી એ તેને શરણે ગયો. એના જીવને સંકુચિત મર્યાદાઓ છોડી. ભૂતમાત્રનો એ મિત્ર થયો. એને મમત્વ રૂચ્યું નહીં. એનો અહંકાર રહ્યો નહીં. એ સમદુઃખસુખી થઈ ગયો. ક્ષમા એને હૈયે વસી. સદાય સંતુષ્ટ, એ ઈશ્વરધ્યાનમાં જ દૃઢચિત્તે રહ્યો. મન ને બુદ્ધિ એણે તેને જ સોંપ્યાં. નહીં લોકો એને દુભવી શક્યાં, ન એ લોકોને દુભવવા ગયો. હર્ષ ને ક્રોધ, રાગ ને દ્વેષનાં જંજીરો એણે તોડી નાખ્યાં. એને અપેક્ષા નહીં રહી, ને એને નહીં દુઃખ ડામી શક્યું. એ ઉદાસીન થયો. વ્યથા એને સ્પર્શી શકી નહીં. મિત્ર ને શત્રુ, માન ને અપમાન, નિન્દા ને સ્તુતિ એને મન એક બની રહ્યાં હતાં. વ્યાસ ને ખ્રીસ્ત ને ઓગસ્ટાઈનથી, ચૈતન્ય ને ગાંધીજી સુધીના મહાત્માઓના જીવનમંત્રની એ મૂર્તિ બન્યો. જાગતાં ને ઉંઘતાં તે ભગવાન વેદવ્યાસના આ પરમ સત્ય પર એક જીવંત વૃત્તિ રચી ગયો :

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

પ્રકરણ સાતમું

અંત

૧

વર્ષે વર્ષે મહેતાજીનો સંસાર સંકેલાતો જાય છે. માણેક મહેતી, કુંવરબાઈ, સામળદાસ એના જીવનમાંથી, પડછાયા સમાં દૂર થતાં જાય છે. ક્યારે ને કેવી રીતે, તેનો જરાય ઉલ્લેખ નથી. કોઈ એક પદ પર અંગત આપત્તિની છાંય આવી જાય છે:

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીયાં;
ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીયાં.

વૈષ્ણવજન જલદીથી સાત્વિક આનંદસમાધિને સ્પર્શતા જણાય છે. જીવન તેવું ને તેવું ચાલે છે:–કીર્તન, આરતી, ોચ્છવ, રોજ નવા નવા ભાવ અનુભવવા ને ગાવા. પણ કીર્તિ વધી છે, લોકોનો પૂજ્યભાવ છે, અનેક સ્ત્રી પુરુષોનાં હૃદયમાં એમણે વાસ કર્યો છે, અનેકનાં જીવન એનાં પદોથી પ્રેરાતાં જાય છે, સુવાસી બનતાં જાય છે.

હવે એમનાં પદોમાં વિલાસનો સ્પર્શ નથી રહ્યો. ઉપરાછાપરી આવતા શબ્દો ભાવને અટપટા રંગ આપતા નથી. કવિતા સંયમી અને સરલ થાય છે. શબ્દોમાં માધુર્ય વધતું જાય છે. તેમની રચનામાં નૈસર્ગિક સરલતા આવે છે.

૨

લોકો અને શિષ્યો એમનાં પદો શીખ્યે જાય છે અને મહેતાજી હવે માત્ર એકલું કીર્તન નથી કરતા, પણ ઉપદેશ પણ આપતા જાય છે:

રાત રહે જાહરે પાછલી ખટ ઘડી,
સાધુ પુરુષને સુઈ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રી હરિ,
એક તું એક તું એમ કહેવું.

હવે એની વિશાળ દૃષ્ટિએ વિધવિધ કર્તવ્યોનાં રહસ્ય દેખાય છે:

જોગિયા હોય તેણે જોગ સંભાળવા,
ભોગિયા હોય તેણે ભોગ તજવા;
વેદિયા હોય તેણે વેદ વિચારવા,
વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા.

... ...

મુખ્ય વાત તે છેલ્લે કહે છે:

આપણે આપણાં કર્મ સંભાળવાં,
કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈના સ્વામિને સ્નેહથી સમરતાં,
ફરી નવ અવતરે નર ને નારી.

એમની ભક્તિ કદી સંકુચિત હતી નહીં, અને દિનેદિને સર્વવ્યાપી થતી જાય છે. જુવાનીમાં રાસસહસ્રપદી રચતાં એમણે ગાયું હતું:

ગંગાધર ને ગોકુળપતિ વચ્ચે,
જે કોય આણે ભેદ;
ભણે નરસૈંયો વૈષ્ણવ નહીં તે,
અધમ તેને કહે વેદ.

ફરી એ આધેડ વયમાં ગાય છે :

પ્રાતઃ સમે સુર ઉગ્યા પહેલાં,
જો રે રસના મુખ રામ કહે;
હાં રે હાં રે કૃષ્ણને તું ભજ નામે,
જગમા તારું નામ રહે.

રામ નામનો મહિમા મ્હોટો,
શિવ સનકાદિક ધ્યાન કરે.

... ...

સંતો હમે રે વેવારીયા શ્રી રામ નામના.

એટલે રામ, કૃષ્ણ ને શંકરમાં એણે ભેદ કદી જોયો નથી. પણ હવે ઘડપણ આવે છે તેમ મહેતાજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડે છે :

ઘેલા મન ! ગોવિંદને ગાની રે,
ઘેલા ગાની ગોવિંદ, ગાની રે;
શુક્લતીર્થને ઉમરે રે, આવ્યો જમણે હાથ,

... ...

જ્ઞાન ખડગ લે હાથમાં રે, જમનો શિર લે ન ધાની.

હવે એ પોતાને ચેતવણી આપે છે :

અલ્પ સુખ સારું, મદ ફૂલ્યો ફરે;
શીશ પર કાળ રહ્યો દંત કરડે.

અને કૃષ્ણમાં તેને પરબ્રહ્મ દેખાય છે :

કૃષ્ણકીર્તન વિના, નર સદા સૂતકી,
　　વિમળ કીધે વપૂ શુદ્ધ ન થાયે;
…　　…　　…
અજ ભવ સુરપતિ સ્વપ્ને પેખે નહીં,
　　નેતિ નેતિ કહી નિગમ વામે;
નરસૈયો રંક, જશ ગાઈને રીઝવે,
　　સહસ્ર મુખે શેષ પાર ન પામે.

૩

આ દૃષ્ટિ નવી નથી. ધીમે ધીમે ઈશ્વરની સાથે એ તાદાત્મ્ય વધતું જાય છે તેમ તેમ શ્રી કૃષ્ણને અંતર્યામી રૂપે ભજે છે. પણ જુનાં સ્મરણો તાજાં કરતાં ભાગવતના પ્રસંગો તે પદમાં ઉતારે છે. આ બધામાં હવે આત્મલક્ષીના ઉભરા નથી, પણ અંગત પ્રેમનાં સ્મરણોમાં પરલક્ષી આખ્યાનકારની તટસ્થતા આવતી જાય છે.

બાળલીલા, દાણલીલા, સુદામાચરિત્ર, કૃષ્ણજન્મનાં પદ એ રચે છે. આ રચનામાં અસલ ભાગવતનો અનુવાદ નથી, પણ સ્વતંત્ર કલાકારની રચના છે :

જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા,
　　તુજ વિના ધેનમાં કોણ જાશે ?
ત્રણસેં ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા,
　　વડો રે ગોવાળિયો કોણ થાશે ?

આથી સુંદર પંક્તિઓમાં બાળલીલાનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં થયો નથી. પણ આ બધામાંથી અંગત પ્રેમની ઝમક ચાલી ગઈ છે.

૪

મહેતાજી વૃદ્ધ થયા છે. હરવું ફરવું પણ કઠણ થઈ ગયું છે. હવે તો માત્ર પરબ્રહ્મનું રટણ ને શ્રીકૃષ્ણના મંદ કીર્તનમાં જ સમય ચાલ્યો જાય છે. જીવનની નિરર્થકતાના પ્રશ્નો ઉઠે છે ને એકજ જવાબ પામી શમી જાય છે :

તું અલ્યા કોણ, ને કોને વળગી રહ્યો,
વગર સમજે કહે મ્હારું મ્હારું ?
દેહ તારી નથી જો તું જુગતે કરી,
રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાયે.

એને સ્પષ્ટ ભાસે છે કે—

જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્યો નહી,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ ખોટી.
કોણ છું ક્યાં થકી આવીયો જગ વિષે,
જઇશ ક્યાં છૂટશે દેહ ત્યારે ?—

એ પણ પ્રશ્નો ઉઠે છે. જીવ ને બ્રહ્મના ભેદ સમજવા પણ તે પ્રયત્ન કરે છે અને લાક્ષણિક જવાબ એમને સુઝે છે :

હું અને તુંપણું તજીશ નરસૈંયા, તો
ગુરુ તને હર્ષથી પાર પાડશે.

અને હંમેશની માફક, દીનતાની અવધિમાં તે કુએ છે :

ભેઉ કર જોડી નરસૈંયો વિનવે,
ભવજળ બૂડતાં બાંહ્ય તાણો.

અને આખરે એની વૃદ્ધ આંખે સત્ય દેખાય છે:

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ,
જૂજવે રુપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું,
શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.
... ...
ભણે નરસૈંયો એ, મન તણી સાધના,
પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

૫

જીવનનું ઝરણું સુકાતું જાય છે.

બ્રાહ્મમુહૂર્ત થાય છે. એક મોટા ફીકા ચંદ્રનું આછું તેજ ઘરોની છાંયાથી શેરીનો રસ્તો શ્યામળ કરે છે. કોઇનો અવાજ સંભળાતો નથી.

બહાર ચોતરા પર એક નાની ગંદી પથારીપર, ટુંટીયું વાળી, હાડપીંજર સમા વૃદ્ધ સુતા છે. હંમેશની ટેવ પ્રમાણે આજે એમનાથી ઝપ દઇને ઉઠાતું નથી. શરીરમાં વેદના થાય છે, કમર ફાટે છે, આંખ આગળ લાલ વાદળો આવતાં ને જતાં દેખાય છે. એ ખાંસી ખાય છે. નિર્બલતાથી એમનો શ્વાસ રુંધાય છે.

જાગ્રત થતાં એમની વૃદ્ધ આંખે લિપલવાર શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પડે છે—મોર મુકુટ ને પીતાંબરધારીની, વૃંદાવનમાં

વેણું વાતી. એમનું હૈયું ધબકે છે. પાછી શિથિલતા આવે છે ને આંખ મીંચાઈ જાય છે. એમની નિર્ગતિનો પાર નથી.

થોડીવારે તે પાછા જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે. એક કંતાએલો, કરચલીયાળો હાથ, વર્ષોની ટેવોથી ઉશીકા નીચે જાય છે ને ત્યાં પડેલાં કરતાલ લે છે. આજે કરતાલ પણ ભારે લાગે છે. એ ઉઠવા જાય છે, પણ ઉઠાતું નથી. કોઈ પાસે નથી કે હાથ આપી ઉઠાડે. એ સુતા સુતા બબડે છે :

શા સુખે સુતો સંભાર શ્રી નાથને,
હાથ તે હરિ વિના કોણ ઝાલે.

... ...

જાગ રે જીવડા વાજ આવ્યો ઘણુંક, કેટલોએક પ્રતિબોધ દીજે.

તે જેમ તેમ કરતા ઉઠે છે, પથારીમાં બેસે છે ને હંમેશની માફક પરભાતીયું ગાય છે :

ઉઠ ઉતાવળો, ચાલ્યને વિઠ્ઠલા,
ગોવિંદ ગાયને વચ્છ ધાવે;
જાગને જાદવા જનની જશોદા વદે,
કહાન કાં ઘણી તને નિદ્રા આવે?

એમની કલ્પના કાંઈક ઉત્તેજીત થાય છે. એમની દૃષ્ટિએ લાડકવાયો બાલગોપાલ આંખો ચોળતો દેખાય છે અને એમના હૈયામાં ઉષ્માનો સંચાર થાય છે :

દંતધાવન કરો, આળસ પરહરો;
રજની તિમિર ગયું પોહો ફાટયું.

કરમળો દૂર ને શે ન શીરાવતો,
દહીં રે દામોદરા થાય ખાટું.

પેલું સુખ મોહક થતું જાય છે, અને એમના હૃદયને મુગ્ધ બનાવી રહે છે. વૃદ્ધનું મોં મલકે છે, અને અચકાતે, ખોખરે અવાજે તે ગાય છે :

બારણાં બહાર બળિભદ્ર ઉભા રહ્યા,
જો રે વહાલા તારી વાટ જોયે;
નરસૈના સ્વામિનું, મૂખડું દીઠડે,
માતાનું મનડું અતિ રે મોહે.

અવાજ ચાલતો નથી, તુટી પડે છે. દલણું દળવા ઉઠેલી પડોસણને હંમેશાં સંભળાતા ભાવવાહી અવાજમાં આજે તૂટ પડી સંભળાય છે. આજે એ આમ કેમ ગાય છે? બીચારા માંદા બહુ છે.

વૃદ્ધ જેમ તેમ કરતાં ઉઠે છે. થોડીવારે એક વિધવા બાઈ આવી પાણીનો લોટો અને દાતણ મુકી જાય છે, અને એ મહા મહેનતે દાતણ કરે છે.

ધીમે ધીમે પ્હો ફાટે છે. વિહંગનો શોર સંભળાય છે. લોકોની આવજા થાય છે. એ વૃદ્ધ દાતણ કરી બેઠાબેઠા નિર્ગતિમાં ઝોકાં ખાય છે. રસ્તે જનારાં આવે છે, પગે લાગે છે, જયશ્રીકૃષ્ણ કહે છે. પણ આજે એમને ઘણી ઉંઘ આવે છે. એક ઝોકકો આવે છે, માથું નીચું પડે છે, ને તે ઝબકીને જાગે છે. વળી કરતાલ હાથ લે છે, એક તાલ દે છે ને મોઢામાંથી અવાજ નીકળે છે :

જાગીને જોઉં તો, જગત દીસે નહીં,
ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે,
બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.

આજે એક વૈષ્ણવ પડોશણ આવી ઘરમાં ફરતી સ્ત્રીને ચેતવે છે. આજે એ ઝોકાં કેમ ખાય છે? અલી જો તો ખરી, પુછ તો ખરી. આજે શું લેશે? પેલી સ્ત્રી એમને પુછે છે : ભુખ લાગી છે? શું કરું?

વૃદ્ધ ઉંચું જુવે છે, ચિત્ત ઠેકાણે લાવે છે ને મંદમંદ હસે છે. હા, ભુખ લાગી છે. બીજું શું બહેન? રાબડી. સ્ત્રી જાય છે ને વૃદ્ધને પોતાના ઘડપણ પર તિરસ્કાર આવે છે :

રોજને રોજ જોઈએ રાબડી રે;
એવી બળી રે ઘડપણની ટેવ.
... ...
પ્રાતઃકાળ પ્રાણ માહરા રે, અન્ન વિના અકળાય.

વૃદ્ધને પોતાની નિર્બલતા પર હસવું આવે છે. શું દેહ? એ કરતાલ લઈ તાલ દે છે :

આંખડીએ ન સૂઝે રે, ગળે બહુ નાસિકા રે,
બોલે તે તો સંભળાય નહીં કરણ;
માયા તો ન મૂકે રે, તૂટે નહીં તૃષ્ણા રે,
ઓળખાયા નહીં અશરણશરણ;
હાથમાં લાકડી રે, ચરણ ચાલે નહીં રે,
તૂટીને શિથિલ થયું છે તન;

મુખમાંહી દંત રે, એકે દીસે નહીં રે,
તોય પાપીયું ઉદર માગે અન્ન.

જુવાની દહાડે રે, હરિને જાણ્યા નહીં રે.

આ પંક્તિઓ મોઢે આવે છે, માત્ર ટેવથી નહીં હૃદયના ઉંડા ભાવથી પ્રેરિત. વૃદ્ધ છે, પણ ભાવેભા તે સજીવ છે. તે શબ્દો ગાય છે ત્યારે તેના અર્થથી આખું શરીર ઝઝણે છે.

રાબડી આવે છે ને વૃધ્ધ પીએ છે. એમનું ગળું શે છે. તે ખુંખારે છે, અને વાડકો દૂર મુકે છે. હવે એ ઠીક લાગે છે.

કાંપતે પગે, લાકડી ટેકવી તે ઉઠે છે. એટલામાં એ હરિજન દર્શને આવે છે તે એમને ઝાલી ઉઠાડે તે સ્નાન કરવાની ના પાડે છે, છતાં વૃધ્ધ સ્નાન કરે

એક નાના કંડીયામાં પીકકી પડી ગએલી જરી પીત્તળના લાલજી પડયા છે ત્યાં થરથરતા તે વૃદ્ધ જેમ તેમ બેસી જઈ, નિસ્તેજ નયને તે લાલજી રહે છે—રસથી, એકાગ્રતાથી, અદ્‌ભુત સ્નેહથી. એને નથી દેખાતો, જજરી જરી નથી દેખાતી, પીત્તળના નથી દેખાતા. એની આંખે તો—

સાવ સોનાનું પારણું, માણક મોતીએ જડીયું રે—
ચોદશ, રત્નની કાન્તિ વિરાજે, ઝાઝ હીરલે મઢી

એવું પારણું દેખાય છે અને તેમાં,

હિંડોલે ઉછળાં રે ઉલ્લાસે, ધમધમ ઘુઘરી ધમકે રે–

એવો ‘ કુંવર કનૈયો અલૌકિક નાનો ’ એને દેખાય છે. અને એક પલવાર હૈયામાંથી સરી ગએલો ગોપીભાવ ખડો થાય છે, અને ‘ માનુનીનું મન ઠમકે ’ છે.

તે લાલજીને હર્ષથી, સ્નેહથી હાથમાં લે છે. થરથરતે હાથે પણ હેતથી, પંપાળી પંપાળી તેને તે શંખથી નવરાવે છે ને પાછી જીર્ણ જરી પર ગોઠવે છે.

એટલામાં હરિજનો આવી લાગે છે અને ત્યાં બેસી જાય છે. વૃદ્ધ તો એના પ્રભુની પરિચર્યામાં મગ્ન છે. લાલજીની પૂજા થયા પછી તુલસીના પત્ર પર સાકરની કકડીનું નૈવેદ્ય ધરાવતાં તે માથું ભોંય પર ટેકવી, દીન અવાજે બોલે છે :

તારી કેમ કરી પૂજા કરૂં શ્રી કૃષ્ણ કરુણાનિધિ,
અકળ આનંદ કળ્યો ન જાયે;
સ્થાવર જંગમ વિશ્વ વ્યાપિ રહ્યો,
કેશવા કંડીએ કેમ સમાયે.

તે પ્રશંસામુગ્ધ જોઈ રહે છે, અને દીન અવાજે ગાય છે :

બાર મેઘે કરી, સ્નાન શ્રીપતિ કર્યાં,
શંખની ધારે હરિ કેમ રીઝયા ?
ઓગણપંચાશ તને વાયુ વંજત કરે,
સૂક્ષ્મ વાયુ તુને કેમ ગમીયા ?

ત્યાં સુધી તે મુંગા પડી રહે છે, ને પછી આરંભે છે :

અરાઢભાર વનસ્પતિ, હરનિશ પીસળે,
માળી તે પાંતરી શીરે લાવે;
ચુવા ચંદન કરી પ્રભુ તુને પૂજીએ,
આંગના એહકની તુલ્ય ના'વે.

એકદમ અવાજમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે ને તે આંખમાંથી આંસુ લુછે છે:

તારે નિત નિત અવનવા નૈવેદ કમળા કરે,
સૂક્ષ્મ નૈવેદ કેમ તુલ્ય આવે?

તે મુંગા રહે છે ને હરિજન તરફ ફરી કહે છે:

ભણે નરસંયો, જેને કૃષ્ણરસ ચાખીઓ,
પુનરપી માતને ગર્ભ ના'વે.

થોડીવાર કોઈ બોલતું નથી, અને પ્રસાદની કકડી વૃદ્ધ થોડી લે છે, થોડી બીજાને આપે છે.

વૃદ્ધ મુંગા મુંગા બેસી રહે છે. આંખો ફરી નિસ્તેજ થાય છે, અને નિર્ગતિ વધી પડે છે. તે જાગે છે કે ઉંઘે છે તે કોઈ કહી શકતું નથી. વળી તે આંખો ઉઘાડે છે, હાથ પાસે પડી કરતાલ સંભાળે છે ને બેઠેલે અવાજે કંઈ બોલે છે:

ધ્યાન ધર હરિ તણું, અલ્પ મતિ આળસુ,
જે થકી જન્મનાં દુઃખ જાશે.

વળી અવાજ મંદ પડે છે:

અંગ જોબન ગયું, પલિત પિંજર થયું;
તોય નથી લ્હેતો શ્રીકૃષ્ણ કહેવું.

પાછો અવાજ બંધ થાય છે અને તે છેલ્લી પંક્તિ ઉચ્ચારે છે :

નરસૈયા રંકને, પ્રીત પ્રભુશું ઘણી,
અવર વેપાર નહિ ભજન તોલે.

તે થોડીવાર પાછો શાંત રહે છે. એની કલ્પના એના સ્વામિને જોઈ રહે છે અને તેના પ્રતાપમાં મુગ્ધ બને છે. તે બબડે છે :

આદ્ય તું મધ્ય તું, અંત્ય તું ત્રિકમા,
એક તું એક તું એક પોતે;
અખિલ ચો બ્રહ્મ બ્રહ્માદિક નવ લહે,
ભૂરચા માનવી અન્ય.
રવિ શશિ કોટી નખ ચંદ્રિકામાં વસે,
દૃષ્ટિ પહોંચે નહીં ખોજ ખોળે.

એની દૃષ્ટિ લાલજી પર પડે છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમબ્રહ્મ સાથ એકાકાર ભાસે છે :

અખિલ શીવ આદ્ય આનંદમય કૃષ્ણજી,
સુંદરી રાધિકા ભક્તિ તેની.

રાધિકાનું નામ દેતાં કૈં કૈં સ્મરણ થાય છે.

પોતે પણ ગોપી હતો, દૂતિ થયો હતો. હાસ્તો. આજ પણ એવો જ છે. શો ફેર છે ? અને તે જુવાનીનાં સ્મરણોને એક તાને બાંધે છે :

તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રેમદા શું રમે,
ભાવે શું ભામની એક લીધો;
જે રસ વ્રજતણી નાર વિલસે સદા,
સખી રુપે તે નરસૈયે પીધો.

વ્રજતણી નારનો રસ એણે પીધો એટલું જ નહીં પણ તેને સહસ્રધા અમૃતમય બનાવી અંતકાળે પણ એક અપૂર્વ એવી ભાવના બનાવી.

૬

આજે પણ એનું હૃદય પ્રણયથી જ ઉભરાય છે. પ્રણય, દૈન્ય અને શ્રદ્ધાથી પ્રશાંત; અનુભવ અને દુઃખથી વિશુદ્ધ; જુવાની જતે વાસનાવિહોણો પણ જરાયે પ્રેર્યો. પ્રણય, તે દરેક જીવમાં એક આત્મે વિલસતો; આમરણ પ્રણયીનો હોય એવો. પ્રણય—પ્રબલ, એકાગ્ર, ભવ્ય.

આખરે પૂજા પૂરી થાય છે. બે જણ એને લઈ ઓટલા પર લઈ જાય છે અને એક બે જણ શીવાય બધાં વીખરાય છે. વૃદ્ધ ફરી નિર્ગત બની પડી રહે છે.

“ભાઈ,” વૃદ્ધનો થાક ઉતર્યે તે પેલાઓને બોલાવે છે: “પેલું ‘ગોવિંદગમન’ પુરું કરીએ.”

“કાલે. ઉતાવળ શું છે?”

“ના, ભાઈ ના. ગયો અવસર ન આવે તો?” ને એક ટુંક બનાવી તે ગાય છે. તેની પાછળ પેલા ઝીલે છે ને એક જણ લખે છે:

ઉપરથી હરિ દુઃખડાં દેખાડે, પણ અંતે સુખદાતા રે;
ભક્તને ભૂધર નવ વિસરે રે, વેદ પુરાણ વદાતા રે.

તે થોભે છે, ને આખા જીવનપર દૃષ્ટિ નાખે છે. એને દેખાય છે આખા જીવનનું એકજ સૂત્ર :

વચન પર રહે વિશ્વાસં,
તેની આશા એ પૂરે રે;
દુઃખ સુખ વેઠી હરિ ભાગે,
તેમ છે નહિ અધૂરે રે.

આ એનું ઈશ્વરપ્રણિધાન. પછી પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

હું ગાતાં ગાતાં વૃદ્ધ થયો, એક અંશ ગુણ ન ગાયા રે,
આજ કાલ કરતાં જરા આવી, નથી મૂકાતી માયા રે.

આ એનો જીવનમંત્ર. હરિગુણ ગાવા જન્મ્યો. હરિગુણ ગાતો મરવા બેઠો છું. પણ હજી તો હરિના ગુણ ગાવાના બાકી રહી ગયા. શા માટે હું અટકું ?

મરું તેવારે માયા મુકાયે,
બળતે બકાય તે બકું રે;

ના; શા માટે ?

અવસર ગયો ફરી નહિ આવે,
માટે સમય નહિ ચુકું રે.

તે થોડીવાર થાક ખાય છે. હવે ઘણું થયું :—

એમ ધારી હરિગુણ ગાયા,
ગોવિંદગમનમાં નહાયા રે;
હરિગુણમાં કો દોષ ન ભાળો,
દોષભર્યા જે જાયા રે.

એક જ મારી પ્રતિજ્ઞા, એટલે દોષ હોય તો શું ને ન હોય તો શું ?

વળિયાં પળિયાં પડિયાં અંગે,
ત્યારે તો મેં લખિયું રે.

પણ રખેને કોઈ કહે કે ઘડપણમાં કૈં લખવાની જરુર ? તે ઉમેરે છે :

નરસંઈને ગુણ ગાવા નિશ્ચે,
તેથી એ દશામાં ભાખ્યું રે.

'ગોવિંદગમન' પુરું થાય છે. લહીઓ લેખપર રેતી નાખે છે. નરસૈયો નિશ્ચિંત બની માથું લટકતું રાખી, નિશ્ચેતન થાય છે. એના હાથ પગ કાંપે છે.

૭

બપોર પડી. હંમેશાં તે આ વખતે ભાગવતનું પારાયણ શ્રવણ કરતા અને લોકો તે સાંભળવા આવતા. આજે હરિજનની ઠઠ મળી, પણ મહેતાજી ઉઠયા નહોતા. આખરે એક જણ એમને ઉઠાડે છે. કાંપતા, થરથરતા તેને જેમ તેમ કરી બે જણ તકીયે બેસાડે છે. લોકો પગે લાગે છે તેનો સત્કાર તે આસ્તેથી, ઘેનમાં કરે છે.

ભાગવતનું પારાયણ શરૂ થાય છે :

तत्रारमत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥

મહેતાજીને કાને સ્વર પડે છે ને હોઠ ફફડે છે.

ભાગવત વાંચનાર થંભે છે. મહેતાજીનો સ્વર, અચકાતો, કાંપતો, પોતાનું પદ ગાય છે :

વૃંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;
કંઠે પરસ્પર બાહુલડી, ધૂન નેપુર વાજે.

શ્રોતાવૃંદ પદ લઈ લે છે અને થોડોક વખત રાસના પદોની ધુનથી બધું ગાજે છે. જેમજેમ હરિજનો ગાય છે, વગાડે છે ને નાચે છે, તેમ તેમ મહેતાજી જરા ભાનમાં આવે છે. એમની આંખોમાંનાં અંધારાં દૂર થાય છે. એમના મુખપર આનંદ છવાય છે. તે કરતાલ લઈ વગાડવા જાય છે. પણ કરતાલ કેટલાંય વર્ષે આજે ઉંચકાતી નથી.

ક્યાં સુધી કીર્તન ચાલે છે. મહેતાજી જરા ટટાર થાય છે. એક બે વિષ્ણુભક્ત પંડિતો પણ ત્યાં આવીને બેઠા છે. તેમને જોઈ, તે હસીને આવકાર દે છે. પણ પાછી આંખો મીંચાય છે, હાથ નીચે પડે છે, માથું નીચું નમે છે.

"હરિજન ! ઉઠો ઉઠો. કૈં લેશો ?" એક ભક્ત કહે છે અને તકીયો ઠેકાણે રાખે છે. તે ઝબકીને જાગે છે, બધાને જુવે છે અને હસે છે—દીનતાથી.

"વૈષ્ણવ, કૈં ભજન ગાશો ?" તેમને કાને એ શબ્દ પડે છે. તે અંદરથી કૈંક ચેતન પકડે છે, અને તેમના હાથ જાણ્યે અજાણ્યે કરતાલ લેવા જાય છે. એક જણ એમના હાથમાં કરતાલ મુકે છે, પણ તે એમનાથી વગડતી નથી. ધીમેથી, તૂટતે, ખરખરતે અવાજે એ ગાય છે. બધા શાંતિથી પૂજ્યભાવે પ્રેરિત સાંભળે છે :

અલ્યા નામ પામ્યો, પણ રામને નવ લહ્યા,
વૈષ્ણવપદ કેરું બિરદ ઝાલે;
પુત્ર વિના જેમ, ઘર મધ્યે પારણું,
વર વિના તે જેમ જાન મહાલે.

તે અટકે છે. દીનતાથી જોઈ રહે છે, તેનાથી બોલાતું નથી. એક જણ પાણી પાય છે :

વ્યાધિની વેદના, વિશ્વની ના ટળે,
ડાલો ગગનમાં મેઘ ગાજે;
હરિને જાણ્યા વિના, હરિ કેરો જન થયો,
વાત પકવાનથી ભૂખ ન ભાગે.

અવાજ છેક બેસી જાય છે, ને સખત ખાંસી થઈ આવે છે. થોડીવાર કોઈ બોલતું નથી. 'મહેતાજી, રહેવા દો' એક જણ કહે છે. આજે નિર્ગતિ ઘણી આવી છે. એમના હાથ નિશ્ચેષ્ટ છે, પણ હોઠ બોલે છે :

પિંડમાં પ્રભુ પણ, પ્રગટ પેખે નહીં,
ફોકટ ભમે તે દૂર ભાળે.

અવાજ બંધ થાય છે.

બપોર પછીનો સૂર્ય, છાપરા પરથી નીચે ઉતરતાં, પોતાનાં કિરણોથી, શિથિલ થતાં એમનાં ગાત્રોને કૈંક ચેતન આપે છે. એક પંડિત આડંબરી આશ્વાસન દે છે :

"વૈષ્ણવજન ! હવે સુઈ જાઓ. પ્રભુ કોઈએ નીરખ્યા છે ?"

મહેતાજીને કાને એ ધ્વનિ પડે છે. તેની આંખ ઉઘડે છે, તેનું માથું ઉંચું થાય છે. તે ઉંચે જુએ છે ને સૂર્યબિંબ તેની સામું લટકી રહે છે. તે પંડિત તરફ જુએ છે. નથી નીરખ્યા ? નીરખવા છે ? તેમના અવાજમાં પડકાર છે.... બધા જોઈ રહે છે. એકદમ તેમના હાથમાં જોર આવે છે ને તે કરતાલ ઉંચકે છે. એક સુકાએલે–કંતાએલે હાથે તે સૂર્યને સત્કારે છે, અને બોલે છે :

નીરખને ગગનમાં કોણ ઘુમી રહ્યો,
તેજ હું તેજ હું શબ્દ બોલે;
શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છું મરણ રે,
અહીંયાં કોઈ નથી કૃષ્ણ તોલે.

એના મુખપર ભક્તિરસનો પ્રભાવ પ્રસરે છે. એના થએલા શરીરમાં જોર આવે છે :

શ્યામ શોભા ઘણી, બુદ્ધિ ના શકે કળી,
અનંત ઓચ્છવમાં પંથ ભૂલી;
જડ ને ચૈતન્ય, રસ કરી જાણવો,
પકડી પ્રેમે સજીવન મૂળી.

એકદમ તે હતા તેવા થઈ જાય છે, હસે છે; ને લોકો એમનું તેજસ્વી થતું મુખ જોઈ મુગ્ધ થાય છે.

કૃષ્ણ નીરખવો છે? જુઓ! તેનો અવાજ ગાજે છે ને હાથ કરતાલનો તાલ દે છે.

જળહળ જ્યોત ઉદ્યોત રવિ કોટમાં,
હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે;
સચ્ચિદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે,
સોનાનાં પારણાં માંહી ઝૂલે.

તે થોભે છે ને હાથનો લટકો કરી પાછું પદ શરુ કરે છે–

બત્તિ વિણુ તેલ વિણુ, સૂત્ર વિણુ જો વળી,
અચળ ઝળકે સદા અનળ દીવો;
નેત્ર વિણુ નિરખવો, રુપ વિણુ પરખવો,
વણુ જિવ્હાએ રસ સરસ પીવો.

કરતાલ ઠમકે છે–જોરથી. અવાજ મોટો થાય છે–

અકળ અવિનાશી એ, નવ જ જાએ કળ્યો;
અરધ ઉરધની માંહે મહાલે;

તે બે હાથે વિશ્વ બતાવે છે–

નરસૈયાચો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો...

તે હસે છે, ઉલ્લાસથી, પ્રેમથી, આનંદથી. અને ઉમેરે છે–

...પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે.

અને એ મૂક વદને સૂર્યને જોઈ રહે છે, અને અશ્રૂપૂર્ણ નયનોમાં ઉભરાતો પૂજ્યભાવ બધા જોઈ રહે છે. એના મુખપર સરલતા, દૈન્ય ને ભક્તિભાવ તેજના અંબાર રચે છે. —ને હાથ જરા હેઠા પડે છે. તેજસ્વી આંખો એકાગ્ર

બની જોઈ રહે છે. હોઠમાંથી મંદ, ખચકાતો, ખખરીભર્યો અવાજ નીકળે છે—

શ્યામના ચરણમાં...

અવાજમાં પોણા સૈકાની દીન ભક્તિ ધ્રુસ્કું આણે છે—

ઇચ્છું છું મરણ રે...

અવાજ અટકી પડે છે. એકદમ તે પડે છે, ફસડાઈને. તકીયા પર તેનું માથું પડી જાય છે.

જે હાથ અહોનિશ પ્રાર્થતા તે નિશ્ચેતન બને છે. જે કરતાલ સદા અવિશ્રાંત રહેતી તે ભાંચે પડી, સદાની શાંતિ પામે છે. જે હોઠો નિશદિન રાધારમણનું રટણ કરતા તે, નીસરતા ઘઘરાટમાંથી, અસ્પષ્ટ રીતે શબ્દો બનાવવા મથે છે....સદાને માટે અણબોલાયલા રહેવા સર્જાએલા એ શબ્દો.

અને એ ભક્તશિરોમણિ અનંત ઓચ્છવ કરતો એમના શ્યામના ચરણમાં સદા વાસ કરવા સંચરે છે. અને મુકી જાય છે, ગુજરાતી સાહિત્ય અને જીવનને, સદીઓની પ્રેરણા; આર્યસંસ્કારને, મઘમઘતા જીવનનો વારસો; અને સકલ જગતને, પરમ પવિત્ર એવા વૈષ્ણવજનની સદાય અવિસ્મરણીય એવી સરસ ભાવના.

... ...

જીવનભર એમણે સાચું સ્વપન જોયું; આમરણ એ સાચું સ્વપન જીવી ગયા; અને મરતાં સાચાં સ્વપન જીવતાં કરવાની કલા શીખવી ગયા.

જીવનમાંથી જડેલી

ખંડ ૧ અને ૨ (સાથે)

સૌ. લીલાવતી મુનશીએ તેમના આ નવા નવલિકાસંગ્રહમાં સંસારના જુદા જુદા પ્રસંગોને અદ્‌ભુત કલાથી ચીતર્યા છે. ભાષાની સચોટતામાં, આલેખનની સુરેખતામાં અને દૃષ્ટિબિન્દુની વાસ્તવિકતામાં આ પુસ્તક અનુપમ છે.

આમાં પ્રકટ થએલી વાતો "વનમાલાની ડાયરી", "સત્યાગ્રહ", "જસોદાનો જીવનવિકાસ" વગેરેને વિવેચકોએ ઉંચી કલાકૃતિ તરીકે વખાણી છે. આમાંની સર્વ વાતો દરેક ગુજરાતીએ વાંચવી જોઇએ.

આ યુગની સ્ત્રીઓનું માનસ સમજાવનાર આ પુસ્તક ગુજરાતના વિકાસનું સીમાચિન્હ છે.

આમાં એકંદર ૧૭ વાતો છે. પૃષ્ઠ ૩૭૮ : કીંમત રૂ. ૨-૮-૦

નરસૈંયો : ભક્ત હરિનો

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ લખેલું પહેલું જીવનચરિત્ર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી જ રીતે લખાએલું આ જીવનચરિત્ર સૌ ગુજરાતીએ વાંચવું જ જોઇએ.

જુનાગઢનો આદિકવિ આ ચરિત્રમાં જીવતો જાગતો થઇ સંચરે છે. એ જીવનચરિત્ર નથી, પણ નરસિંહ મહેતાના જીવનનું તેમના અવતરણો સાથેનું એક ગદ્યકાવ્ય છે.

શ્રી. કનુ દેસાઇ પાસે ખાસ દોરાવેલાં પાંચ ચિત્રો ઉપરાંતઃ—

૧ : નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનું પૃથક્કરણ

૨ : હારમાલા

૩ : નરસિંહ મહેતાનો કોયડો—

ઉપોદ્‌ઘાતના આ ત્રણ નિબંધોમાં શ્રી. મુનશીએ ગુજરાતના આદિકવિ વિષે ઉંડું અન્વેષણ કર્યું છે. કિંમત રૂ. બે